

Sanja Pilipović

NADGROBNE STELE VIMINACIJUMA

NADGROBNE STELE VIMINACIJUMA

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
MONOGRAPHS 77

Sanja Pilipović

THE FUNERARY STELES OF VIMINACIUM

BELGRADE
2022

ARHEOLOŠKI INSTITUT
POSEBNA IZDANJA 77

Sanja Pilipović

NADGROBNE STELE VIMINACIJUMA

BEOGRAD
2022

Izdavač
Arheološki institut
Knez Mihaila 35/IV
institut@ai.ac.rs
www.ai.ac.rs

Za izdavača
dr Snežana GOLUBOVIĆ

Recenzenti
dr Ivana POPOVIĆ
dr Miomir KORAC
prof. dr Bojan ĐURIĆ

Lektor
Katarina SPASIĆ

Lektura i prevod na engleski
Ester HELAJZEN

Tehnički urednik
Ivan STANIĆ

Štampa
Digital Art Company, Beograd

Tiraž
100 primeraka

ISBN 978-86-6439-074-3

Ilustracije na korici:
Otmica Persefone - nadgrobna stela Marka Valerija Sperata
(foto Narodni muzej Pančevo)
Lovački friz - nadgrobna stela Marka Valerija Sperata
(foto Narodni muzej Pančevo)

Monografija *Nadgrobne stele Viminacijuma* je objavljena zahvaljujući finansijskoj podršci
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

SADRŽAJ

Uvod.....	9
I Nadgrobni spomenik – privatna <i>memoria</i> kolektivnog rimskog identiteta.....	13
II Viminacijum – kontekst nastanka nadgrobnih stela.....	17
III Od beleški putopisaca i ljubitelja starina do najnovijih istraživanja.....	23
IV Tipologija nadgrobnih stela.....	29
1. Grupa najstarijih stela.....	29
2. Stele od krečnjaka.....	32
3. Stele od travertina.....	36
4. Mermerne stele.....	38
5. Stele sa kruništem.....	41
V Dekoracija nadgrobnih stela.....	45
1. Kruništa sa lavovima.....	46
2. Zabat.....	48
3. Akroteriji.....	51
4. Friz.....	53
5. Centralno polje ili niša.....	54
Portreti.....	55
Funerarni banket.....	58
Mitološke teme.....	59
Svakodnevni život – zanimanje pokojnika.....	64
Venac sa tenijama i rozetom.....	66
Krater sa vinovom lozom.....	68
6. Sokl.....	68
Mitološke teme.....	68
Erosisa girlandama.....	72
Svakodnevni život – zanimanje pokojnika.....	73
Lov.....	76
VI Kamen kao svedočanstvo – radionice.....	79
VII Zaključak.....	89
Arheološki lokaliteti.....	93
Katalog.....	95
Catalogue.....	133
Summary.....	171
Skraćenice i literatura.....	179
Indeks.....	199
Ilustracije/Illustrations.....	203

Ova knjiga predstavlja plod dugogodišnjeg rada na proučavanju nadgrobnih stela Viminacijuma. Stele Viminacijuma su predmet mog interesovanja od prvih istraživačkih dana, a bogatstvo ovog značajnog materijala, kao i raznovrsnost tema koje se otvaraju, nesumnjivo će nastaviti da zaokupljaju moju pažnju.

Izuzetnu zahvalnost dugujem profesoru dr Bojanu Đuriću na nesebičnoj pomoći i vremenu koje je posvetio mom radu, izrazito korisnim savetima i sugestijama, kao i na ustupljenim podacima i fotografijama nadgrobnih spomenika. Takođe, zahvalna sam i dr Igoru Rižnaru iz Ljubljane na nesebično ustupljenim analizama kamena. Posebnu zahvalnost dugujem i dr Ivani Popović na savetima, ohrabrenju i podsticaju koje mi je uvek pružala. Zahvaljujem i dr Miomiru Koraću, kao i direktorki Arheološkog instituta dr Snežani Golubović na velikoj podršci.

Naročitu zahvalnost dugujem Teodori Branković, kustosu Narodnog muzeja u Požarevcu u čijoj zbirci se nalazi i najveći deo publikovanog materijala. Zahvalnost dugujem kustosima zbirci: Veselinki Ninković i Deani Ratković iz Narodnog muzeja u Beogradu, Dragani Spasić Đurić i Draganu Jacanoviću iz Narodnog muzeja u Požarevcu, Snežani Cvetković iz Muzeja u Smederevu, Tijani Pešterac iz Muzeja Vojvodine u Novom Sadu, Miroslavu Birčinu, direktoru Narodnog muzeja u Pančevu, kao i Dejanu Radovanović iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Smederevu. Zahvalnost dugujem i Ortolfu Harlu iz digitalne baze podataka *Lupa* za ustupljene fotografije, kao i Borisu Drajeru na nesebičnoj pomoći u njihovom sakupljanju.

Takođe, zahvaljujem i prijatelju i kolegi Ljubomiru Milanoviću iz Vizantološkog instituta na podršci, savetima i vremenu koje mi je posvetio. Na podršci zahvaljujem i prijateljima i kolegama Vladimiru Petroviću i Dragani Nikolić iz Balkanološkog instituta i Ivanu Staniću iz Muzeja nauke i tehnike. Zahvalnost dugujem i bibliotekarki Arheološkog instituta, uvek dostupnoj Sanji Nikić.

Uvod

Nagrobna stela je, kao rimski oblik očuvanja sećanja, bila prihvaćena u svim delovima Rimskog carstva, te su tako i narodi u provincijama i na granicama poštovali svoje mrtve izražavajući, pored svog lokalnog, i aspekte rimskog identiteta. S jedne strane, spomenik je bio izraz ne samo ličnog identiteta preminulog i njegovih najbližih, njihovog porekla i društvenog statusa, već i društveno-kulturnih prilika i umetničkih tokova vremena.

Iz Viminacijuma, važnog vojnog centra i najvećeg gradskog naselju u Gornjoj Meziji, potiče značajna grupa nadgrobnih stela. Nažalost, one su najvećim delom očuvane samo fragmentarno. Datuju se u period od kraja I i početka II veka sve do početka hrišćanske dominacije, najčešće u II i III vek. Iako integralno sačuvane stele nisu brojne, evidentno je da pojedine od njih svojom strukturom i reljefnom dekoracijom pripadaju izuzetnim delima rimske provincijalne umetnosti.

U dosadašnjoj stručnoj literaturi nadgrobne stele Viminacijuma jesu proučavane, međutim, najveća pažnja je ipak posvećivana natpisima na njima, pojedinim temama njihove dekoracije ili pojedinačnim spomenicima.¹ Upravo zato što se radi o značajnoj grupi nadgrobnih stela, kao i zbog činjenice da one do sada nisu sveobuhvatno istraživane, posvećena im je ova monografija.

Tema ove monografije jeste analiza nadgrobnih stela Viminacijuma, njih šezdeset i devet, uglavnom fragmentarno očuvanih. Za mnoge od njih ne postoje precizni podaci o mestu i uslovima nalaska. Najveći deo je otkriven još u vreme pre sistematskih arheoloških istraživanja ovog lokaliteta. Najčešće se radi o pojedinačnim nalazima, i to na privatnim imanjima prilikom izvođenja građevinskih ili poljoprivrednih radova, koje su publikovali putopisci i ljubitelji starina još u XVIII ili na prelasku iz XIX u XX vek.

U monografiji su razmatrane stele iz Viminacijuma, ali i stele koje se danas nalaze uzidane u tvrđavu u Smederevu, kao i u crkve u neposrednoj okolini – grobljansku crkvu u Smederevu i crkvu u Manastiru Rukumiji. Studije pokazuju da bi spomenici uzidani u Smederevsku tvrđavu mogli biti poreklom iz Viminacijuma, Marguma, Vinceje ili mesta poznatog kao *Aureus Mons*, ali da najverovatnije potiču upravo iz Viminacijuma čije su se ruševine u srednjem veku koristile kao majdan građevinskog materijala.² Iako se radi samo o pretpostavci, uvrščivanje ovih spomenika u monografiju se činilo neophodnim. Takođe, u monografiju su uključeni i frag-

¹ Mirković 1986.

² Katanić 1988, 218–221; Спасић 1996b, 219–226; Спасић 1998, 318; Пилиповић 2007b, 76–77; Миловановић 2009, 99–106; Цветковић 2012, 30 sa prethodnom bibliografijom; Milovanović & Anđelković-Grašar 2017, 176; Pilipović & Milanović 2020, 300.

menti stela nepoznatog mesta nalaska koje se danas nalaze u Narodnom muzeju u Požarevcu ili u Muzeju u Smederevu. S obzirom da se u ovim muzejima čuva najveći broj nadgrobnih stela iz Viminacijuma, uvrščivanje ovih spomenika se takođe činilo prigodnim.

Najveći broj nadgrobnih stela i fragmenata kruništa, kao što je već rečeno, danas se čuva u Narodnom muzeju u Požarevcu (kat. 5–6, 8, 10–18, 20–23, 25, 29–33, 39–50). One se, zatim, nalaze u posedu Narodnog muzeja u Beogradu, u Velikom barutnom magacinu u Donjem gradu Beogradske tvrđave (kat. 2–3, 26–27, 36–37) ili u samom Narodnom muzeju (kat. 38). Po jedna nadgrobnna stela se čuva u Narodnom muzeju u Pančevu (kat. 28) i u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu (kat. 35), dok se dva fragmenta čuvaju na nalazištu Viminacijuma (kat. 4, 24). Grupa nadgrobnih stela se i danas može videti uzidana u tvrđavu u Smederevu (52, 59–65), dok su neke prenete sa tvrđave u Muzej u Smederevu (kat. 51, 53–58, 66–67). Fragmenti zabata stela sa reljefom glave Meduze danas se nalaze uzidani u crkve u Smederevu (kat. 68) i u Manastir Rukumija (kat. 69). Poznat je opis praćen crtežom (kat. 7) ili fotografijom pojedinih danas izgubljenih stela (kat. 1, 4, 9, 19, 34).

Proučavanje nadgrobnih stela iz Viminacijuma je veoma složeno, pre svega, jer su najvećim delom sačuvane fragmentarno, a takođe i zato što je sama tema veoma zahtevna. U analizi sam se oslanjala na metodološke domete u istraživanjima nadgrobnih stela susednih provincija. Proučavajući stele u provincijama, istraživači su imali različite pristupe, a pažnju su poklanjali prvenstveno strukturi, dekoraciji ili nekom drugom elementu, u zavisnosti od proučavanog materijala, ali i od ličnih sklonosti. Osnov za proučavanje tipologije stela Norikuma i Panonije uspostavio je Arnold Šober (Arnold Schober) sagledavajući ih kao strukturalne celine od najjednostavnijih, neukrašenih do onih najkompleksnijih s bogatom figuralnom dekoracijom, pokušavajući da prepozna poreklo pojedinih tipova i motiva i njihovu povezanost sa stelama u severnoj Italiji.³ Vremenom su se pojavili i kritičari Šoberove tipologije, između ostalih i Nenad Kambi, koji je smatrao da iako veoma detaljna, ona meša arhitektonske i anarhitektonske detalje, kao i da je teško primenjiva budući da su mnoge stele očuvane samo fragmentarno.⁴ Postoji još mnogo različitih pristupa proučavanju nadgrobnih stela, njihove tipologije ili dekoracije, koji ovde ipak neće biti detaljnije razmatrani.⁵ Jedan od sveobuhvatnijih je pristup Branke Migotti (Branka Migotti) koja stele iz provincije Panonije sagledava u odnosu na pretpostavljeni period nastanka, a potom u odnosu na arhitektonsku, odnosno anarhitektonsku strukturu, kao i u odnosu na prikazane reljefe.⁶ Poslednjih godina se posebna pažnja u nauci poklanja istraživanju procesa proizvodnje samih stela i ulozi radionica (*officina*) u njihovom nastanku. Zahvaljujući radovima Bojana Đurića moguće je bolje razumeti puteve distribucije nadgrobnih spomenika iz noričko-panonskih kamenoloma u različite delove Norikuma i Panonije, kao i podunavskog dela provincije Gornje Mezije.⁷

³ Schober 1923.

⁴ Cambi 1989, 62; Cambi 1994, 147–181.

⁵ O klasifikaciji i tipologiji stela, sa opširnim pregledom ranijih istraživanja videti: Lozić 2018, 37sq.

⁶ Iz obimne bibliografije se mogu izdvojiti sledeći radovi: Gregl & Migotti 2000, 119–164; Migotti 2008, 453–465; Migotti 2016, 182–184.

⁷ Djurić 2005, 75–82; Djurić & Müller 2009, 111–127; Djurić 2019, 16sq, sa prethodnom literaturom o ovoj temi.

Imajući u vidu sve postojeće načine interpretacije, pokušala sam da u ovoj monografiji ponudim jedan nov pristup ovoj temi. Težila sam da, na prvom mestu, uočim sličnosti i postojanje određenih tipova i grupa nadgrobnih stela u skladu sa njihovom formom i u odnosu na upotrebljeni materijal, dekoraciju i vreme nastanka. To se činilo važnijim od težnje da se stele organizuju u različite tipove i podtipove. Na osnovu postojećih podataka predložena je i rekonstrukcija prvobitnog izgleda određenih stela, a potom i formiranje jedne posebne grupe stela koja do sada nije potvrđena u Viminacijumu. Potom, pažnja je posvećena i razumevanju dekoracije i uočavanju najvažnijih umetničkih analogija, koje bi mogle da ukažu na puteve prenošenja umetničkih uticaja, ali i puteve mogućeg uvoza polugotovih ili gotovih nadgrobnih stela iz noričko-panonskih kamenoloma ili južnokarpatških dakijskih umetničkih centara. Takođe, pažnja je posvećena i razumevanju domaćih, lokalnih ili regionalnih mezijskih radionica. Monografija je zamišljena tako da, s jedne strane, pruži katalošku prezentaciju sačuvanih nadgrobnih stela, a s druge, prepoznavanje i izdvajanje najznačajnijih segmenata i njihovu analizu. Njen cilj je da, koliko je to moguće, pruži zaokruženu sliku o nadgrobnim stelama Viminacijuma, a samim tim i o jednom važnom segmentu društvenog života njegovih stanovnika.

Podeljena u više tematskih celina, knjiga je zamišljena tako da pruži što pregledniji i što sveobuhvatniji pogled na ovako složenu temu. U uvodnom poglavlju *Nadgrobní spomenik – privatna memoria kolektivnog rimskog identiteta* razmatra se spomenik kao nosilac ideja kako estetskih, tako i onih o zagrobnom životu. Takođe, razmatra se i njegov značaj u životu pojedinca i pravnim aspektima brige o njemu. Ukazuje se na njegovu ulogu u oslikavanju identiteta stanovništva u provincijskom društvu, kao i identiteta samog pojedinca, kao njegova privatna memorija (*memoria*).

Viminacijum – kontekst nastanka nadgrobnih stela je naslov poglavlja u kojem se čitalac na osnovu sačuvanih arheoloških i epigrafskih izvora upozna, koliko je to moguće, sa društvenim kontekstom nastanka stela u Viminacijumu – ko su bili njegovi stanovnici, čime su se bavili i kakvi su bili njihovo poreklo i društveni status. Izvori potvrđuju da su važnu ulogu u društvenom životu imala vojna lica, dok su podaci o slobodnom civilnom stanovništvu slabo sačuvani ili su indirektni. Ipak, postoje značajna svedočanstva o bogatoj lokalnoj aristokratiji, pripadnicima gradske uprave, dekurionima, augustalima i trgovcima, posebno u vreme ekonomskog procvata grada u drugoj polovini II i početkom III veka. U to vreme se izdvajaju čak i određene familije iz administrativnog kruga grada koje su imale važnu ulogu u religioznom životu. Upravo spomenici ove gradske elite, izvedeni od kvalitetnijeg materijala, predstavljaju najveći deo viminacijumskih stela koje su odolele zubu vremena i tema su proučavanja u ovoj monografiji.

Stele Viminacijuma su privlačile pažnju putopisaca i ljubitelja starina još od početka XVIII veka kada ih je 1726. godine ugledni putnik iz Padove, grof Luidi Marsilji (Luigi Ferdinando Marsili), prezentovao evropskoj javnosti i publikovao u Hagu. U poglavlju *Od beleški putopisaca i ljubitelja starina do najnovijih istraživanja* pažnja je posvećena upravo autorima koji su prvi publikovali i posvetili pažnju ovim nadgrobnim stelama, počev od XVIII veka sve do najnovijih naučnih radova. Pažnja je posvećena i prvom kolekcionar u viminacijumskih nadgrobnih stela, industrijalcu Đorđu Vajfertu, koji je nakon što je 1881. godine postao vlasnik rudnika u Kostolcu, u dvorištu upravne zgrade napravio i lapidarijum u kojem su bile izložene brojne stele.

S obzirom na veliku ulogu kamenoloma i *officina*, gde su stele grubo formirane, da bi se potom kao poluproizvodi ili gotovi proizvodi transportovale dalje, u poglavlju *Tipologija nadgrobnih stela*, stele su prvo podeljene u zavisnosti od materijala od koga su načinjene, a potom su sagledane i njihova forma i strukture. Izdvojeni su različiti tipovi stela načinjenih od mermerna, travertina i krečnjaka. Posebna pažnja je posvećena istraživanju analogija sa stelama izrađenim u južnoalpskim i donjopanonskim kamenolomima, odakle ne samo da su se širili umetnički uticaji, već su i transportovani polugotovi ili gotovi proizvodi radionica tamošnjih kamenoloma.

Poglavlje naslovljeno *Dekoracija nadgrobnih stela* razmatra interpretaciju i značenje prikazanih motiva i tema i pokušava da ukaže na eventualne puteve prenošenja umetničkog uticaja iz okolnih provincija Norikuma i Panonije. Motivi i teme su organizovani u odnosu na mesto na steli na kome su prikazani krunište, zabat sa akroterijima, centralno polje, friz i sokl. Posebna pažnja je posvećena mitološkim temama, portretima, scenama vezanim za pokojnikovo zanimanje, odnosno scenama iz svakodnevnog života i scenama lova.

Poglavlje *Kamen kao svedočanstvo – radionice* je pokušaj da se, na osnovu učinjene tipološke i ikonografske analize, razume pitanje radionica u kojima su stele mogle da nastanu. Pored postojećih podataka o vrsti kamena, dragoceni su bili i indirektni podaci o radu južnoalpskih i donjopanonskih kamenoloma i puteva trgovine polugotovim i gotovim proizvodima. To je bilo posebno korisno za razumevanje nastanka mermernih i stela od travertina. Takođe, pažnja je posvećena i nadgrobnim stelama od krečnjaka, kao i lokalnim radionicama u kojima su kamenorezci različitog stepena umešnosti prilagođavali noričko-panonske modele ukusu domaćeg stanovništva.

Posebnu, samostalnu celinu u ovoj studiji čini *Katalog nadgrobnih stela* sa osnovnim podacima o stelama. Načinjen je kako bi čitaocu pružio jasnu sliku o predmetu proučavanja, a potom i njegovu interpretaciju.

Privatne *memoriae* stanovnika Viminacijuma, važnog vojnog centra i najvećeg gornjomezijskog gradskog naselja, interpretirane su kao dragoceno svedočanstvo o pojedincu, ali i o kulturnim prilikama tog vremena. Otkrivala su identitet provincijalnog društva u svoj njegovoj kompleksnosti i kao takve su sagledane u ovoj monografiji.

I

Nadgrobni spomenik – privatna *memoria* kolektivnog rimskog identiteta

Monumentum est, quod memoriae servandae gratia existat.
(Dig.11.7.2.6.)

Nadgrobni spomenik, predstava i natpis u kamenu, izraz je lične naklonosti, ali i vremena u kome je nastao. U Digesti (Dig. 11.7.2.6; 35.1. 27), zbirci izvoda rukopisa pravnika iz klasičnog perioda, Justinijan kaže da nadgrobni spomenik postoji da bi čuvao uspomenu i da je oblikovan da bi iskazao suštinu i identitet (*substantias et dignitas*) pojedinca ili porodice. Avgustin u svojoj knjizi o brizi za umrle (*De cura pro mortuis gerenda, ad Paulinum Nolanum episcopum*) ističe da spomenik podseća, pamti, ali i poučava – *monumentum eo quod moneat mentem* (Aug. *Cura mort.* 4.6).

Očuvanje ličnog identiteta nadgrobnim spomenikom, informacijama o umrlom i njegovoj porodici, smatralo se produžavanjem njegovog života nakon smrti (Plin. *Nat* 34.17; Plin. *Ep.* 6.10.5, 9.19.3; Petr. *Sat.* 71; Hor. *Carm* 3.30.1–9).⁸ O tome svedoče i brojni funerarni natpisi, a jedan od njih, natpis Lucija Klaudija Rufina (*L. Claudius Rufinus*) iz Liona, nas tako obaveštava da će pošto slova u kamenu čuvaju njegov glas, on nastaviti da živi kroz naš glas kada ih budemo čitali – [...] *Quodque meam | retinet vocem data litte | ra saxo vo[ce] tua vivet | quisque lege[s titu] los* (CIL 12 2104 = CLE 1278). Umrli su u svojim epitafima čak pozivali prolaznike da izgovore njihova imena uz pozdrave *Vale* i *Salve*. Na taj način, interakcijom sa posmatračem, prizivalo se sećanje na umrlog. Brojni natpisi svedoče o ovakvoj vanvremenskoj komunikaciji sveta živih i umrlih. Jedan od takvih je i metrički natpis (CIL 12 3146) iz Stabija (*Stabiae*) u Italiji, koji potiče iz doba republike, koji poziva prolaznika da se, ako može, zaustavi ispred spomenika koji je sebi i svojoj supruzi postavio bivši oslobođenik, trgovac tamjanom Publije Granije Evdoh (*P. Granius Euhodus*).⁹ I sama činjenica da su grobnice bile postavljane kao neka vrsta obeležja

⁸ Carroll 2009, 39sqq.

⁹ Carroll 2009, 55: *hospes, r[esi]ste, nisi mole(s)tus[t] | perspice monumentum qu[od] | sibi Publius Publi Granius | sibi et sueique vivos fecit | Euhodus turarius. |salve, vale*, Cugusi 2007, 29; Cugusi 2008, 45 br. 11, sa prethodnom bibliografijom; Carroll 2011, 67.

na prometnim putevima izvan naselja govori o tome da su bile namenjene da privuku pažnju brojne publike.¹⁰

Nadgrobni spomenik, a posebno epitaf na njemu, bio je tema i ljubavne poezije.¹¹ Ovidije je napisao brojne epitafe, a u jednom autoepitafu opisuje i sebe kao *tenerorum lusor amorum* (Ov. Tr. 3.3.73–76).¹² Početni daktil ovog autoepitafa se može sresti i na nekim natpisima iz Tomisa (današnja Konstanca), gde je pesnik proveo poslednje godine svog života u egzilu.¹³ Detaljna uputstva za sopstvenu sahranu, za izradu grobnice nad kojom treba da bude zasađen lovor, kao i tekst epitafa, u svojim elegijama navodi i Propercije (Prop. 2.13.31–40).¹⁴ On ističe da će slava njegove grobnice biti ravna slavi groba fitijskoj heroja, misleći na Ahila, i poziva svakoga da, kada mu se približi vreme za umiranje, dođe do ove grobnice koja čuva sećanje na njega – *lapides cana veni memores*.

Grobnica je izražavala važnu ideju sećanja na umrlog, ali je takođe prezentovala i njegovu suštinu i identitet. U prvom redu su ističani aspekti identiteta koji su se odnosili na poreklo, društveni status, etničku i polnu pripadnost. To je posebno bilo naglašeno epitafima, a potom i dekoracijom spomenika. Natpisi su često donosili precizne podatke o pokojniku, njegovom poreklu (*origo*), vojnoj ili političkoj karijeri, zanimanju i društvenom statusu. Imenovanje preminulog i onog ko mu spomenik podiže bila je *memoria* ne samo umrlog, već i njegove porodice, prijatelja, naslednika i pokrovitelja koji su se pominjali u natpisu.

Pored egzaktnih podataka u natpisu, identitet preminulog se iskazivao i likovnom dekoracijom. Najeksplicitniji vid samoprezentacije preminulih bilo je postavljanje njihovih portreta na spomenik.¹⁵ Plemičke porodice Rima i urbanih središta Rimskog carstva koristile su portrete kako bi podsetile druge na velika dela svojih predaka. Tako su spomenici s portretom pokojnika ili porodičnim portretima postali prilično česti i među pripadnicima srednjeg društvenog sloja, i upravo zbog toga se mogu razumeti kao buržoasko samopredstavljanje (*bürgerliche Selbstdarstellung*).¹⁶ Portretisani su kostimom, nakitom ili simbolom u rukama izražavali društveni status, a često i etničku pripadnost. Etnička pripadnost je, posebno na portretima žena, često isticana kostimom ili nakitom.

Portretima je iskazivana tuga za preminulom osobom, a pružali su i utehu u prevazilaženju bola. Čuvali su uspomenu na voljene osobe. Tako natpis na jednom severnoafričkom spomeniku koji je Kornelija Gala (*Cornelia Galla*) podigla svom suprugu (CIL 8 434 = CLE 480), otkriva da je mermerni portret njenog supruga Varija Frontinijana (*Varius Frontinianus*) postavljen da

¹⁰ Koortbojian 1996; Carroll 2013, 3; Migotti 2018, 366sq.

¹¹ Tibul (Tib. 1.3.55–6) je sebi napisao epitaf u kome ističe svoju ulogu ratnika, pritom ne pominjući onu pesnika. Brojna su Ovidijeva dela u kojima se sreću funerarni epitafi: *Herode* (Her. 2.147–8; 7.195–6; 14.129–30; 15.183–4), *Metamorfoze* (Met. 2.327–8; 14.443–6), *Fasti* (3.549–50), *Tristia* ili *Tužaljke* (Tr. 3.3.73–6), *Ars Amatoria* (Ars. 2.6.61–2; 3.9. 67–8) i tako dalje. Funerarni natpisi su tema i kod Propercija (2.13.35–6; 4.7. 85–6).

¹² Ov. Tr. 3.3.73–76: *Hic ego qui iaceo tenerorum lusor amorum | ingenio perii Naso poeta meo; | at tibi qui transis ne sit grave quisquis amasti | Dicere „Nasonis molliter ossa cubent”*.

¹³ Na tri donjomezijska natpisa iz Tomisa preuzet je početni daktil ovog Ovidijevog metričkog autoepitafa, Buonopane 2018, 13–26.

¹⁴ Ramsby 2007, 61; Houghton 2013, 251.

¹⁵ Carroll 2013, 2sq.

¹⁶ Zanker 1992; Carroll 2013, 3sq.

sačuva uspomenu na njihov raniji život i da će njegovo plemenito lice na taj način tešiti njene oči i dušu.¹⁷

Pored samih portreta, postojao je čitav složeni ikonografski sistem različitih tema i motiva koje su izražavale ne samo estetske naklonosti, već su nosile i precizne poruke o identitetu preminulog, njegovom zanimanju i društvenom statusu. U ovom kompleksnom sistemu, veoma sofisticiran i poetski deo činile su mitološke predstave. Smatralo se da su one bile simbolički izraz rimske koncepcije smrti i zagrobnog života, ali i da su izražavale ljubav prema klasičnoj kulturi i da su uzdizale status preminulog. Ponekad je i sam pokojnik natpisom ili portretnim crtama bio identifikovan sa mitološkom ličnošću.¹⁸

S jedne strane, nivo poznavanja književnosti, barem kod višeg društvenog sloja, morao je biti prilično visok, dok je, sa druge, evidentno postojanje ikonografskih modela koji ukazuju na postojanje knjiga uzoraka.¹⁹

Upotrebljeni materijal i način izrade samih spomenika je takođe otkrivao društveni status naručilaca. Mermerne spomenike sa luksuznom dekoracijom, urađene u skladu sa tendencijama važnih umetničkih centara, mogli su sebi da priušte samo pripadnici višeg društvenog sloja.

Nadgrobnni spomenik je iskazivao i pokojnikove ideje o zagrobnom životu i nadu da će se njegov život nastaviti i nakon smrti. I pored postojanja suprotnih stavova pod uticajima epikurejaca ili stoika, iskazanih i u određenom broju natpisa (*sumus mortales, immortales non sumus*), ideja o egzistenciji i nakon smrti je ipak bila preovlađujuća. Ona je na nadgrobnim spomenicima bila vizualizovana različitim temama.²⁰ S druge strane, na pojedinim spomenicima je izražena ideja da je smrt zapravo čin oslobođenja i zasluženog odmora nakon burnog i turbulentnog života. Jedna od ovakvih je i stela trgovca Lucija Tecinija Vitalisa (*L. Tettienus Vitalis*), pronađena u predgrađu današnjeg Torina (danas podeljena u dva fragmenta *CIL* 5 7047 = *CLE* 1092 i *CIL* 5 7127 = *CLE* 1266).²¹ Tekst epitafa na ovoj steli opisuje njegov život, burnu trgovačku karijeru, kao i daleka putovanja praćena brojnim opasnostima i promenljivom srećom, zbog čega mu se smrt činila zasluženim odmorom. Ovu ideju upotpunjuje i reljef na soklu stele, gde je prikazan kako spava ležeći na boku u krevetu sa glavom naslonjenom na levu ruku i desnom rukom položenom uz lice.²²

O važnosti spomenika u rimskom društvu govori i briga o njegovom izgledu, a potom, i o njegovom očuvanju nakon smrti vlasnika. Veličina i oblik spomenika, građevinski materijal i okolne strukture, vrtovi i druge odlike pogrebnog prostora, pažljivo su odabirani kako bi preneli poruku i informacije o preminulom. Postojao je običaj da se za života osigura izgradnja

17 Carroll 2011, 69.

18 Ime jedne umrle žene se pominje u natpisu u slikarstvu jedne grobnice na *Via Appia*, upoređujući je sa otetom Persefonom, Cumont 1942a, 102; *LIMC* IV, s. v. Hades/Pluto, br. 31.

19 Naručioc i oni koji su spomenike stvarali su verovatno poznavali detalje grčke mitologije i to znanje je moglo da se zasniva na knjigama ili usmenoj tradiciji. Književni tekstovi su bili dostupni i u udaljenim delovima Carstva, Аријес & Диби 2000, 23sq. Evidentno je i postojanje knjiga uzoraka, koje su danas potvrđene samo za mozaike. Na jednom egipatskom papirusu iz III veka stare ere se spominje uzorak koji je iz Aleksandrije poslat u Fajum da bi pomogao mozaičarima u radu, Ling 1998, 13.

20 Toynbee 1996, 33sq.

21 Gabucci & Mannella 2003 321–322, fig. 2.

22 Gabucci & Mannella 2003, 317–338.

sopstvene grobnice ili da se u testament unesu određene klauzule u kojima bi se deo bogatstva namenio upravo izradi spomenika. O tome svedoče formule na natpisima *v(ivus) f(icit)* ili *t(estamento) f(ieri) i(ussit)*. Jedan od primera je i testament izvesnog veleposednika iz Galije (CIL 13 5708), takozvani *Testamentum Lingonis*, koji precizira da za izradu njegove grobnice treba da se koristi najkvalitetniji uvezeni mermer iz Lune, današnje Karare u Italiji, i potom daje detaljna uputstva za njen izgled i uređenje okoline sa fontanom i vrtom o kome bi trebalo da se brinu tri baštovana.²³

O značaju nadgrobnog spomenika govore i mere koje su pojedinci preduzimali u želji da ga zaštite. Postojala je zabrinutost i zbog eventualnog prisvajanja grobnica, te su natpisima posvedočene i sume koje bi kao novčane kazne u takvim slučajevima bile uplaćene određenim ustanovama. Takođe, postojala je i zabrinutost da naslednici, koji možda nisu u krvnom srodstvu sa pokojnikom, neće paziti na grobnicu, o čemu svedoči i pojava formule *H.M.H.N.S. (hoc monumentum haeredem non sequitur)*, odnosno „ovaj spomenik naslednicima ne pripada”. Ova formula je sprečavala da grobnica postane deo nasledne imovine.²⁴ S druge strane, postojalo je i shvatanje da je nadgrobnni spomenik na određeni način pravni naslednik umrlog. O tome svedoči postojanje određenih sankcija kao što je čin *damnatio memoriae*, odnosno kompletno brisanje imena ili zamena originalnog imena na natpisu novim, i to sa ciljem javnog sramoćenja.

Nadgrobnni spomenik je kao rimski oblik očuvanja sećanja bio usvojen u svim delovima Rimskog carstva, te su tako i narodi u provincijama i na granicama poštovali svoje mrtve izražavajući, pored svog lokalnog, i aspekte rimskog identiteta. Spomenik je bio krajnji aspekt romanizacije koji su rimski vojnici sprovodili u osvojenim područjima. U provincijama u slivovima Rajne i Dunava nije postojala predrimska tradicija podizanja kamenih spomenika sa tekstovima i predstavama. Tek je rimska vojska, koja se na taj način sećala svojih preminulih i isticala svoj rimski identitet u odnosu na nerimske civile, donela tradiciju nadgrobnog spomenika.²⁵ S vojskom su dolazili i klesari, prvenstveno iz severne Italije, a njihove usluge koristili su i civili.²⁶ Tako su i autohtoni stanovnici koji su postajali rimski građani konstruisali svoj identitet u provincijskom društvu upravo uz pomoć nadgrobnih spomenika.²⁷

Autohtono stanovništvo je, prihvatajući rimski nadgrobnni spomenik, izražavalo i svoj identitet unutar prihvatljivih parametara rimskog društva. Usvajanje rimskih pogrebnih običaja omogućilo im je da javno iskazuju svoj identitet. Ne samo što se njihova imena navode u natpisu, već se i njihov identitet posebno izražava nadgrobnim portretima na kojima su prikazani sa etničkom odećom ili nakitom.

Umetnički modeli nadgrobnih spomenika su se prenosili iz Rima ka provincijama, gde su se dalje često razvijali u simbiozi sa ovakvim autohtonim elementima. Zato se može reći da su spomenici okrivili identitet provincijalnog društva u svoj njegovoj kompleksnosti. Tako je u karakterističnim provincijalnim okvirima, kao i u samom Rimu, nadgrobnni spomenik odlikavao identitet jednog društva, a istovremeno bio i privatna *memoria* njegovih pripadnika.

²³ Natpis potiče iz antičkog *Andematunum Lingonum*, Carroll 2011, 66.

²⁴ Tako dva natpisa u Rimu prete pravnim i finansijskim postupcima, kaznama, svakome ko izmeni imena navedena u natpisu ili sam natpis (CIL VI, 22915; CIL VI, 24799), Carroll 2011, 72.

²⁵ Carroll 2011, 4.

²⁶ Carroll 2011, 4.

²⁷ Ферјанчић 2002, 159.

II

Viminacijum – kontekst nastanka nadgrobnih stela

Viminacijum, najveće gradsko naselje i značajan vojni centar, a takođe i glavni grad Gornje Mezije (*Moesia Superior*), a kasnije i Mezije Prima (*Moesia Prima*),²⁸ nastaje krajem I veka kao legijski logor (*castrum Viminacium*) u blizini ušća reke Mlave u Dunav, kod današnjeg Kostolca. Jedan je od vojnih logora na Dunavu koji su osnovani kako bi štitili granicu. Svoju stratešku važnost dobija u doba Domicijanove vladavine (81–96), kada su Rimljani počeli da vode ofanzivnu politiku protiv Dačana.²⁹ Moguće je da je prethodno na tom mestu postojalo i plemensko utvrđenje (*oppidium*), koje je sa dolaskom Rimljana postalo vojni logor. Nažalost, raniji, prvobitni logor iz sredine I veka još uvek nije arheološki potvrđen.

Povoljan geografski položaj je omogućio Viminacijumu da bude dobro povezan sa glavnim saobraćajnicama Mezije, ali i sa susednim provincijama, odnosno sa zapadnim, istočnim i južnim delovima carstva.³⁰ Status municipijuma (*municipium*) stiče u prvoj polovini II veka, najverovatnije 117. godine, za vreme vladavine cara Hadrijana (117–138) (*Viminacium Aelium Hadrianum*). Zbog epidemije kuge u vreme vladavine Marka Aurelija (161–180), razvoj Viminacijuma je nakratko bio prekinut. Pod Gordijanom III (238–244) dobija status kolonije, a od 239. godine počinje da radi i kovnica u kojoj se tokom šesnaestogodišnjeg rada (239–256) emitovao provincijski i carski novac sa karakterističnim reversom.³¹ Kriza koja je zahvatila Rimsko carstvo tokom III veka se osetila i u Viminacijumu. Grad počinje ekonomski da opada od sredine III veka, a naročito krajem III i tokom IV veka. U IV veku Viminacijum postaje episkopsko sedište. Potvrđeno je ime episkopa Amantija (*Amantinus*) u aktima Sabora u Serdici 343. godine, a pretpostavlja se da je i episkopsko sedište Kirijakusa (*Cyriacus*) moglo

28 Prvo pominjanje Viminacijuma može se naći kod Strabona (VII, 308) i Ptolemeja (III, 9, 1). Evidentiran je i na karti rimskih puteva *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*, za koju se pretpostavlja da potiče s kraja III veka, kao i na Pojtingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*) koja je u originalu verovatno nastala oko 340. godine, od strane Katrojusa. O istoriji Viminacijuma videti: Mirković 1968, 56–73; Mirković 1986, 21–59; Ферјанчић 2002, 159–165.

29 Ферјанчић 2002, 159; Mirković 1986, 35.

30 Mirković 1968, 56.

31 Novac kovan u Viminacijumu nosi na aversu portrete careva od Gordijana do Valerijana, dok je na reversu prikazivana personifikacija kolonije – kao mlada žena između lava i bika, simbola legije IV *Flavia* i VII *Claudia*, Mirković 1968, 66; Mirković 1986, 48–54, sa ranijom literaturom; Vojvoda & Mrđić 2015; Vojvoda & Mrđić 2017.

da bude u Viminacijumu.³² Nema podataka o događajima u Viminacijumu tokom gotskih upada na Balkansko poluostrvo, iako su u IV i V veku Goti morali proći kroz grad u svom pohodu ka Italiji. U hunskoj najezdi sredinom V veka grad je razoren i opljačkan, a verovatno je u narednom periodu pripao oblastima pod vlašću Gepida.³³ Obnovljen je 80 godina posle povlačenja Huna, u vreme vladavine Justinijana I (527–565), što dokazuje da je potpao pod vlast Vizantije, odnosno Istočnog rimskog carstva, kao pogranično vojno utvrđenje.

U Viminacijumu su boravile dve legije – IV *Flavia* i VII *Claudia*. Redosled njihovog dolaska i boravka krajem I i početkom II veka dosta je razmatran u naučnoj historiografiji.³⁴ Najverovatnije je legija IV *Flavia* u logor stigla odmah po dolasku u Meziju, 86. godine, a potom je oko 89. godine premeštena u Akvinkum (*Aquincum*) u Donjoj Panoniji, gde je ostala sve do početka Trajanovih ratova protiv Dačana. Godine 107. legija se vratila u Gornju Meziju, u Singidunum, gde je ostala do kasne antike. Legija VII *Claudia pia fidelis* bila je stacionirana u Viminacijumu tokom čitave antike. Ona je iz Dalmacije (*Tilurium*) prebačena u Meziju između 63. i 66. godine. Njeno prisustvo u Meziji je pouzdano potvrđeno 69. godine, kada je Tacit (*Tac. Hist. II 85*) spominje među mezijskim legijama koje su se te godine, podržavajući Vespazijana, borile u građanskom ratu u Italiji.³⁵ Viminacijum je bio važno vojno i civilno pristanište na Dunavu, gde je najverovatnije bila stacionirana rečna flota *classis Flavia Moesica*, a potom i *classis Flavia Histrica*, poznata iz izvora.³⁶

Stanovništvo ovog važnog vojnog centra na dunavskom limesu je bilo raznovrsno i po poreklu i po društvenom položaju. U gradu su živeli veterani i doseljenici sa zapada, zajedno sa romanizovanim stanovništvom iz okoline, trgovcima i zemljoposjednicima.³⁷ Nažalost, nedostaju podaci o nižim slojevima društva jer im materijalni uslovi nisu dozvoljavali podizanje spomenika.

Važnu ulogu u društvenom životu Viminacijuma imala su vojna lica. Oficirski kadar je dugo bio regrutovan u Italiji i na teritoriji gradova zapadnih provincija, mada je potvrđeno prisustvo i centuriona iz Kartagine i Male Azije.³⁸ Vojnici su najvećim delom bili regrutovani u prethodno romanizovanim balkanskim provincijama, a od II veka i u Gornjoj Meziji.³⁹

Nakon završene službe i časnog otpusta, već od prvih decenija II veka, isluženi vojnici su naseljavani u kanabama (*canabae*) i u okolini logora. Moguće je da je taj proces počeo i ranije, krajem I veka.⁴⁰ Veterani su tako uglavnom ostajali da žive u Viminacijumu. Legionari su

32 Zeiller 1967, 148–149; Mirković 1968, 72sq; Zotović 1995, 339; Ilić 2014, 163; Jeremić & Ilić 2018, 203.

33 Mirković 1968, 73sq; Mirković 1986, 25–27.

34 Ферјанчић 2002, 159sq.

35 Moguće je da legije IV *Flavia* i VII *Claudia* nisu istovremeno boravile u Viminacijumu, kao i da je boravak prve prethodio boravku druge legije. Tacit (*Tac. Hist. II 85*) navodi da je legija VII *Claudia* 69. godine bila u Meziji, ali ne precizira lokaciju njenog logora. Moglo bi se pretpostaviti da je legija prethodno bila stacionirana na donjem Dunavu odakle je kasnije dovedena u Viminacijum, Ферјанчић 2002, 160sq.

36 Mirković 1968, 59.

37 Mirković 1968, 133.

38 Mirković 1968, 118.

39 Značajne podatke o poreklu vojnika pruža sačuvani *laterculum* (*IMS II 53*) sa spiskom vojnika regrutovanih 169. godine, a otpuštenih 195. godine. Najviše legionara je bilo iz Gornje Mezije, a manji broj je bio iz drugih balkanskih provincija. Sačuvana su čak i imena petorice vojnika rođenih u samom Viminacijumu.

40 Ферјанчић 2002, 161.

uglavnom dolazili iz Gornje Mezije, a manji broj njih je dolazio i iz drugih balkanskih provincija i sa istoka Rimskog carstva.⁴¹ Oni su najčešće zasnivali porodice sa romanizovanim ženama autohtonog porekla, ili sa onima poreklom iz istočnih provincija. Sinovi su najčešće sledili očeve u vojničkoj karijeri.⁴²

Veterani su činili imućni sloj stanovništva. Često su učestvovali u gradskoj upravi ili su imali važnu ulogu u privredi.⁴³ Zajedno sa municipalnom aristokratijom činili su, u ekonomskom i socijalnom pogledu, viši sloj provincijalnog stanovništva. Epigrafski je potvrđeno da su dvojica veterana legije VII *Claudia* nakon časnog otpusta postali i dekurioni municipija, a može se pretpostaviti i da ih je bilo znatno više.⁴⁴ Marko Valerije Sperat (*M. Valerius Speratus*) je nakon časnog otpusta bio dekurion, nakon čega je ponovo stupio u aktivnu službu i učestvovao u pohodu Septimija Severa na Britaniju (*IMS* II 110/kat. br. 28). Gaj Julije Valens (*C. Iulius Valens*) je takođe bio veteran koji je postao dekurion (*IMS* II 308). I vojnici su u III veku bili dobrog ekonomskog stanja. Tokom trajanja službe oni su dobijali zemljišne parcele u pograničnim oblastima. Imali su dovoljno sredstava da ih, kao Gaj Valerije Vibijan (*C. Valerius Vibianus*), ulože u obnavljanje jednog hrama (*IMS* II 61).

Epigrafski su potvrđeni i brojni predstavnici gradske uprave, dekurioni i drugi magistrati (edili, kvestori).⁴⁵ Oni su učestvovali u funkcionisanju gradskih službi, a mogli su da žive i na imanjima izvan grada.⁴⁶ Neki od njih su imali i sveštenečke funkcije kao pontifici, flaminii i auguri.⁴⁷ Potvrđeni su i brojni augustali koji su takođe pripadali višem društvenom sloju, iako su najčešće bili libertinskog porekla,⁴⁸ kao i jedan sveštenik municipija (*sacerdos municipii*).⁴⁹ Mogu se izdvojiti i određene familije visokog društvenog statusa iz administrativne uprave grada koje su imale važnu ulogu i u religioznom životu, kao na primer Korneliji (*Cornelii*).⁵⁰ Gaj Kornelije Rufus (*C. Cornelius Rufus*) i Gaj Kornelije Pakat (*C. Cornelius Pacatus*) su bili otac i sin, ili možda braća, dekurioni koji su obavljali dužnosti augura i flamina.

Nažalost, podaci o civilnim stanovnicima Viminacijuma su mnogo ređi. Pretpostavlja se da su zajedno sa vojskom na Dunav stigli i trgovci. Geografski položaj Viminacijuma, na raskrsnici važnih kopnenih i rečnih puteva koji su spajali različite delove Rimskog carstva, bio je veoma povoljan za razvoj trgovačke delatnosti. Broj trgovaca se najverovatnije postepeno povećavao tokom II i III veka, kada je na Dunavu uklonjena opasnost od upada varvara i kada su stvoreni bolji uslovi za razvoj trgovine i zanata. Jedan bogati trgovac kome sluga prinosi izveštaj u veoma luksuznom ambijentu, prikazan je na soklu stele nazvane „stela bankara” (kat. 38). Istoričar Prisk pominje jednog grčkog trgovca koji je sredinom V veka došao u Viminacijum zbog posla i tu se trajno

41 Ферјанчић 2002, 161 sqq.

42 Ферјанчић 2002, 161.

43 Mirković 1968, 123.

44 Može se pretpostaviti da su u Viminacijumu, kao i u drugim gradovima u zapadnim provincijama, gradsku aristokratiju činila pretežno islužena i aktivna vojna lica.

45 Brojni su natpisi (*IMS* II 3, 22, 26, 30, 56, 72–77, 83, 110, 294, 308) koji pominju dekurione, Mirković 1986, 48.

46 Зотовић 2007, 231, 232; Спасић-Ђурић 2015, 58.

47 O natpisima u kojima se pominju sveštenečka zanimanja dekuriona (*IMS* II 56, 73), videti: Mirković 1986, 48.

48 O augustalima u Viminacijumu (*IMS* II 63, 76, 78, 84; *Lupa* 5431/kat. 29), videti: Pilipović 2019a, 67–82.

49 *IMS* II 79.

50 Pilipović 2018, 187, 191.

nastanio.⁵¹ Epigrafski su potvrđeni i jedan *naulerus*, brodovlasnik ili osoba koja se bavila transportom i trgovinom (*IMS* II 31), kao i jedno udruženje, najverovatnije moreplovaca – *collegium nautarum* (*IMS* II 61).

Postoje posredni podaci i o prisustvu lekara u Viminacijumu. Brojni su pojedinačni nalazi medicinskih instrumenata, pečata, kao i grobova lekara ili farmaceuta, koji ukazuju na to da su se u Viminacijumu izvodili i složeni medicinski zahvati.⁵²

Zanatlije su svakako imale važnu ulogu u životu grada. Pojedini natpisi govore o nekima od njih. Poznat je jedan *faber argentarius*, Refidije Eutih (*Refidius Eutychnus*), grčki majstor u izradi srebrnine s početka II veka (*IMS* II 93). Posredno bi se moglo zaključiti da su u Viminacijumu tog vremena postojale i topionica i kovačnica.⁵³ Danas je poznato i ime jednog krojača (*vestiarius*) iz II veka – *P. Aelius Valerianus* (*IMS* II 29). Građevinska delatnost je svakako bila veoma živa. Poznata su imena dvojice majstora ili zidara, vojnika legije IV *Flavia* i VII *Claudia*, koji su učestvovali u građenju akvadukta. Njihova imena (*Tiberius* i *Claudius*) bila su urezana u svež malter ispod pokrivnih ploča.⁵⁴ Značajna je bila i proizvodnja opeka – jedan natpis otkriva da je trački radnik na ciglani Gesubal Bitus (*Gesubalu Bithus*) proizveo 302 opeke (*IMS* II 227).

Da su u Viminacijumu bile organizovane i gladijatorske igre, te da su pored samih gladijatora postojali i organizatori (*editor munerarius*), moglo bi se zaključiti na osnovu sačuvanog arheološkog materijala, kao i potvrde postojanja arene amfiteatra.⁵⁵

Stanovnici su se na široj teritoriji grada osim poljoprivrednom, odnosno ratarskom proizvodnjom, bavili i uzgojem stoke, ali i lovom i ribolovom.⁵⁶ Osnivanje velikih imanja izvan grada se vezuje za period prosperiteta Viminacijuma u II i početkom III veka, kada je većina stanovnika šire gradske teritorije živela i radila na njima. Pored pronađenog poljoprivrednog oruđa, tome u prilog govore i posvete agrarnim božanstvima sa ovih prostora. Sa teritorije vojnog logora potiče posveta Liberu, Liberi i Merkuru (*IMS* II, 28).⁵⁷

Robovi i oslobođenici su činili značajan deo viminacijumskog društva, ali su podaci o njima retki. Robovi se često pominju na natpisima svojih gospodara, i uglavnom su imali grčka imena. Posvedočeni su i *alumni*, kao *alumnus* Paris na natpisu Kalistijana, građanina Viminacijuma (*IMS* II 145).⁵⁸ Oslobođenici su bili povoljnijeg ekonomskog položaja i ređe su posvedočeni kod civilnih lica. Epigrafski je potvrđena i jedna *ancilla*, sluškinja Kaliope, koja je bila u vlasništvu centuriona legije IV *Flavia* (*IMS* II 90).

51 Mirković 1968, 143. Prisc. fr. 8.

52 Arheološki materijal ukazuje da su izvođene intervencije trepanacije lobanja, pokušaji prezervacije tela nakon smrti, lečenja trahoma ili uklanjanja katarakte. Izuzetni su danas sačuvani kameni pečat lekara okuliste, *signum ocularii* (*IMS* II 225), ili sačuvan instrumentarij okulista (kat. 134), Спасић-Ђурић 2015, 60, кат. 134–140, sa pregledom ranije bibliografije.

53 Mirković 1968, 140.

54 Mrđić 2007, 25.

55 Спасић-Ђурић 2015, 59, sa pregledom ranije bibliografije. Danas je sačuvan i fragment slikane dekoracije zida arene, Rogić & Bogdanović 2012, 46–49.

56 Ilić 2012, 15.

57 Sa Kališta potiče jedna posveta Silvanu, dok su dve pronađene u Smederevu – jedna Liberu Pateru i jedna Silvanu (*IMS* II 27, 310).

58 Mirković 1968, 135.

Stanovništvo Viminacijuma je bilo raznovrsno ne samo u socijalnom pogledu, već i po poreklu. I pored prisustva lokalnog i grčkog stanovništva, kultura je imala rimski karakter.⁵⁹

O autohtonim stanovnicima sačuvano je malo epigrafskih dokaza budući da verovatno nisu pripadali višem sloju stanovništva. Na vezu sa starosedocima posredno upućuju natpisi u okolnim provincijama, ali i činjenica da su vojnici regrutovani sa ovih područja. Međutim, u slučajevima kada imena i ukazuju na keltsko, tračko ili ilirsko poreklo, ne može se pouzdano utvrditi da li se radi o starosedocu Viminacijuma ili o doseljeniku iz susednih tračkih ili ilirskih oblasti.⁶⁰ Veliki broj stanovnika je do vremena Marka Aurelija (161–180) ili Karakale (198–217) ostao u statusu peregrina. Oni su se postepeno uključivali u život gradskog naselja tokom II i III veka i to kao isluženi vojnici. Doseljenika je bilo i iz istočnih oblasti – iz Sirije, iz Dolihe ili iz Dardanije.⁶¹ Tračka imena su osim kod vojnika, potvrđena i na natpisima civila kao kod već pomenutog Gesubala Bitusa, radnika na ciglani (*IMS* II 227). Potvrđeno je i stanovništvo keltske etničke grupe. Između ostalih, keltskog porekla je bila i Aurelija Kutija (*Aurelia Cutia*) na natpisu Aurelija Marcija (*Aurelius Marciaus*), *stator legati legionis VII Claudiae* (*IMS* II 115). S druge strane, Bebija Marcela (*Baebia Marcella*), supruga augustala Tita Bebija Eutiha (*T. Bebius Eutychnus*) nakitom je na svom nadgrobnom portretu istakla svoju keltsku etničku pripadnost (kat. 29).⁶² Kognomen Aurelija Galika (*Aurelius Gallicus*) govori o zemlji njegovog porekla (*IMS* II 163). Zanimljiv je i natpis izvesne Petronije, sahranjene u Viminacijumu (*IMS* II 157/*CLE* 144, 3), kojim se izražava žaljenje za dalekom otadžbinom – *quae morib(us) et form[a p]ariter laudabilis*. Priskovo pominjanje trgovca koji je sredinom V veka došao iz Grčke zbog trgovine, jedan je od poslednjih pomena da je neko došao da živi u Viminacijumu.⁶³

U drugoj polovini II ili početkom III veka, Viminacijum doživljava ekonomski i kulturni prosperitet. Vrhunac prosperiteta se vezuje za vreme vladavine Septimija Severa (193–211) i Karakale (211–217).⁶⁴ O tome svedoče natpisi kako na stelama, tako i na votivnim spomenicima koji pominju finansijska ulaganja bogate lokalne aristokratije u grad. Epigrafski je potvrđen dobar ekonomski položaj pripadnika gradske uprave. Neki od njih su različitim povodima donirali veoma značajne sume novca.⁶⁵ Tako je *decurio quaestor M. Petronius Pierio* (*IMS* II, 22) donirao 10 libri prilikom nominacije svog sina za flamera, a dekurion i flamen Antonije Pontik (*Antonius Ponticus*) poklanja 50 libri prilikom svog imenovanja za sveštenika (*IMS* II, 56).⁶⁶ Veteran Gaj Julije Valens, bivši beneficijar legije VII *Claudia*, obnovio je hram boga Mitre sopstvenim sredstvima (*IMS* II, 308). Posebno se izdvaja i primer augustala Gaja Memija Kirijaka (*C. Memmius Cyriacus*), koji čini zavet iz zahvalnosti za dobijenu počast dumvira (*IMS* II 63). Povodom dodele odlikovanja (*ornamenta*) obično se uplaćivala određena takozvana *summa onoraria*, ili, kao što je u ovom slučaju učinjeno, imperatoru je posvećena srebrna statua težine 40 libri. Jedan *decurio aedilicus* poklonio je gradu sumu od 10.500 sestercija (*IMS* II

59 Na jednom hrišćanskom dvojezičnom natpisu (*IMS* II 219), tekst na grčkom je preveden na latinski.

60 Mirković 1968, 58–59, 69.

61 Mirković 1986, 59; O orijentalnom stanovništvu na centralnom Balkanu videti: Gavrilović-Vitas 2021.

62 Golubović & Mrđić 2011, 117–125.

63 Mirković 1968, 143. *Prisc. fr.* 8.

64 Mirković 1986, 48; Pilipović 2011b, 604.

65 Mirković 1968, 63–64; Mirković 1986, 48; Pilipović 2018, 191.

66 Vrednost libre je bila okvirno oko 3.274,5 g srebra, Mirković 1968, 64; Pilipović 2018, 191.

42). O dobrom ekonomskom položaju vojnika govori natpis Gaja Valerija Vibijana (*C. Valerius Vibianus*), koji kao *nautarum quinquenalis* daruje 2.000 sestercija za obnovu Neptunovog hrama (*IMS II 61*).

Kulturne prilike u Viminacijumu, kao i ekonomske mogućnosti i umetnički ukus imućnijeg sloja stanovništva, najbolje se mogu videti u dekoraciji privatnih vila ili na funerarnim spomenicima. Izuzetna je mozaička dekoracija jedne građevine, najverovatnije na imanju veterana ili gradskog upravnika, na široj teritoriji Viminacijuma.⁶⁷ U jednoj pravougaonoj prostoriji koja je hodnikom i stepeništem bila povezana sa jednom odajom sačuvan je podni mozaik sa konjem u trku, dok se na frizu kojim je mozaik bio oivičen nalaze kentaur i jedna ljudska glava.

Pored nadgrobnih stela koje čine temu ove monografije, iz Viminacijuma potiču i značajne kasnoantičke grobnice i mermerni sarkofazi. Brojne su oslikane kasnoantičke grobnice, od kojih se dve okvirmo mogu datovati jedna u sredinu III, a druga u poslednje decenije III i početak IV veka.⁶⁸ Na starijoj od njih sačuvani su samo delovi crvenog maltera dok se na mlađoj, nazvanoj grobnica Kupidona, iako su freske dosta oštećene, može sagledati izuzetan program dekoracije.⁶⁹ Poznate su i paganske i hrišćanske grobnice iz sredine IV veka sa predstavama rajskog vrta, scenama lova, slugom prinosiocem ili portretom žene.⁷⁰

Posebno su značajni i danas sačuvani mermerni sarkofazi, najverovatnije uvezeni iz važnih umetničkih centara susednih provincija. Takav je bio takozvani Jasonov sarkofag sa Jasonom i Persejem sa glavom Meduze, i Satirom i Menadom na bočnim stranama.⁷¹ Danas nije poznato ko je bio sahranjen u ovom sarkofagu, ali izuzetan kvalitet izvedbe i sama ikonografija navode nas na pretpostavku da se radilo o veoma imućnom i obrazovanom oficiru, najverovatnije osobi sa impozantnom vojničkom karijerom. Sarkofag koji se svakako izdvaja iz opusa viminacijumskih sarkofaga jeste takozvani Prokonovski sarkofag sa girlandama.⁷² Načinjen od mermerna sa ostrva Marmara, stilski blizak radovima radionica u blizini Odeze, imao je na podužnoj strani prikazane erose koji nose girlande. Ovo su samo neka umetnička dela koja na najsofisticiraniji način pokazuju moć lokalne aristokratije i bogatih pojedinaca koji su sebi mogli da priušte ovako značajne spomenike.

Viminacijumsko društvo, iako izrazito vojnog karaktera, je, kao što se iz navedenog vidi, imalo izrazito složenu strukturu. Njegov kulturni identitet je svakako bio rimski, ali je posedovao i karakter provincijalnog društva u svojoj svojoj kompleksnosti.

⁶⁷ Mirković 1968, p. 68.

⁶⁸ Na lokalitetu Pećine otkrivena je krstoobrazna grobnica (kat. 55035), danas većim delom uništena, sa ostacima fresko-maltera sa tragovima crvene boje, koja se datuje u vreme Gordijana III (238–244). Na lokalitetu Pirivoj pronađeni su ostaci trapezoidne grobnice. Freske su konzervirane i nalaze se na mestu gde su i otkrivene (kat. G 160), Korać 2000.

⁶⁹ Pored floralnih motiva i predstave paunova, jasno se uočava figura Kupidona, kao i jednog slugu, prinosioca, Korać 2000, 124–140; Pilipović 2011b, 605.

⁷⁰ O slikarstvu viminacijumskih grobnica videti: Korać 2000; Korać 2007.

⁷¹ Каниц 1895, 182; Pilipović 2004a, 65–78.

⁷² Томовић 1991, 69–82; Ђорђевић 1989–1990, 133–134; 144–145, sl. 14.

III

Od beleški putopisaca i ljubitelja starina do najnovijih istraživanja

Stele Viminacijuma privlačile su pažnju putopisaca i ljubitelja starina još od početka **S**XVIII veka. Značajno je napomenuti da su najvećim delom otkrivene u vreme koje je prethodilo sistematskim arheološkim istraživanjima ovog lokaliteta. Prve stele su otkrivene i publikovane još u XVIII veku (kat. 58–59), veliki broj krajem XIX (kat. 3–4, 7, 10, 16–16, 26–27, 36–37, 60), dok za neke postoje uopšteni podaci da su pronađene krajem XIX ili u prvim godinama XX veka (kat. 1, 2, 6, 8, 18–19, 25, 30–31, 34, 39, 61).

Možda bi kao najbolja paradigma tih prvih arheoloških otkrića mogle da posluže reči Mihaila Valtrovića, jednog od osnivača srpske arheologije, prilikom publikovanja stele veterana i signifera Lucija Aurelija Andronika, *L. Aurelius Andronicus* (kat. 3).⁷³ Valtrović navodi kako je stela pronađena „prilikom samovoljnog raskopavanja rimskih zidova i grobnica na kostolačkim njivama”, na imanju Ljube Jeftića, uz pomoć dva najamna radnika. Opis Mihaila Valtrovića je dragocen zato što objašnjava na kakav način je pronađen najveći broj nadgrobnih stela iz Viminacijuma. One su nejčešće otkrivene slučajno ili prilikom samovoljnih raskopavanja, da bi zatim bile zabeležene od strane putopisaca i ljubitelja starina.

Neke od viminacijumskih nadgrobnih stela prvi put su otkrivene evropskoj javnosti davne 1726. godine kada ih je u Hagu publikovao ugledni putnik iz Padove, grof Luiđi Marsilji (Luigi Ferdinando Marsili, Marsigli).⁷⁴ Grof Marsilji (1658–1730), oficir, inženjer i diplomata, prvo u službi Venecije, a kasnije u službi Beča, poznat je po svom kapitalnom delu *Danubius pannonicus mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis*.⁷⁵ Ovo delo postaje nezaobilazno u proučavanju prošlosti Srbije. U drugom od ukupno šest tomova pod naslovom *Antiquitates romanae militares ad ultramque ripam Danubi* zabeleženi su, između ostalog, važni podaci, crteži i planovi rimskih spomenika i utvrđenja i prepisi samih natpisa sa dunavskog limesa. Predstavljene su starine i sa teritorije današnje Srbije, nalazi sa dunavskih obala, iz Viminacijuma i iz današnjeg Smedereva, kao i sa obala Save, iz Sirmijuma,

---

⁷³ Вальтровић 1890, 52–56; Вальтровић 1893, 98–104.

⁷⁴ Стоје 1994, 66–68, 80; Милајловић 2015, 595–617; Михајловић 2018.

⁷⁵ Marsigli 1726.

ali i iz unutrašnjosti, sve do Jagodine i Niša.⁷⁶ Grof Marsilji tako prvi publikuje, između ostalog, i dve stele iz Viminacijuma, odnosno natpise na njima. Prva je i danas uzidana u Smederevsku tvrđavu (kat. 59), dok za drugu (kat. 58) Marsilji navodi da je takođe bila uzidana u tvrđavu, odakle je kasnije prenetu u Muzej u Smederevu, gde se i danas se nalazi.⁷⁷

Delo učenog grofa posebno je uticalo na rad Feliksa Kanica (Felix Philip Kanitz), jednog od prvih putnika koji posećuju i beleže spomenike Srbije u XIX veku.⁷⁸ Feliks Kanic, po vokaciji istoričar umetnosti, a po senzibilitetu arheolog, uz finansijsku podršku srpske vlade, putovao je Srbijom u periodu od 1859. do 1887. godine, beležeći brojna arheološka nalazišta. On je ostavio dragocene podatke i o Viminacijumu, koji posećuje prvi put u maju 1860. godine, i između ostalog publikuje stelu Lucija Blasija Nigeliona, *L. Blassius Nigellio*, kat. 26.⁷⁹ Takođe, opisuje i objavljuje veoma značajan crtež teško dostupne stele uzidane u srednjovekovnu tvrđavu u Smederevu sa reljefom povratka Alkeste.⁸⁰

Brojni su kolekcionari i ljubitelji starina koji su publikovali materijal iz Viminacijuma, a koji je danas delom izgubljen. Dragocena su svedočanstva lekara Janka Šafarika (1814–1876), Slovaka koji je na poziv Vlade došao u Srbiju 1843. godine i ostao do kraja života. On je, između ostalog, u periodu između 1861. i 1869. godine bio imenovan za upravnika Narodnog muzeja u Beogradu.⁸¹ Na osnovu njegovih, nažalost, nepublikovanih rukopisa koji se čuvaju u Istorijskom institutu u Beogradu, znamo za postojanje danas izgubljene stele Opije Agate (*Oppia Agathe*), supruge veterana legije VII *Claudia*, sa portetima supružničkog para sa detetom (kat. 7). Takođe, on beleži i podatke o steli Lucija Blasija Nigeliona (kat. 27) sa reljefom spekulatora, kao i o steli Elija Viktorina (*Aelius Victorinus*) sa scenom lova na soklu (kat. 37).

Počeci moderne arheologije su se, sticajem okolnosti, poklopili sa počecima rudarstva u Srbiji. Nakon što je industrijalac Đorđe Vajfert 1881. godine postao vlasnik rudnika u Kostolcu, njegovo interesovanje se usmerilo i na viminacijumske starine. Postoje podaci da je 1902–1903. godine sa suprugom Marijom posetio lokalitet, verovatno želeći da donira novac za nastavak radova pod rukovodstvom Miloja Vasića.⁸² Njegovim angažovanjem, a potom i angažovanjem kapetana Dragutina Todića, sa viminacijumskih njiva je prikupljen i veliki broj kamenih spomenika. Izvori govore da je značajan broj nadgrobničkih spomenika bio postavljen u lapidarijum upravne zgrade rudnika u Kostolcu, koji je bio u vlasništvu Đorđa Vajferta (kat. 6, 8, 12, 14, 17, 28, 32, 34).⁸³ Kao strasni kolekcionar, Đorđe Vajfert je svoje bogate zbirke, koje su

76 Marsigli 1726.

77 Izuzetno su značajni njegovi crteži danas izgubljenih stela. Takav je crtež stele iz Beograda za kapitolskom vučicom na soklu (*IMS I 32*) ili crtež stele za koju navodi da je prenešena iz Kovina u Smederevo (*IMS II 325*), Marsigli 1726, T. 49 i T 51.

78 O delu Feliksa Kanica videti: Kostić 2011; Mirković 2015, 21–36; Mihajlović 2015, 129–153 sa sveobuhvatnom prethodnom literaturom.

79 Kanitz 1868, 80.

80 Каниц 1985, 150–152.

81 Nakon putovanja po Srbiji i skupljanja različite istorijske građe, Janko Šafarik je još 1846. godine dao i prvi predlog za preduzimanje arheoloških iskopavanja sa spiskom mesta među kojima se nalazio i Kostolac, Милинковић 1985, 77–78; Novaković 2014, 96; Михајловић 2015, 135–136.

82 Спасић-Ђурић 2015, 14.

83 Mirković 1986, 17–18; Спасић-Ђурић 2015, 14. Za fotografije današnje oronule upravne zgrade rudnika videti: Илић & Јерковић & Булајић 2010, sl. na str. 78; Nikolić & Anđelković-Grašar 2020, sl. 7 i 7a.

delom činile i nadgrobne stele, poklonio Narodnom muzeju u Pančevu, Narodnom muzeju u Beogradu i Narodnom muzeju u Požarevcu.

Krajem XIX veka, jedan od osnivača arheologije kao nauke u Srbiji, Mihailo Valtrović, koji je diplomirao arhitekturu na Univerzitetu u Karlsruheu 1881. godine, a kasnije bio i kustos Narodnog muzeja i prvi profesor arheologije na Univerzitetu u Beogradu, između ostalog publikovao je i nadgrobne stele Viminacijuma.⁸⁴ On beleži slučajni nalaz nadgrobne stele veterana i signifera Lucija Aurelija Andronika (*L. Aurelius Andronicus*) na kojoj je, kako navodi, predstavljen „legijonski znak”, odnosno vojnički simboli *signum* i *phalerae* (kat. 3), čemu je posvetio posebnu pažnju.⁸⁵ Valtrović publikuje i natpis dekuriona Seksta Valerija Valensa sa kantarusom na centralnom polju i lovačkim frizom ispod (kat. 26).⁸⁶

Krajem XIX veka, dvojica austrijskih naučnika, filolog i arheolog Ernst Kalinka (Ernst Kalinka) i istoričar i arheolog Anton Svoboda (Anton Swoboda), kasnije profesor Univerziteta u Gracu, nakon svojih putovanja po priobalju Save i Drave 1890. godine publikuju četiri nadgrobne stele iz Viminacijuma (kat. 26–27, 36–37).⁸⁷ Radi se od steli Seksta Valerija Valensa sa kantarusom na centralnom polju, steli sa portretima iznad kline, steli Lucija Blasija Nigeliona sa spekulatomom na putu i steli Elija Viktorina sa scenom lova na soklu.

Krajem XIX veka pojavljuje se i jedna od prvih opširnijih studija jedne nadgrobne stele iz Viminacijuma. Josip Brunšmid (1858–1929), arheolog, kustos i kasnije direktor Narodnog muzeja u Zagrebu, davne 1895. godine je publikovao studiju o steli Marka Valerija Sperata sa reljefima božanskih otmica (kat. 28).⁸⁸ Ova izuzetna ikonografska studija je i danas posebno značajna i aktuelna. U to vreme Srbiju obilazi i Alfred fon Domaševski (Alfred von Domaszewski, 1856–1927), profesor na Univerzitetu u Hajdelbergu. On je 1886. godine obišao Viminacijum i objavio tamo pronađene natpise. Između ostalog, publikovao je natpis na steli Lucija Aurelija Andronika (kat. 3), posebno se osvrćući na dekoraciju pseudozabata,⁸⁹ kao i stelu Marka Valerija Sperata (kat. 28) sa reljefima božanskih otmica.⁹⁰

Nikola Vulić (1872–1945), klasični filolog, jedan je od najznačajnijih istoričara antike u jugoistočnoj Evropi u prvim decenijama XX veka, i svakako jedan od najzaslužnijih za publikovanje nadgrobnih stela iz Viminacijuma. Doktorand Univerziteta u Minhenu, profesor antičke istorije na Univerzitetu u Beogradu, bio je, između ostalog, i akademik i dopisni član Akademije nauka iz Francuske, Beča i Rumunije.⁹¹ Početkom XX veka Nikola Vulić

84 Mihailo Valtrović je bio osnivač Srpskog arheološkog društva (1883), a zaslužan je i za osnivanje prvog arheološkog časopisa u zemlji – *Starinar*, osnovanog 1884. godine.

85 Валтровић 1890, 52–56; Валтровић 1893, 98–104.

86 Валтровић 1886, 23–24, br. 1.

87 Kalinka & Swoboda 1890, 34, br. 11, 1 i 3.

88 Brunšmid 1895, 1–13.

89 Domaszewski 1892, 192–193, sl. 3.

90 Domaszewski 1967, 34.

91 Марић 1959, xv–xxiv.

je samostalno,⁹² ali i u saradnji sa Fridrihom Ladekom (Freidrich Ladek)⁹³ i Antonom fon Premerštajnom (Anton von Premerstein), austrijskim istoričarem antike i epigrafičarem,⁹⁴ publikovao najveći deo nadgrobnih spomenika Gornje Mezije. Oni su objavili brojne stele u više brojeva časopisa *Spomenika Srpske kraljevske akademije* i *Analima Austrijskog arheološkog instituta u Beču*, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* (kat. 1–2, 6, 8, 10, 15–16, 18–19, 25, 27, 30, 32, 34, 36, 39, 58, 61). U svom obimnom i veoma značajnom radu ostavio je prepise natpisa i opise spomenika sa najvažnijim podacima, zajedno sa tadašnjom bibliografijom i određenim ikonografskim podacima. Tekstovi su opremljeni crtežima, a kada je to bilo moguće, i fotografijama spomenika. Dodatni značaj ovih publikacija leži u činjenici da su neke od ovih stela danas izgubljene (kat. 1, 19).

S početka XX veka, tačnije iz 1911. godine, potiče i važna studija ruskog istoričara Mihaila Ivanoviča Rostovceva (Михаил Иванович Ростовцев) o dve nadgrobne stele iz Viminacijuma koje se nalaze u posedu Narodnog muzeja u Beogradu.⁹⁵ Ove ikonografske studije o steli Lucija Blasija Nigeliona sa predstavom spekulatora i o fragmentu nadgrobne stele sa scenom brojanja novca – *Konotorszene* (kat 27, 38), i danas su aktuelne.

Značajni su i radovi Balduina Sarije, slovenačkog arheologa i numizatičara, publikovani u drugoj i trećoj deceniji XX veka, o dve nadgrobne stele (kat. 12 i 25).⁹⁶ Saria je bio kustos arheološkog i numizmatičkog odseka Narodnog muzeja u Beogradu, a potom i docent na Univerzitetu u Beogradu i profesor Univerziteta u Ljubljani i u Gracu. Pored publikovanja natpisa i stele Kvinta Kornelija Zosima, *Q. Cornelius Zosimus* (kat. 25), posebno je značajna njegova studija o ikonografiji sačuvanog fragmenta nadgrobne stele dekorisane panonskom volutom, u kojoj se Saria bavio i poreklom samog motiva (kat. 12).

Znanja o nadgrobnim spomenicima Gornje Mezije, pa samim tim i Viminacijuma, prvi put su sistematizovana u, nažalost, neobjavljenoj doktorskoj studiji Vladimira Kondića (1932–1994), arheologa i direktora Narodnog muzeja u Beogradu.⁹⁷ U svojoj disertaciji, odbranjenoj 1965. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Kondić je nadgrobne stele Viminacijuma prikazao u katalogu, a potom je razmatrio i njihove najvažnije karakteristike. Posebnu pažnju je posvetio steli Gaja Kornelija Rufa (kat. 30) i steli sa reljefom povratka Alkeste (kat. 61).

U novijoj naučnoj literaturi nadgrobne stele Viminacijuma jesu proučavane, međutim pažnja je češće bila posvećena natpisima na njima. Izuzetna je studija Miroslave Mirković u okviru edicije *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Viminacium et Margum*, u kojoj su publikovani natpisi, ali i nadgrobne stele sa osnovnim podacima i fotografijama.⁹⁸ Ukazano je i

92 Vulić 1909a 147–203, Вулић 1909b, 109–191; Vulić 1912; 213–238; Вулић 1931, 4–259; Вулић 1941–1948, 1–335.

93 Premerstein & Vulić 1900 105–178; Вулић & Премерштајн 1900, 15–58; Premerstein & Vulić 1903, 1–60.

94 Ladek & Premerstein & Vulić 1901, 73–162; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 43–88.

95 Rostovtzeff 1911a, 267–283; Ростовцев 1911b, 108–119.

96 Saria 1925, 159–164; Сариа 1934, 73–75.

97 Kondić 1965.

98 Sigurno najznačajnija studija o natpisima iz Viminacijuma u kojoj su publikovane i nadgrobne stele jeste ona u ediciji *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Viminacium et Margum*, Mirković 1986.

na osnovne umetničke analogije ili simboličku vrednost pojedinih reljefa. Pored ove, brojne su i publikacije koje za predmet istraživanja imaju natpise nadgrobnih stela Viminacijuma kao što je monografija Snežane Ferjančić o natpisima veterana (kat. 3, 7, 19, 28, 31),⁹⁹ ili studija Vojina Nedeljkovića.¹⁰⁰

Nakon analitičkih radova s kraja XIX i početka XX veka, tek početkom XXI veka istraživači ponovo obraćaju pažnju na viminacijumske stele i njihovu dekoraciju. Nadežda Gavrilović proučava nadgrobnu stelu sa reljefom povratka Alkeste (kat. 61).¹⁰¹ Bebina Milovanović samostalno¹⁰² ili zajedno sa Nemanjom Mrđić¹⁰³ ili Jelenom Anđelković-Grašar,¹⁰⁴ istražuje vojničke i vegetativne simbole, kao i motive glave Meduze ili kapitolske vučice u dekoraciji viminacijumskih stela (kat. 3–6, 8, 11–12, 16–17, 20, 23, 25–26, 32, 34, 51, 58, 61). Posebno su važni radovi Ivane Popović o reljefima brojanja novca na soklu fragmentarno očuvane stele (kat. 38) i spekulatora na steli Lucija Blasija Nigeliona (kat. 27).¹⁰⁵

Pojedine nadgrobne stele Viminacijuma, odnosno teme prikazane na njima, kao što su božanske otmice (kat. 28),¹⁰⁶ putovanje spekulatora (kat. 27),¹⁰⁷ *sella curulis* i sakralni liktori (kat. 30)¹⁰⁸ ili mitološke predstave (kat. 28, 30, 61),¹⁰⁹ privlačile su i moju pažnju. Predmet istraživanja činila je grupa stela sa karakterističnim lovačkim frizom (kat. 26–28, 30, 61),¹¹⁰ grupa prestižnih stela (kat. 26–28, 30, 37, 61),¹¹¹ pitanje postojanja kruništa na pojedinim stelama (28, 29, 30?),¹¹² kao i ikonografske osobenosti nadgrobnih stela augustala (kat. 29, 32, 35).¹¹³ Zajedno sa Ljubomirom Milanovićem istraživali smo neuobičajenu pojavu Dioskura na akroterijima zabata uzidanog u crkvu u Manastiru Rukumija (kat. 69),¹¹⁴ ili značenje spolije uzidane u grobljansku crkvu u Smederevu sa Meduzom na zabatu (kat. 68).¹¹⁵ Nakon toga, prirodno se nametnula težnja da se prikupljena znanja prošire i sistematizuju u monografiji, koja bi, koliko je to moguće, činila jednu zaokruženu celinu.

99 Ферјанчић 2002, kat. 4, 8, 19, 28 i 30.

100 Nedeljković 1993, 145–150.

101 Gavrilović 2008, 1–14.

102 Миловановић 2001, 109–134; Milovanović 2009a, 15–25; Milovanović 2014, 159–184.

103 Milovanović & Mrđić 2010, 90–94.

104 Milovanović & Anđelković-Grašar 2017, 167–182.

105 Поповић 2014, 161–168; Popović 2015, 131–143.

106 Pilipović 2003, 61–88.

107 Pilipović 2016, 7–24.

108 Pilipović 2018, 181–200.

109 Пилиповић 2007b.

110 Pilipović 2008, 337–352.

111 Pilipović 2011b, 593–612.

112 Pilipović 2021a, 67–76.

113 Pilipović 2019a, 67–82.

114 Pilipović & Milanović 2020, 299–322.

115 Milanović & Pilipović 2021, 261–283.

IV

Tipologija nadgrobnih stela

Današnja saznanja o proizvodnji nadgrobnih stela ukazuju na to da se kamen u kamenolomima nije samo ekstrahovao, već se tu i grubo obrađivao kako bi se kao poluproizvod ili proizvod dalje dopremao do radionica na finalnu obradu.¹¹⁶ Pretpostavlja se da se u ciklusu proizvodnje, nadgrobnna stela grubo oblikovala i dobijala svoju osnovnu formu u prvoj fazi, u kamenolomu (litotip, osnovni oblik, struktura, kalupljenje), a ikonografski i stilski se završavala u drugoj fazi proizvodnog ciklusa u različitim radionicama. Tako su u ovoj prvoj fazi nastajale osnovna forma i struktura sa panelima sa profilisanim ramovima, odnosno osnova za produkciju različitih tipova. Imajući u vidu ovako veliku ulogu samih kamenoloma i njihovih *officina*, kao i da su viminacijumske stele uglavnom fragmentarno očuvane, one su, u prvom redu, sagledavane u zavisnosti od materijala od koga su načinjene. Pažnja je, koliko je to moguće, usmerena na uočavanje određenih tipova, formiranje grupa stela sa sličnim karakteristikama, kao i sagledavanje analogija. Grupa najstarijih stela je formirana prvenstveno na osnovu pretpostavljenog vremena nastanka, dok su ostale stele kategorizovane u odnosu na materijal od koga su načinjene, a potom su razmatrane i njihove strukturalne karakteristike.¹¹⁷

I. Grupa najstarijih stela

U odnosu na pretpostavljeni period nastanka, izdvojila se grupa najstarijih viminacijumskih stela. Grupa je formirana prvenstveno na osnovu epigrafskih podataka koji ukazuju da stele potiču sa kraja I ili početka II veka. Miroslava Mirković je prva ukazala na postojanje ove grupe stela.¹¹⁸ Pored stela koje su predmet istraživanja ove studije (kat. 1, 4–5, 16), ona ovoj grupi pridružuje i dve danas izgubljene stele koje je 1726. godine publikovao grof Marsilji (*IMS* II, 93; *IMS* II 325). Grof Marsilji je objavio prepis natpisa stele iz Smedereva podignute oslobođeniku i zanatliji (*IMS* II, 93), kao i natpis i crtež stele koja najverovatnije potiče iz Marguma, odakle je potom prenesena u Kovin, a zatim u Smederevo (*IMS* II 325).¹¹⁹ Grupi najstarijih nadgrobnih

116 Djurić 2019, 14 sqq, sl. 1, sa pregledom ranije literature o ovoj temi.

117 Zahvaljujem dr Igoru Rižnaru iz Ljubljane, na ljubazno ustupljenim dragocanim podacima o kamenu.

118 Mirković 1986, 37.

119 Marsigli 1726, T. 51; Mirković 1986, 216, br. 325.

stela iz Viminacijuma bi se mogla pridružiti još jedna nadgrobna stela, čija je donja polovina poznata iz literature (kat. 9).

Sve navedene stele iz ove grupe su vojničke i na osnovu natpisa se datuju u poslednje decenije I i prve decenije II veka. Natpisi su najčešće kratki (kat. 1, 4–5, *IMS* II 93) i nedostaje im formula *Dis Manibus* (kat. 1, 4–5, 16, *IMS* II 93). Nažalost, natpisi na dve stele nisu u potpunosti sačuvani (kat. 9, 16). Radi se o stelama pripadnika legije IV *Flavia* i jednog pripadnika legije XV *Apollinaris* (kat. 9). Ovo su jedini natpisi iz Viminacijuma na kojima je ime legije IV *Flavia* označeno inicijalima *IIII FF*.¹²⁰ Ovako skraćeno ime legije se sreće na natpisima iz Dalmacije ili iz Mezije koji se mogu datovati u period koji prethodi Hadrijanovoj vladavini (117–138). Stelu na kojoj se pominje pripadnik legije XV *Apollinaris*, Miroslava Mirković datuje u Trajanovo vreme (53–117).¹²¹

Grupu najstarijih stela karakterišu velike dimenzije. Poznate su dimenzije dve, danas izgubljene, stele. Visina stela tribuna legije IV *Flavia* (kat. 1) iznosila je 250 cm, a stela pripadnika vojne konjice iste legije (kat. 4) 200 cm.¹²² Iako bez sačuvanog sokla, visina stela drugog pripadnika konjičke trupe iznosi 195 cm (kat. 5),¹²³ a da su bile velikih dimenzija moglo bi se pretpostaviti i za danas fragmentarno očuvane stele (kat. 9, 16).¹²⁴ Stele tribuna i centuriona legije IV *Flavia* (kat. 1 i 16) načinjene su od mermera iz Bukove (današnja Rumunija) i od istočnoalpskog mermera. Od mermera je bila i danas izgubljena stela jednog zanatlije (*IMS* II 93).¹²⁵ Ostale sačuvane stele su bile načinjene od neogenskog krečnjaka (kat. 4–5), što je najverovatnije slučaj i sa danas izgubljenom stelom (kat. 9).

Najstarije vojničke stele su bile podignute pripadnicima vojne konjice, *eques* (kat. 4–5), nižim oficirima (kat. 9, 16) i jednom pripadniku senatorskog reda, tribunu legije IV *Flavia* (kat. 1). Izgubljena stela je bila podignuta Refidiju Eutihu, zanatliji grčkog porekla (*IMS* II 93).¹²⁶ Ovi vojnici su najverovatnije došli u Viminacijum pre Hadrijanove vladavine, budući da nose gentilicije *Caesius* (kat. 16), *Publicus* (kat. 6), *Siscinus* (kat. 1), koje se ne sreću na kasnijim natpisima II i III veka. Njihovo poreklo (*origo*) se može tražiti Italiji, u Rimu (kat. 1), i u Španiji, u provinciji *Hispania Tarraconensis* (kat. 5 i 16). I poreklo vojnika govori u prilog datovanju ovih stela u kraj I i na početak II veka.

Vojnici legije IV *Flavia* su najverovatnije stigli u logor Viminacijuma odmah po dolasku u Meziju 86. godine, i tu su bili deo posade sve do Trajanovih dačkih ratova.¹²⁷ Legija se prethodno nalazila u Burnumu (*Burnum*) u Dalmaciji.¹²⁸ I pripadnici legije VII *Claudia*, koji su činili stalnu posadu u Viminacijumu, došli su u Gornju Meziju iz Dalmacije, iz Tilurijuma

120 I na natpisu iz Marguma (*IMS* II 325) ime legije IV *Flavia* je označeno inicijalima.

121 Mirković 1986, 146.

122 Dimenzije stela tribuna legije iznose 250 x 88 x 22 cm (*IMS* II 86), a stela pripadnika konjice 200 x 70 x 30 cm (*IMS* II 87).

123 Dimenzije stela su 195 x 72 x 35 cm (*IMS* II 88).

124 Dimenzije ovih fragmenata iznose 105 x 72 x 22 cm (*IMS* II 138) i 95 x 80 x 16 cm (*IMS* II 89).

125 Mermerna je bila i stela pripadnika legije IV *Flavia* iz Marguma (*IMS* II 325).

126 Mirković 1968, 140.

127 Ферјанчић 2002, 160.

128 Ферјанчић 2002, 154sqq.

(*Tilurium*).¹²⁹ Upoređivanjem najstarijih viminacijumskih stela i stela dalmatinskih centara Tilurijuma, Burnuma ili Salone uočava se velika razlika.¹³⁰ Viminacijumske stele nemaju karakterističan motiv vrata ispod natpisnog polja kao što je slučaj sa stelama iz Dalmacije.

Najstarije stele Viminacijuma su tipološki veoma različite. One su profilisane i karakteriše ih uokvireno i uvučeno natpisno polje (kat. 1, 4–5, 9, 16). Mermerna stela tribuna legije Kvinta Sicinija Maksima (*Q. Sicinius Maximus*) pripada najjednostavnijem tipu pravougaone profilisane stele sa usadnikom (kat. 1). Nažalost, ne zna se kako je izgledala gornja polovina još jedne stele od krečnjaka sa usadnikom (kat. 9). Stele načinjene od krečnjaka pripadnika vojne konjice (kat. 4–5) pripadaju različitim tipovima. Iako je jedna imala samo zabat (kat. 4), a druga dva registra (kat. 5), nijedna stela nije bila horizontalno završena sa gornje strane. Zabat je bio postavljen na polje malo veće od njega tako da ne dolazi do formiranja akroterija već se pri dnu obe strane zabata nalaze akroterijalne palmete. Akroterijalne, skoro potpuno slobodne palmete nisu bile karakteristične za stele gornjomezijskog limesa. Akroterijalne palmete se često javljaju u Dalmaciji u I veku, ali su u pitanju strukturalno drugačije stele.¹³¹

U literaturi je uočena bliskost ovih najstarijih viminacijumskih sa stelama u dunavskim provincijama I veka.¹³² Značajne analogije viminacijumskih najstarijih stela, posebno stele pripadnika vojne konjice sa jednim registrom (kat. 4), mogu se naći u jednoj grupi mermernih stela iz Petoviona (*Poetovio*), koje potiču iz prve polovine I veka i koje takođe nisu horizontalno završene u gornjem delu.¹³³ Stele iz Petoviona su velikih dimenzija i načinjene su od pohorskog mermera, imaju uokvireno natpisno polje i zabat sa rozetom, kao i akroterijalne palmete. Sličan tip profilisanih stela sa akroterijalnim palmetama se sreće i na noričkim stelema izrađenim od mermera iz Gumerna (*Gummern*).¹³⁴ Međutim, one su najčešće u gornjem delu završene horizontalno. Pojava polumeseca u zabatu, često sa rozetom iznad, vezuje se za norički proizvodni krug, posebno u I veku.¹³⁵

I mermerna profilisana stela sa jednim registrom (kat. 16) u potpunosti je u skladu sa noričkim stelama s kraja I i početka II veka, kako po svojoj strukturi tako i po dekoraciji.¹³⁶ Ona je u gornjem delu završena zabatom sa akroterijima. Zabat se oslanja na široku arhitravnu gredu dekorisanu vinovom lozom. I motivi dekoracije ove stele – glava Meduze u zabatu, delfini u akroterijima i vegetativna loza na arhitravnoj gredi – uobičajeni su za noričke stele ovog tipa. O ovoj steli će biti više reči u delu o tipologiji mermernih stela.

Nastarije stele Viminacijuma su grupisane prema pretpostavljenom vremenu nastanka i bile su različite tipologije, ali se i pored toga može istaći njihova posebna veza sa noričkim proizvodnim

129 Ферјанчић 2002, 159sqq.

130 Miletić 2013, 419–442.

131 Miletić 2013, sl. 5–8, 10; Za brojne primere stela sa akroterijalnim palmetama u Dalmaciji videti: *Lupa*.

132 Mirković 1986, 37.

133 Djurić 2008, 160sqq; *Lupa* 1700, 1703, 3068.

134 Djurić 2019, sl. 15; Stele iz Magdalensberga su nešto manjih dimenzija (*Lupa* 1136, 1137). Jedna je u gornjem delu završena horizontalno, sa polumesecom u zabatu, dok druga u gornjem delu nije završena horizontalno, i ima slobodne palmete.

135 *Lupa* 1136, 1143, 2136, 2226, 2617.

136 Stele iz Norikuma (*Lupa* 470, 1604, 2121; stele sa orlom u zabatu *Lupa* 1434, 4879). O tipologiji ovih noričkih stela videti: Djurić 2016, 176.

krugom. To se posebno može videti na profilisanoj mermernoj steli sa jednim registrom (kat. 16), ali i na stelama od krečnjaka, posebno na steli sa jednim registrom i polumesecom u zabatu (kat. 4). Ova grupa najstarijih stela dokazuje kako su već krajem I i početkom II veka postojale jake veze između Viminacijuma i *officina* Norikuma.

2. Stele od krečnjaka

Značajnu grupu danas sačuvanih stela iz Viminacijuma čine one izrađene od krečnjaka, najvećim delom fragmentarno očuvane. Nažalost, poreklo krečnjaka je još uvek nepoznato. U bližoj okolini ne postoje izvori krečnjaka, tako da se pretpostavlja da je korišćen regionalnu neogenski krečnjak (bedenski i sarmatski) iz različitih kamenoloma koji su se nalazili u podunavskom delu provincije.¹³⁷ Ove stele su tipološki veoma različite. Potvrđene su one sa jednim ili dva registra, kao i one sa kruništem. Često ne postoje podaci za preciznije datovanje već se one okvirno datuju u II ili III vek. Ove stele su, s jedne strane, pokazivale nesumnjive uticaje stela načinjenih od istočnoalpskog mermera, dok su, s druge, nesumnjivo bile izraz estetskih sklonosti lokalnih majstora koji su svoje modele tražili u radovima regionalnih kamenoloma.

Uticaji istočnoalpskih kamenoloma se posebno mogu videti u izradi stela sa jednim registrom, koje nisu završene horizontalno već je zabat postavljen na petougaono polje (kat. 4), na steli sa akroterijalnim lavovima iz Muzeja u Smederevu (kat. 67) ili na integralno sačuvanoj steli jednog dekuriona municipijuma (kat. 26).

Stela na kojoj je trougaoni zabat postavljen na nešto veće petougaono polje bila je podignuta vojniku legije legije IV *Flavia* (kat. 4) i pripada najstarijoj grupi stela iz Viminacijuma. Ova profilisana stela sa jednim registrom je načinjena od neogenskog krečnjaka. Zabat je dekorisan polumesecom, a sa strane se nalaze akroterijalne palmete. Već je ukazano na bliskost ove stele sa noričkim stelama I veka, posebno sa onim iz Petoviona.

Sasvim drugačiji tip profilisane stele sa jednim registrom od neogenskog krečnjaka se vidi na steli koja se danas čuva u Muzeju u Smederevu, a na kojoj se pojavljuju i akroterijalni lavovi (kat. 67). Ova stela sledi noričko-panonske modele, kao i stela od istočnoalpskog mermera koja je bila podignuta oslobođeniku Kvintu Korneliju Zosimu (kat. 25). Stela iz Muzeja u Smederevu jeste posebna verzija stele sa jednim registrom, sa edikulom, i sa akroterijalnim lavovima.

Izuzetan primer stele od neogenskog krečnjaka koja u potpunosti sledi istočnoalpske modele mermernih jeste stela Seksta Valerija Valensa, dekuriona municipija Viminacijuma (kat. 26). Ovo je izuzetan primer u potpunosti sačuvane stele. Stela je arhitektonskog tipa sa dva registra. Na osnovu pominjanja municipija u natpisu, datuje se u drugu polovinu II ili na početak III veka. Na vrhu je trougaoni zabat sa akroterijima, a ispod su dekorativna arhitravna greda koja ima formu friza, centralno polje flankirano polustubovima, friz i sokl. Na frizu ispod natpisnog polja su prikazane divlje životinje u trku. Interesantno je da su akroteriji nedovršeni. Upravo ovakvi primeri nezavršenih stela, sarkofaga, grobnica i osuarija potvrđuju postojanje poluproizvoda koji su nastajali u određenim radionicama i koji su se potom prevozili na dalju

¹³⁷ Postoje mišljenja da je krečnjak mogao da potiče i iz oblasti u dolini reke Mlave. I danas postoje kamenolomi krečnjaka kod Kučeva, Žagubice, i Petrovca na Mlavi, Nikolić 2013, 23sqq; Jovičić 2019, 59.

obradu.¹³⁸ Isti konstruktivni sklop može se videti i na mermernim stelama, iz Norikuma, iz Slovenskih Konjica (životinje u trku su prikazane na traci i iznad i ispod centralnog polja), i iz Panonije.¹³⁹ Pretpostavlja se da su panonske stele, mermerne iz Zalabakse i ona od travertina iz Bilja, nastale u lokalnim radionicama.¹⁴⁰ Istu strukturu ima i mermerna stela sa povratkom Alkeste, uzidana u tvrđavu u Smederevu (kat. 61).

Bliskost viminacijumske stele sa noričko-panonskim stelama se ne ogleda samo u strukturi već i izboru motiva dekoracije: glava Meduze okružena pticama u zabatu, lovački friz, i dva grifona na soklu. O ovim predstavama će više reći biti u delu o dekoraciji nadgrobnih stela. Moglo bi se samo ukazati na analogiju sa jednom gornjopanonskom mermernom stelom iz Muzeja Savarije, koja ima i lovački friz i reljef dva grifona koji okružuju jedan rog na soklu.¹⁴¹ Ova mermerna stela iz Savarije je najverovatnije izvedena prema modelima mermernih stela iz kamenoloma Gumern-Pohorje.¹⁴² Lovački friz se javlja i na jednoj grupi mermernih stela u Viminacijumu (kat. 27–30, 61).

Stela Seksta Valerija Valensa pokazuje bliskost i sa jednom grupom stela sa Kosmaja načinjenih od lokalnog krečnjaka i peščanika.¹⁴³ Ove stele karakterišu zabat sa akroterijima, uska dekorisana arhitravna greda, pravougaono centralno polje sa reljefom flankirano polustubovima, friz, i natpisno polje flankirano polustubovima. Iako se radi o lokalnoj produkciji, na njima je takođe primetan uticaj noričko-panonskih umetničkih centara. Moglo bi se zaključiti i da je stela Seksta Valerija Valensa, izrađena od lokalnog krečnjaka, najverovatnije rad lokalne radionice po modelu mermernih stela iz radionica kamenoloma Gumern-Pohorje.

Posebnu grupu viminacijumskih stela od krečnjaka čine profilisane stele sa dva registra na kojima je centralno polje flankirano plitkim polustubovima pravougaonog preseka (kat. 6, 8, 10, 18). One su načinjene od neogenskog badenskog (kat. 6, 10, 18) i sarmatskog (kat. 8) krečnjaka. Integralno je zajedno sa zabatom očuvana samo jedna od njih (kat. 6). Osim istog strukturalnog sklopa, ove stele odlikuje i slična dekoracija. Na dve je sačuvan reljef venca sa upisanom rozetom (kat. 6, 8), dok se za treću njegovo postojanje može pretpostaviti (kat. 18). Tri stele su podignute vojnicima legije VII *Claudia* (kat. 6, 8, 10), od kojih je jedan bio zapovednik straže *tesserarius legionis* (kat. 8). Stele sa ovakvom podelom polja i dekoracijom su bile česte u Gornjoj i Donjoj Panoniji.¹⁴⁴ Gornjopanonske stele potiču sa šire teritorije Karnuntuma (*Carnuntum*), pri čemu je jedna iz Brigetiona (*Brigetio*), a donjopanonske iz Intercize (*Intercisa*) i iz okoline Budimpešte (*Ulcisia Castra, Campona*). Uglavnom su bile izrađene od lokalnog kamena, peščanika ili krečnjaka. Na centralnom polju svih ovih stela se nalazi venac sa rozetom, dok je na pojedinim sačuvan i zabat sa rozetom.¹⁴⁵ Centralno polje je na ovim stelama uvek uvučeno. Na pojedinim se uočava forma stubova na ramu kojima je ovo

138 Najpoznatija je stela iz Vukovara, Migotti 2013, 303sqq; Djurić 2019, 14, sl. 7; *Lupa* 26330.

139 Iz Norikuma potiče mermerna (*Lupa* 4129), iz Gornje Panonije od krečnjaka (*Lupa* 3400), i iz Donje Panonije mermerna stela (*Lupa* 4290).

140 Bilje u Donjoj Panoniji (*Lupa* 4290), Zalabaksa u Gornjoj Panoniji (*Lupa* 3400), Djurić 2019, 25 sl. 23.

141 *Lupa* 3104. Mermerna stela načinjena u lokalnoj panonskoj radionici, Djurić 2019, 25 sl. 23C.

142 Djurić 2019, 23.

143 *IMSI*, 119–121.

144 U Gornjoj Panoniji (*Lupa* 129, 208, 210, 214, 699), u Donjoj Panoniji (*Lupa* 723, 745, 781, 1993).

145 Zabat je sačuvan samo na dve stele, *Lupa* 723, 1993.

polje oivičeno – na jednoj polukružnog, a na tri pravougaonog preseka, upravo kao na stelama iz Viminacijuma.¹⁴⁶ Na jednoj viminacijumskoj steli iz ove grupe su se na polju sa vencem u uglovima nalazile rozete (kat. 8), od kojih su danas sačuvane samo dve u donjim uglovima venca. Venac okružen rozetama se javlja na dve donjopanonske stele iz ove grupe, a i inače je čest motiv na panonskim stelama.¹⁴⁷

Na viminacijumskim stelama od neogenskog krečnjaka se pojavljuju i portretne niše flankirane polustubovima, ali, nažalost, danas ne postoje podaci o njihovom originalnom izgledu. Jedna fragmentarno očuvana je od badenskog krečnjaka (kat. 17), dok je jedna poznata samo iz literature (kat. 7), a tu su i stele iz Muzeja u Smederevu (kat. 51, 53), jedna od sarmatskog krečnjaka (kat. 51), kao i stela uzidana u tvrđavu (kat. 52). Portretne stele su činile jednu veoma značajnu grupu stela u Norikumu i Panoniji. Portreti u niši flankiranoj stubovima su se uglavnom javljali na arhitektonskim stelema na kojima je i natpis bio flankiran polustubovima. S obzirom da se radi o velikoj grupi tipološki veoma različitih stela, kao i da je teško pretpostaviti integralni izgled ovih viminacijumskih stela sa portretima, dalja razmatranja o njima bi ulazila u domen spekulacije.

Fragmentarno očuvana nadgrobna stela od neogenskog krečnjaka sa portretima iznad kline (kat. 36) se razlikuje od navedenih primera. Širina same stele je omogućila da i njene bočne strane budu dekorisane reljefima stojećih figura. I na panonskim stelama su ukrašavane i bočne strane. Takve stele su bile su česte u Petovionu, a jedna od najpoznatijih je čuvena stela sa predstavama mita o Orfeju.¹⁴⁸ Na viminacijumskoj steli je prikazana složena kompozicija koja u sebi sjedinjuje portrete i teme posmrtno daće ili gozbe, odnosno banketa. Ispod portreta se nalazi redukovani tip gozbe (*convivium*) poznat kao *pannonische Totenmahl*, što je bila veoma popularna tema u Donjoj Panoniji.¹⁴⁹ Centralni deo gozbe je smešten je na prednjoj, a prinosioci ponuda na bočnim stranama stele. Forma stele, kao i ikonografija, nisu bile uobičajene za donjopanonski prostor. Ova stela bi se pre mogla smatrati radom neke lokalne radionice, koja je na neuobičajen način prilagodila panonske modele.

Nadgrobna stela sa tri arkade (kat. 12) bi se možda po formi mogla nadovezati na travertinske stele i južnopanonsku produkciju. Sam motiv volute se često sreće na stelama, posebno u Donjoj Panoniji, i to od II veka.¹⁵⁰ Na gornjoj strani profilacije koja uokviruje natpisno polje ove stele se pojavljuje noričko-panonska voluta, poznata i kao barokni motiv (*Barockmotiv*). Ovakav tip volute se sreće i na viminacijumskoj nadgrobnoj steli od travertina (kat. 13), kao i na noričko-panonskim sarkofazima i na sarkofazima od travertina iz Viminacijuma.¹⁵¹ Pored sarkofaga, brojni su primeri i oltara i počasnih natpisa dekorisanih ovakvom volutom.¹⁵²

¹⁴⁶ Sa polukružnim presekom (*Lupa* 781) i pravougaonim presekom stubova (*Lupa* 208, 723, 1993).

¹⁴⁷ *Lupa* 213, 214.

¹⁴⁸ Cambi 1989, 66; *Lupa* 3106.

¹⁴⁹ Dautova-Ruševljan 1983, 60; Bianchi 2016, 362sqq.

¹⁵⁰ Сариа 1934, 74. Brojne su stele dekorisane sa vultom iz Donje Panonije (*Lupa* 641, 3544, 2756, 12782), nešto ređe se mogu videti u Gornjoj Panoniji (*Lupa* 3283, 3429) i Norikumu (*Lupa* 3066).

¹⁵¹ Ђорђевић 1989–90, 133–147; Djurić & Kele & Rižnar 2018, 476sqq, sl. 9/2–3, 5–6; Djurić 2019, 14 sqq.

¹⁵² Noričko-panonska voluta se javljala kako na oltarima (*Lupa* 4843, 4898, 8856), tako i na počasnim natpisima (*Lupa* 3667, 5244, 5693).

Za veliki broj stela od krečnjaka je teško prepoznati uzore. One su najverovatnije nastale u lokalnim radionicama koje su radile pod mezijskim, ili možda čak i dakijskim uticajima. Takva je jedna značajna grupa stela načinjena od neogenskog krečnjaka koja se izdvaja kako karakterističnom strukturom, tako i motivima dekoracije. Ove stele imaju upisani polukružni zabat (kat. 32, 56), koji se često spaja sa gornjim poljem čime dolazi do formiranja luka, odnosno arkade koja se u donjem delu oslanja na dva stuba (kat. 31, 33, 62, 59?). Danas su sačuvani i fragmenti centralnog polja sa upisanim vencem stela za koje se ne može pretpostaviti prvobitni izgled (kat. 64, 65). Na jednom od njih, ovo centralno polje je flankirano polustubovima od kojih su sačuvani samo fragmenti. Danas su sačuvani i fragmenti profilisanih stela sa jednim registrom, na kojima se trougaoni zabat (kat. 14) ili polukružni u donjem delu oslanja na polustubove (kat. 21). Na natpisnom polju stele na kojoj se zabat ne oslanja na polustubove pojavljuje se karakteristična uska dekorativna arhitravna greda između zabata i natpisnog polja dekorisana vegetativnim motivom (kat. 32). Iz sačuvanih natpisa se saznaje da je jedna od ovih stela podignuta veteranu legije VII *Claudia* (kat. 31), a jedna augustalu municipija (kat. 32).

Stele sa polukružnim zabatom i upisanim vencem sa rozetom se javljaju u gornjomezijskim centrima kao što su Singidunum,¹⁵³ Kosmaj,¹⁵⁴ Ravna (*Timacum Minus*)¹⁵⁵ i Racijarija (*Ratiaria*),¹⁵⁶ u donjomezijskom centru u blizini Vidina¹⁵⁷ ili u severoistočnom delu provincije u Arbitusu,¹⁵⁸ kao i u Dakiji u blizini Temišvara.¹⁵⁹ Lučno završeno polje koje se u donjem delu oslanja na dva kratka stuba je takođe bilo karakteristično za ove prostore. Često se sreće u Singidunumu¹⁶⁰ i Ravni, i to dekorisano portretima.¹⁶¹ Ponekad je kao i viminacijumskim stelama dekorisano vencem u koji je upisana rozeta.¹⁶² Ovakvo polje se javlja i na stelama koje se danas nalaze u Narodnom muzeju u Nišu.¹⁶³

Koliko se može videti, i sama forma polukružnog zabata, kao i razvijenog tipa koji se oslanja na kratke stubove, skoro da nije poznata u Panoniji, ali se javlja u obe Mezije i u Dakiji. I motiv venca koji se pojavljuje u tim poljima je takođe karakterističan za ove prostore. Moglo bi se pretpostaviti da su viminacijumske stele sa ovim elementima bile proizvodi lokalnih ili regionalnih centara.

I za profilisanu stelu sa jednim registrom, odnosno zabatom, koja je načinjena od crvenkastog krečnjaka i podignuta petnaestogodišnjoj Albinu (kat. 2), može se pretpostaviti da potiče iz neke do sada nepoznate lokalne produkcije. Na ovu pretpostavku upućuje materijal, crvenkasti mezozojski krečnjak, od koga su izrađeni i neki arhitektonski elementi iz Viminacijuma. Na

153 *IMS I*, 24, 28, 41

154 *IMS I*, 118.

155 *Lupa* 5530, 29834.

156 *Lupa* 9569.

157 *Lupa* 22266.

158 *Lupa* 20837, 20860–20863, 22281.

159 *Lupa* 17552.

160 *IMS I*, 36, 52.

161 *IMS III/2*, 26, 28, 34–35, 44–45, 56–57, 66–67, 69, 71–72, 89, 91, 96.

162 Takva je jedna stela iz Singidunuma (*IMS I*, 40) i jedna iz Ravne (*IMS III/2*, 90).

163 *Lupa* 29858, 29859.

ovoj steli je natpisno polje uvučeno, a trougaoni zabat je uokviren jednostavnim ramom. Jedinu dekoraciju čini rozeta u zabatu. Stela se datuje od prve polovinu II veka do vremena vladavine Marka Aurelija (161–180).

Odlike lokalne proizvodnje vide se i na danas očuvanoj donjoj polovini stele, takođe profilisanog tipa, podignutoj za Lucija Servija Rufa (*L. Servius Rufus*), sveštenika municipija Viminacijuma (kat. 11). Ona je načinjena od neogenskog (badenskog) krečnjaka, i datuje se u drugu polovinu II ili na početak III veka. Natpisno polje je bilo profilisano i uokvireno bršljanovom lozom. Stele sa natpisnim poljem uokvirenim biljnim ornamentom, najčešće bršljanom, potvrđene su u Norikumu i Panoniji od kraja I do početka III veka, a bile su česte i u Gornjoj Meziji, posebno u Ravni, u II i početkom III veka.¹⁶⁴ Na drugoj viminacijumskoj steli na kojoj je natpisno polje uokvireno bršljanovom lozom (kat. 20), na soklu se nalazi krater sa vinovom lozom i grozdovima. Krater sa vinovom lozom je čest motiv dekoracije sokla stela iz Ravne, na kojima je takođe natpisno polje bilo uokvireno bršljanovom lozom.¹⁶⁵ I na steli iz Viminacijuma, kao i na onima iz Ravne, kantarusa na soklu se nalazi na odvojenom polju, i nije organski povezan sa bršljanovom lozom koja uokviruje natpis kao na brojnim stelama iz Gornje¹⁶⁶ i Donje Panonije¹⁶⁷ ili Donje Mezije.¹⁶⁸ Zbog toga bi se viminacijumska stela pre mogla povezati sa gornjomezijskom produkcijom.

Nažalost, stela izvesnog Petronija (kat. 19), možda načinjena od peščara, iz druge polovine II veka, veoma jednostavna i bez dekoracije, poznata je samo iz literature. I natpis i sokl na ovoj steli su bili uokvireni veoma širokim ramom. Najverovatnije bi se i ova stela mogla povezati sa gornjomezijskom produkcijom i lokalnim uticajima, ali s obzirom da podaci o njoj potiču samo iz literature teško je nešto više reći o tome.

Koliko se iz navedenog može videti, stele od krečnjaka pokazuju preuzimanje noričko-panonskih umetničkih modela, ali i mezijske forme. Vrste krečnjaka od koga su ove stele načinjene su česte na obodima panonskog prostora, što govori da stele od istog tipa krečnjaka ne moraju nužno nastati u istom kamenolomu. Postojala su sigurno različita proizvodna središta koja su radila u istom badenskom ili sarmatskom krečnjaku.

3. Stele od travertina

Danas su fragmenarno sačuvane dve stele od travertina iz Budakalasa: stela sa portretima supružničkog para u niši u formi školjke (kat. 22) i stela sa natpisom i noričko-panonskom volutom (kat. 13). Već je poznato da nadgrobne stele načinjene od travertina koje se javljaju u centrima Podunavlja pokazuju posebnu povezanost sa radionicama Budakalasa (Budakalász) i Akvinkuma (*Aquincum*), odakle se najverovatnije odvijala trgovina poluproizvodima ili

164 Dautova Ruševljan 1983, 42–43; Za brojne tipove stela sa uvučenim i uokvirenim natpisnim poljem uokvirenim lozom bršljana u ovim provincijama videti primere u: *Lupa*.

165 *IMS* III/2, 28–29, 59, 65, 66, 77, 81.

166 *Lupa* 194.

167 *Lupa* 2808, 2999, 3587, 4020, 10560, 13008, 13111.

168 *Lupa* 15305, 15317, 21004, 21006, 21012, 21053, 21056, 21119, 21130, 21139, 21306, 21788, 21180.

možda gotovim proizvodima.¹⁶⁹ Stele od travertina se mogu pronaći u centrima uz Dunav još od poslednjih godina Flavijevskog perioda pa nadalje. Ove stele zajedno sa mermernim čine najprestižnije primere funerarne umetnosti.¹⁷⁰

Povezanost podunavskih centara sa radionicama Budakalasa i Akvinkuma se posebno vidi na portretnim stelama, kako onima gde su portreti postavljeni ispod luka, tako i na onima gde njihova pozadina ima formu školjke.¹⁷¹ Upravo je takva i stela iz Viminacijuma sa portretima u niši u obliku školjke (kat. 22). Pored brojnih analogija, mogu se izdvojiti dve stele – iz Akvinkuma¹⁷² i Intercize.¹⁷³ Osim sličnosti u strukturi viminacijumske i stele iz Intercize, i sama forma školjke je ista, sa rebrima koja se izvijaju iz njenog gornjeg dela. Na površini gornje strane viminacijumske stele je primetno udubljenje kvadratnog preseka namenjeno postavljanju klina, koje ukazuje na mogućnost da je na ovoj steli postojala izvesna vrsta kruništa. Nažalost, iako su stele sa kruništima potvrđene i u Akvinkumu, teško je ukazati na analogiju koja bi pomogla boljem razumevanju ovog udubljenja na gornjoj strani viminacijumske stele.¹⁷⁴

I stela od travertina sa noričko-panonskom volutom (kat. 13) se formom i dekoracijom može povezati sa donjopanonskim radionicama. Na gornjoj strani profilacije koja uokviruje natpisno polje ove stele pojavljuje se noričko-panonska voluta, poznata i kao barokni motiv. Ovakav tip volute se sreće i na noričko-panonskim sarkofazima, kao i na sarkofazima od travertina iz Viminacijuma.¹⁷⁵ Pojavljuje se na bočnim stranama profilacije koja uokviruje centralno polje na sarkofagu. U dekoraciji sarkofaga se najčešće javljaju takozvani tip volute 3a i tip 7.¹⁷⁶ Upoređujući volutu na viminacijumskoj steli od travertina sa ovakvom klasifikacijom, ona bi se mogla prepoznati kao tip 3a. Kao što je već naglašeno, pored sarkofaga, brojni su primeri oltara¹⁷⁷ i počasnih natpisa¹⁷⁸ dekorisanih ovakvom volutom. Takođe, i motiv volute se često sreće i na stelama, posebno u Donjoj Panoniji, i to od II veka.¹⁷⁹ Slična voluta se nalazi na jednoj viminacijumskoj steli od krečnjaka sa tri arkade (kat. 12), gde uokviruje natpisno polje.

Viminacijumske stele od travertina su važno svedočanstvo povezanosti radionica Budakalasa i Akvinkuma i ovog podunavskog centra. Do sada je ova povezanost bila potvrđena za produkciju sarkofaga, međutim, koliko se može videti, ove viminacijumske stele govore u prilog da je postojala i na planu trgovine nadgrobnim stelama.

169 O pretpostavljenom uvozu spomenika načinjenih u severnom delu Donje Panonije (*Aquincum*) putem Dunava, videti: Djurić & Müller & Filipović, 2010, 10; Djurić & Kele & Rižnar 2018, 476, sl. 8.

170 Djurić & Rižnar & Kele 2018, 476.

171 Djurić & Rižnar & Kele 2018, 474–476.

172 *Lupa* 2805.

173 *Lupa* 3972.

174 *Lupa* 2884, 8173, 10448, 26359.

175 Ђорђевић 1989–90, 133–147; Djurić & Kele & Rižnar 2018, 476sqq, sl. 9/2–3, 5–6; Djurić 2019, 14 sqq.

176 Pochmarski 2014, 415, sl. 9; Djurić & Kele & Rižnar 2018, 476 sqq.

177 *Lupa* 4843, 4898, 8856.

178 *Lupa* 3667, 5244, 5693.

179 Сарпа 1934, 74. Poznati su primeri iz Norikuma (*Lupa* 3066), iz Gornje Panonije (*Lupa* 3283, 3429), dok su najbrojniji iz Donje Panonije (*Lupa* 641, 682, 3544, 2756, 12782).

4. Mermerne stele

Iako su mnoge očuvane samo fragmentarno, u Viminacijumu su potvrđene različite mermerne stele, od onih najjednostavnijih do stela sa kruništem. Datuju se od kraja I i početka II veka (kat. 1, 16) do kraja II ili početka III veka. Najvećim delom se radi o stelama načinjenim od istočnoalpskog mermera (kat. 16, 23–25, 27–30, 37–39, 57, 61, 68–69), a za jednu je potvrđeno da se radi o mereru iz Gumerna (kat. 35). Za tri bi se moglo pretpostaviti da su izvedene od dakijskog južnokarpatkog mermera iz Bukove, nalazišta jugozapadno od Sarmizegetuze, *Ulpia Traiana* (kat. 1, 3, 66).

Viminacijumske stele načinjene od južnokarpatkog mermera se razlikuju po strukturi. Stela jednostavnog tipa pravougaone forme bez dekoracije sa uvučenim i uokvirenim natpisnim poljem (kat. 1) danas je poznata samo iz literature. Jedna je od najstarijih sačuvanih viminacijumskih stela, izuzetno je velikih dimenzija i datuje se na kraj I i početak II veka. Bila je podignuta tribunu legije IV *Flavia*, čije se poreklo može tražiti u Italiji. Nadgrobna stela veterana i bivšeg signifera legije VII *Claudia* (kat. 3), datuje se u nešto kasniji period II ili III veka, kao i stela sa kruništem iz Muzeja u Smederevu (kat. 66). Obe stele karakteriše naglašeno plitak i precizno izveden reljef. Profilisana stela veterana i bivšeg signifera ima samo jedan registar i dekorisana je orlom u zabatu i vojničkim signumom u svakom akroteriju. Monolitna stela sa kruništem, međutim, ponavlja istu podelu polja koja je karakteristična za stele izrađene od južnokarpatkog mermera. Važna analogija može se videti na jednoj mermernoj nadgrobnoj steli iz Sarmizegetuze.¹⁸⁰ Trougaoni zabat je s donje strane presečen gornjim delom polukružne niše, na isti način kao i na steli iz Muzeja u Smederevu. Takođe, može se govoriti i o istoj ikonografskoj shemi. Delfini okrenuti glavom ka dole kako jedu ribu nalaze se u akroterijima; borova šišarka je u zabatu oslonjena na kalotu polukružne niše, a palmina grana se nalazi u poljima pored polukružne niše. Centralni motiv u polukružnoj niši se razlikuje – na steli iz Dakije je prikazan portret, dok se na steli iz Muzeja u Smederevu vidi fragment venca sa upisanom rozetom.

Karakterističan motiv centralnog polukružnog polja koje svojim gornjim delom ulazi u trougaoni zabat može se videti na brojnim stelama iz Dakije, kako na mermernim stelama iz Sarmizegetuze sa portretom ili vencem i rozetom u centralnom polju,¹⁸¹ tako i na stelama iz Albe Julije (*Apulum*).¹⁸² Poznate su i monolitne stele Apuluma sa kruništem i lavovima.¹⁸³ Mermer iz Bukove se koristio regionalno, ali se i izvezio u periodu od Trajanove vladavine do dinastije Severa.¹⁸⁴ Navedene stele iz Viminacijuma potvrđuju da su mermerni poluproizvodi ili proizvodi iz Bukove bili dobro poznati i u ovom podunavskom delu provincije Gornje Mezije.

Ostale mermene stele iz Viminacijuma su načinjene od istočnoalpskog mermera. Poznat je manji broj stela sa jednim registrom, profilisanih (kat. 16) ili tipa sa edikulom (23–25,

¹⁸⁰ *Lupa* 6727.

¹⁸¹ *Lupa* 14982, 19420.

¹⁸² *Lupa* 11617 (mermer), 11034, 11176 (krečnjak).

¹⁸³ *Lupa* 6755.

¹⁸⁴ Müller et al, 1999.

34). U literaturi je već uočen proizvodni krug mermernih stela sa jednim registrom sa istim karakteristikama koje potiču sa teritorije *Flavia Solva*, ali i prostora koji je prostire severno i južno, odnosno između Ptuja, Graca i Sombatheja (Szombathely).¹⁸⁵ Ove stele su najčešće izrađene od mermera iz Gumerna, jednog od tri najznačajnija kamenoloma sa tih prostora (Gumern, Pohorje, Kajnah), a pojavljuju se i dalje uz Dravu i Dunav sve do Viminacijuma.¹⁸⁶ Karakteristike ovog proizvodnog kruga jasno se mogu uočiti na ovim mermernim stelama sa jednim registrom iz Viminacijuma.

Tipu profilisanih stela sa jednim registrom pripada i sledeća stela – jedna od najstarijih stela Viminacijuma – stela vojnika legije IV *Flavia* (kat. 16). Na ovoj steli se ispod zabata i akroterija nalazi široka arhitravna greda, koja zapravo ima ulogu dekorativnog friza. Ovaj tip je veoma blizak mermernim noričkim stelama s kraja I i početka II veka,¹⁸⁷ kao i onima iz Gornje Panonije, načinjenim od različitog materijala koje se datuju u vreme II ili na početak III veka.¹⁸⁸ Ova veza se ne ogleda samo u konstrukciji, već i u izboru dekorativnih motiva. I na ovim noričko-panonskim stelama, kao i na viminacijumskoj, najčešće su u zabatu glava Meduze, u akroterijima su delfini, a na arhitravnoj gredi vegetativna loza. Na prostoru južnog Norikuma i zapadne Panonije, ovaj tip profilisanih stela sa jednim registrom je bio mnogo manje zastupljen nego što su bile stele sa edikulom.¹⁸⁹

Iz Viminacijuma potiču i mermerne stele, od kojih je jedna danas poznata samo iz literature, koje pripadaju takozvanom tipu sa edikulom (23–25, 34). Njihovo natpisno polje je flankirano polustubovima, a iznad njega se nalaze zabat i akroteriji. Tip stela sa edikulom preuzima model od jednostavne arhitekture hrama.¹⁹⁰ Gornji deo ovih stela je zapravo redukovana verzija entablature hrama sa tri komponente, arhitravom, frizom i vencem. Zabat i friz se oslanjaju na stubove sa korintskim kapitelima i bazom.

Na jednoj steli se ispod zabata nalazi uska arhitravna traka sa reljefom bršljanove loze (kat. 34), dok je na drugim stelama ova arhitravna greda šira, ima formu friza i dekorisana je kraterom, sa dva grifona i listovima bršljana (kat. 23), floralnim motivom iz koga izlazi loza bršljana (kat. 24) ili kraterom sa vinovom lozom i panterima (kat. 25). Prema tipologiji noričkih mermernih stela sa jednim registrom Bojana Đurića, stele sa širokom arhitravnom gredom (kat. 23–25) pripadaju tipu 1a. Posebnoj grupi ovog tipa na kojima su akroteriji u formi lavova i između njih je postavljena jedna kocka pripada stela Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25).¹⁹¹

Ove viminacijumske stele, odnosno njihovi sačuvani fragmenti, pokazuju posebnu povezanost sa noričko-panonskim stelama sa edikulom i širokom arhitravnom gredom, posebno onima izrađenim od mermera iz Gumerna. Ove stele se javljaju na teritoriji Virunuma, Petovione, a zatim i u brojnim centrima duž Dunava, kao što su *Sopianae* (današnji Pečuj) i

185 Djurić 2016, 174, sl. 2.

186 Djurić 2016, 176.

187 Lupa 470, 1604, 2121 (stele sa orlom u zabatu, Lupa 1434, 4879).

188 Lupa 3774, 9165, 19792.

189 Djurić 2016, 174.

190 Djurić 2016, 173 sqq.

191 Djurić 2016, 176.

Rtkovo.¹⁹² Uobičajeno je da su na ovim stelama u zabatu glava Meduze, a na akroterijima delfini ili hipokampi.¹⁹³ Identičnu dekoraciju kao na viminacijumskoj steli sa orlom u zabatu (kat. 23) imaju i dve stele koje se danas čuvaju u muzeju u Gracu. Obe imaju isti motiv orla u zabatu sa po listom bršljana sa obe strane.¹⁹⁴ Na jednoj se čak nalazi i isti motiv kratera, grifona i listova bršljana na arhitravnoj gredi, dok je na drugoj primetna izvesna razlika u ikonografiji.¹⁹⁵

Stela oslobođenika Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25) predstavlja posebnu verziju stele sa edikulom na kojoj se pojavljuju akroterijalni lavovi. Kao što je već rečeno, ona pripada posebnom obliku stela sa jednim registrom, na kome su akroteriji u formi lavova, između kojih je postavljena jedna kocka.¹⁹⁶ Na kocki se često može videti reljef jedne ili dve rozete, kao i na steli iz Viminacijuma. Ovaj tip stele nije poznat u Petovioni, ali se pojavljuje u Flaviji Solvi, Sali, u blizini Lajbnica, Graca, Murske Subote i Sopota u blizini Singidunuma.¹⁹⁷ Akroterijalni lavovi se javljaju na još jednoj steli od neogenskog krečnjaka iz Viminacijuma, koja pripada drugačijem tipu (kat. 67). Koliko se danas može videti, natpisno polje je bilo uokvireno profilisanim ramom, dok se između lavova nalazio mali omfalos (*omphalos*) u formi kalote.

U Viminacijumu je potvrđena i stela sa dva registra. Danas je sačuvana samo gornja desna polovina stele jednog augustala (kat. 35) za koju je potvrđeno da je izrađena od mermera iz Gumerna.¹⁹⁸ U pitanju je uobičajen tip sa zabatom i akroterijima, centralnim poljem i natpisnim poljem uokvirenim polustubovima.

Na složenijem tipu stela, pored dva registra, zabata sa akroterijima i pravougaonog centralnog polja, javlja se i friz sa životinjama u trku, odnosno lovački friz (kat. 27, 61). Tom tipu pripadaju stela Lucija Blasija Nigeliona, spekulatora legije VII *Claudia* (kat. 27), i stela sa povratkom Alkeste uzidana u tvrđavu u Smederevu (kat. 61). I ove stele su u potpunosti u skladu sa stelama izrađenim od mermera iz Gumerna.¹⁹⁹ Lovački friz, konstruktivno-dekorativni element, pojavljuje se i na steli dekuriona načinjenoj od krečnjaka (kat. 26) i na grupi mermernih viminacijumskih stela koje su verovatno bile završene kruništem (kat. 28, 29, 30?). O ovim stelama (kat. 28, 29, 30?) od istočnoalpskog mermera će više reći biti kao o stelama sa kruništem. Od istočnoalpskog mermera su takođe bile načinjene i stele, od kojih je danas očuvan samo njihov sokl sa reljefom (kat. 37–39).

192 Djurić 2005, 78sqq.

193 Na nekim od ovih stela u akroterijima su delfini (*Lupa* 3087, 9361), a na nekim hipokampi (*Lupa* 3078, 3079, 3088).

194 *Lupa* 1234, 1181.

195 *Lupa* 1234.

196 Djurić 2016, 176.

197 Djurić 2005, 78sqq; Djurić 2016, 176; Djurić 2019, 18, 21 sl. 18. Za primere videti: *Lupa* 1181, 1257, 1356, 1362, 1257, 3783.

198 Djurić 2019, 20, sl. 17, 25, sl. 23F.

199 Djurić 2019, 23, 25, sl. 23F.

5. Stele sa kruništem

Danas ne postoje integralno očuvane stele sa kruništem iz Viminacijuma. Jedini fragment stele, načinjen od južnokarpatškog mermera, sa delimično očuvanim kruništem, čuva se u Muzeju u Smederevu (kat. 66). Krunište je na ovoj monolitnoj steli bilo izvedeno od istog komada mermera kao i sama stela. Sačuvani su donji delovi tela dva lava, sa glavom ovna ispred prednjih šapa, okrenuti od centra prema spoljnim stranama stele. Nažalost, danas se ne može pretpostaviti o kakvom se centralnom motivu radilo.

U literaturi se pominje da je jedna stela imala krunište (kat. 15). Danas je sačuvan samo centralni deo sa natpisom ove stele izrađene od neogenskog bedenskog krečnjaka. Natpis otkriva da je stela bila podignuta oslobođenici Valeriji Felikuli (*Valeria Felicula*). Opis iz 1900. godine govori da je stela na vrhu imala dodatak sa dva lava okrenuta ka spolja.²⁰⁰ Navodi se i da se između ova dva ležeća lava nalazio neki predmet, možda glava Atisa. Teško je na osnovu opisa pretpostaviti o kakvom se centralnom motivu radi. Poznato je da je najčešći centralni motiv kruništa na noričko-panonskim stelama bila cista sa apliciranom maskom starijeg muškarca sa bradom.²⁰¹ Pored ovih motiva javljaju se i Jupiter Amon, Atis sa pedumom, cista sa glavom Meduze, cista sa Genijem smrti, Ikar, oltar, porteti ili kocke i piramide sa floralnom dekoracijom.²⁰² Nažalost, na crtežu koji prati ovaj opis se ne vidi opisano krunište. Ipak, ovaj opis bi se mogao prihvatiti kao potvrda da je stela od krečnjaka bila završena kruništem, koje je bilo postavljeno iznad zabata sa akroterijima. Jedan od najbližih sačuvanih primera ovog tipa jeste stela Marka Aurelija Bitu (*M. Aurelius Bitus*) iz Singidunuma.²⁰³

Da su nekad imale krunište iznad centralnog tela stele moglo bi se pretpostaviti i za dve viminacijumske stele načinjene od istočnoalpskog mermera: za stelu veterana i dekuriona Marka Valerija Sperata i stelu augustala Tita Bebija Eutiha (kat. 28–29).²⁰⁴ Obe mermerne stele su u gornjem delu završene pravougaonim poljem, ispod koga se nalaze lovački friz, natpisno polje flankirano polustubovima i sokl sa reljefom.²⁰⁵ Na gornjim površinama obe stele nalaze se po dva udubljenja četvorougaoog profila. Prisustvo ovih udubljenja za klinove ukazuje na mogućnost da su postojala neorganski povezana kruništa koja su na ovaj način bila povezana sa stelom.²⁰⁶

200 Premerstein & Vulić 1900, Beibl. 123, br. 18.

201 Dautova-Ruševljan 1983: 49; Koch & Drack 2012, 63–87.

202 Pilipović 2021a, 67–76.

203 *AE* 1997, 1302; Mirković 1997, 59, br. 2; *Lupa* 6789. Iz Singidunuma potiču i brojni fragmenti konzola sa skulpturama lavova, opširnije videti: Пилиповић 2021b, 9–19,

204 Pilipović 2021a, 67–76.

205 Stela Marka Valerija Sperata je danas oštećena u donjem delu, a originalni izgled je poznat na osnovu fotografije koju je Josip Brunšmid publikovano davne 1895. godine (Brunšmid 1895, T. 1). Nažalost, stela Tita Bebija Eutiha je pretrpela oštećenja nakon nedavnog vandalskog čina i njen originalni izgled je poznat na osnovu prethodne dokumentacije.

206 Uobičajeno, ovakva udubljenja ukazuju na postojanje kruništa. Nenad Kambi na osnovu tipologije stele i prisustva udubljenja za klinove pretpostavlja da je jedna stela iz Vinkovaca (*Cibalae*) takođe imala krunište, Cambi 1989, 59–76, fig. 1.

Takođe, analogija ovih viminacijumskih sa noričko-panonskim stelama sa kruništem može ići u prilog ovakvoj pretpostavci. Koliko je poznato, danas su integralno očuvane tri stele sa kruništima iznad pravougaonog polja, odnosno niše sa reljefom i one su iz Norikuma i Gornje Panonije. Iz Norikuma potiče stela uzidana u južni zid Crkve Svetog Jakova u Jakobskom Dolu u Sloveniji²⁰⁷ i stela iz današnjeg Lajbinga (Leibing) u Austriji,²⁰⁸ a iz Gornje Panonije, jedna stela iz Lendave.²⁰⁹ Sve tri stele su mermerne i pripadaju istom tipu: centralna pravougaona niša sa portretima, friz (na dve stele lovački)²¹⁰ i natpisno polje, dok je na stelama iz Jakobskog Dola i iz Lendave sačuvan i sokl sa reljefom. One se datuju u drugu polovinu II ili na početak III veka. Na njihovim kruništima lavovi flankiraju masku sa bradom, a ispred njihovih prednjih šapa se nalaze glave ovna.²¹¹ Takođe, važna analogija se može videti i na čuvenoj steli iz Petovione, s tom razlikom što se ona u gornjem delu završava zabatom i akroterijima i kruništem postavljenim iznad.²¹²

Navedene noričko-panonske stele su iste strukture i tipologije (pravougaono centralno polje, lovački friz, natpisno polje flankirano polustubovima, sokl sa reljefom) kao i viminacijumske stele. Načinjene su od mermera, velikih su dimenzija²¹³ i isto se datuju u drugu polovinu II i na početak III veka.²¹⁴ I na njima se, kao i na steli Tita Bebija Eutiha, na centralnom polju nalaze porteti.

Na crtežima je dat pokušaj rekonstrukcije prvobitnog izgleda mermernih viminacijumskih stela (kat. 28–29). Najverovatnije je da su ležeće figure lavova flankirale jedan centralni motiv. S obzirom da su nadgrobne stele iz Viminacijuma zapravo u potpunosti sledile arhitektonski sklop i dekorativne sheme noričko-panonskih stela, moguće je da su i na njima lavovi flankirali ciste ili ciste sa maskom sa bradom, što je bio najčešći centralni motiv na kruništima.²¹⁵ I na kruništima iz Sirmijuma preovlađuje cista sa maskom sa bradom,²¹⁶ dok na jedinoj integralno sačuvanoj steli sa kruništem sa gornjomezijskog limesa, steli iz Singidunuma, lavovi flankiraju borovu šišarku, kao oznaku groba (*sema*).²¹⁷ Na danas sačuvanim fragmentima kruništa iz Viminacijuma pojavljuju se različiti središnji elementi. Nalažost, nije moguće pretpostaviti

207 *CIL* III, 5316; Koch & Drack 2012, 72 sl. 13; *Lupa* 3663.

208 *AE* 1988, 917; Koch & Drack 2012, 70 sl. 10; Pochmarski & Weber-Hiden 2016, br. 22; Pochmarski 2016, 148, fig. 4; Weber-Hiden 2019, 139, br. 19; *Lupa* 1379.

209 *CIL* III, 4149; *Lupa* 3784.

210 Na steli iz Jakobskog Dola i na steli iz Lendave postoji i lovački friz.

211 Iz Tatabanje, iz Gornje Panonije, potiče stela s kraja II ili početka III veka sa kruništem iznad pravougaonog reljefnog polja, ali lavovi su veoma mali i krunište nije toliko precizno definisano, Mander 2013, 290 br. 622; *Lupa* 746.

212 *Lupa* 3106.

213 Dimenzije stele Marka Valerija Sperata (75 x 175 x 20 cm) i Tita Bebija Eutiha (90 x 250 x 25 cm) su slične noričko-panonskim stelama iz Lajbinga (88 x ? x 17 cm), Jakobskog Dola (80 x 176 cm) i Lendave (77 x 208 cm).

214 Na osnovu pominjanja municijuma Viminacijuma u natpisu, stele se datuju u vreme nakon Hadrijanove vladavine (117–138), kada Viminacijum dobija status municipija (*Municipium Aelium Viminacium*), dobijajući izvesnu autonomiju i postajući glavni grad Gornje Mezije. *Terminus ante quem* je bila 239. godina, kada je tokom vladavine Gordijana III, Viminacijum zvanično postao rimska *colonia*, Mirković 1986, 47 sqq.

215 Koch & Drack 2012, 63–87.

216 *Lupa* 5722–5725, 26363.

217 O steli Marka Aurelija Bita iz Singidunuma videti: Пилиповић 2021b, 9–19.

kakav bi centralni motiv mogli da flankiraju lavovi na eventualnim kruništima viminacijumskih stela.

Moguće je da je i stela od istočnoalpskog mermera Gaj Kornelija Rufa (kat. 30) u gornjem delu bila završena kruništem. Nažalost, gornja ploča stele je danas oštećena i može se uočiti samo jedna udubljena linija u kamenu, nejasnog porekla. Stelu odlikuje ista struktura kao i dve gorenavedene stele: pravougaono polje sa reljefom, lovački friz, natpisno polje flankirano polustubovima i sokl sa reljefom. Velikih je dimenzija i izrađena je od mermera u istom vremenskom periodu, o čemu svedoči pomen municipija u natpisu.²¹⁸ Ipak, ovakva pretpostavka ne može biti potvrđena.

Na sredini gornje strane stele od travertina iz Budakalasa sa portretima u školjci (kat. 23) nalazi se karakteristično udubljenje pravougaonog preseka, koje u potpunosti nalikuje udubljenjima na stelama Marka Valerija Sperata (kat. 28) i Tita Bebija Eutiha (kat. 29). Na osnovu toga bi se moglo pretpostaviti da je i ona imala neku vrstu kruništa. Naravno, i ovakva pretpostavka ostaje u domenu spekulacije.

Kruništa, kao i akroterijalni lavovi, vode poreklo od motiva malih lavova koji su se tokom I veka javljali iznad kosih strana zabata italskih stela, a koji se potom preneo i razvio u Norikumu i Panoniji.²¹⁹ Akroterijalni lavovi se pojavljuju nešto ranije, dok se kruništa sa lavovima pojavljuju u II i u III veku.²²⁰ U ovim provincijama, odakle su uticaji stizali i do Viminacijuma, brojnije su stele sa akroterijalnim lavovima, nego stele sa kruništima.²²¹

Veliki broj fragmenata sa lavovima na profilisanim vencima i delova figura lavova pronađen je u Viminacijumu i njegovoj okolini. Danas je poznato jedanaest takvih fragmenata. Najveći broj je načinjen od krečnjaka (41–48), a manji od mermera (40, 49–50). Oni svedoče da je tip stela sa kruništem verovatno bio mnogo zastupljeniji nego što nam sačuvan arheološki materijal danas pokazuje.

---

218 Stela Gaj Kornelija Rufa je mnogo većih dimenzija od stela Marka Valerija Sperata i Tita Eutiha Bebija. Danas ima dimenzije 125 x 260 x 34 cm.

219 Daleki uzor za kruništa sa lavovima bi se mogao pronaći u malim lavovima koji su se zbog svoje apotropijske vrednosti često nalazili na italskim arama, cipusima i urnama, na stranama stela severnojadranske obale, ili u lavovima velikih dimenzija koji su pridruživani određenim arhitektonskim strukturama, Pilipović 2021a, 67 sqq, sa pregledom ranije literature o ovoj temi.

220 Dautova-Ruševljan 1983, 41–42, 49; Cambi 1989, 60; Gregl & Migotti 2000, 129–130, 151–154; Koch & Drack 2012, 63–87; Migotti 2019, 235–236, 239.

221 Za pojedinačne primere videti: *Lupa*.

V

Dekoracija nadgrobnih stela

Viminacijumske stele odlikuje širok repertoar dekorativnih motiva i izuzetna tematska plastika. Iako je najveći broj stela fragmentarno očuvan, pojedine od njih, posebno mermerne, značajna su dela provincijalne umetnosti. Reljefi na ovim stelama su sagledani u odnosu na mesto, odnosno na deo stele na kome su prikazani: kruništa, za bat, akroteriji, centralno polje, friz i sokl. Ovakav izbor je svakako ograničavajući, ali se činio najpreglednijim. Oni jesu sagledavane pojedinačno, međutim, pokušana je i njihova kontekstualizacija u odnosu na natpis i celokupni program dekoracije. Na jednostavnim profilisanim stelama mogu se videti urezani motivi na natpisnom polju ili ispod njega. U donjem delu natpisnog polja stele Lucija Sevija Rufa (*L. Sevius Rufus*) urezan je crtež dva otvorena dlana, a ispod natpisnog polja crtež jedne ascije (kat. 11).

Lucije Seviye Ruf je bio sveštenik municipija (*sacerdos municipii*), najverovatnije u periodu druge polovine II ili početkom III veka. Sveštenici (*auguri, flamines, sacerdos*) činili su važan deo gradske uprave Viminacijuma. *Sacerdos* je mogao da obavlja obrede u orijentalnim, domaćim ili u službenim kultovima u ime domaćeg peregrinog stanovništva.²²² Iako je gentilicij ovog sveštenika, *Sevius*, veoma rasprostranjen u Italiji i zapadnim provincijama Rimskog carstva, upravo dekoracija ukazuje na njegovo orijentalno poreklo.²²³ Motiv podignutih ruku na njegovoj steli se sreće u funerarnom kontekstu još u doba arhajske i klasične Grčke.²²⁴ Povezivan je sa molitvom i izražavanjem bola, vezujući se za scene oplakivanja i praćenja pokojnika (*prothesis ekphorà*). Često se javlja na spomenicima prerano umrlih, dece ili onih koji su umrli nasilnom smrću. Na pojedinim stelama ovaj motiv prati i posveta Solu, Heliosu, koji se poziva da osveti prerano umrlog. Predstava dva dlana tada pojačava značenje molitve iskazane natpisom. Dlanovi se mogu razumeti kao molitva onog koji je umro ili živih koji za njega mole. Motiv *levare manus* se najčešće može videti na stelama sa područja Male Azije, ali postoje primeri iz drugih delova Carstva.²²⁵ Na podnožju stele ovog sveštenika urezana je jedna

222 Giunio 2009, 409–424.

223 Gavrilović 2021, 149.

224 Ciliberto & Mainardis 2005, 175–184; Salvadori & Scalco 2017, 16–17.

225 Iako je motiv podignutih ruku najčešći u Maloj Aziji, može se videti i na spomenicima iz Udina, Rima, Ravene, Delosa, Cumont 1923, 65–80; Cumont, 1927, 69–78; Cumont 1933, 381–39; Ciliberto & Mainardis 2005, 176sq; Salvadori & Scalco 2017, 21qq.

sekira, ascija (*ascia*).²²⁶ Ovaj različito tumačen motiv je povezivan sa zanatima u graditeljstvu i mogao je da označi pravednog čoveka ili da, kao moralno-pravni simbol, ukaže na vlasničko pravo nad grobom.²²⁷ Takođe, ascija je kao izraz nade u večni život bila važan funerarni simbol. U rimskoj epigrafici je poznata i formula *sub ascia dedicare – S.A.D.* Simboli na steli podignutoj svešteniku se mogu razumeti kao molitva za njegovu dušu i izraz nade u večni život. Možda bi motiv podignutih dlanova mogao da sugerise i da se život ovog sveštenika, koji je umro u 45. godini života, naglo i iznenadno okončao.

1. Kruništa sa lavovima

Jedina stela za koju se sa sigurnošću može reći da je imala krunište danas se čuva u Muzeju u Smederevu (kat. 66). U literaturi je zabeleženo da je i stela oslobođenice Valerije Felikule imala krunište na vrhu (kat. 15). Istraživanja su pokazala da su i mermerne stele Marka Valerija Sperata, Tita Bebija Eutiha (kat. 28–29), stela od travertina sa portretima u školjci (kat. 22), a možda i stela Gaja Kornelija Rufa (kat. 30), takođe bile završene kruništem.

Precizno značenje ovakvih kruništa je teško razumeti. Apotropejska uloga lavova na grobnicama ili urnama na italском tlu je očigledna, posebno imajući u vidu da je grobnica smatrana zamenom za dom – *domus*: [*h*] *ospes reseiste et aspice aet[ernam] domum* (CLE 117).²²⁸ Međutim, motiv lava koji nadvladava ovna je povezivan sa metroačkom i drugim misterijskim religijama, pa se i pojava ovog motiva u funeralnom kontekstu na italском tlu mogla posmatrati i kao odjek orijentalnih filozofija.²²⁹

Kruništa su povezivana sa misterijskim kultovima, sa kultom Demetre/Cerere, Dionisa/Bahusa, Serapisa, Izis, Kibebe ili Mitrinim kultom.²³⁰ Često su se smatrala izrazom kulta Kibebe i Serapisa, odnosno njihovih sinkretičkih priroda, dok je poštovanje Kibebe često povezivano i s mitom o Atisu, bogom koji svake godine umire da bi se ponovno rodio.²³¹ Kruništa stela su tako mogla da budu i piktogrami, odnosno simboličke oznake da su pošтоваoci misterijskih kultova bili tu sahranjeni, s obzirom da su rituali bili tajni.²³² Tako izraženu poruku bi mogao da razume i onaj ko nije dobro vladao grčkim ili latinskim jezikom. Najverovatnije je ovaj motiv lava asimilovao sinkretičke alegorije obnavljanja života, dok je sam ovan u funeralnoj simbolici mogao da bude metafora plodnosti i simbol obnove života.²³³

226 Na jednoj steli iz Ravene iz II veka su prikazana oba motiva. Natpis otkriva da su stelu podigli roditelji četvorogodišnjem sinu, čiji je portret prikazan u pseudozabatu. Podignute ruke su prikazane pored portreta, dok se na podnožju stele nalazi ascija, Salvadori & Scalco 2017, sl. 2.

227 Gabričević 1987, 219, 229–231; Arrigoni Bertini 2006; Ibba 2016, 119–147.

228 Paci & Marengo & Antolini 2013, 132.

229 Ferri 1931, 127.

230 Dautova-Ruševljan 1983, 50 sqq; Turcan 1996, 139–153, 319–320; Gregl & Migotti 2000, 130, 151–154; Зотовић 2003, 88sq; Koch & Drack 2012, 63–87 sa pregledom ranije literature o ovoj temi.

231 Turcan 1996, 31–45; Beard & North & Price (1) 1998, 164–166; 264–265; (2) 1998, 43–49.

232 Poštovanje misterijskih kultova je tolerisano. Izuzetak čini jedna odluka Senata, nakon orgijastičkih proslava Dionisovog kulta 186. godine, da se preduzmu oštre mere protiv pripadnika kulta, zato što su predstavljali pretnju i ugrožavali državu, Doblhofer 2008, 21; Koch & Drack 2012, 78 sqq.

233 Gregl & Migotti 2000, 151.

Proizvodnja nadgrobnih spomenika sa kruništem na vrhu bila je posebno karakteristična za produkciju istočnoalpskih kamenoloma (Gumern i Pohorje). Kruništa su se sastojala iz tri dela, odnosno iz centralnog motiva koji je bio flankiran ležećim skulpturama lavova. Na brojnim noričko-panonskim stelama sa kruništem, lavovi su flankirali različite motive, najčešće cistu dekorisanu maskom sa bradom.²³⁴ Cista je često povezivana sa misterijskim kultovima Serapisa, Demetre, Izide ili Dionisa.²³⁵ Međutim, cista je i veoma popularan oblik spomenika, urni i cipusa na italskom tlu, posebno u Akvileji, a potom i na celom jadranskom priobalju, u dalmatinskom zaleđu i u Panoniji sve do Dakije.²³⁶ Tumačila se na različite načine, kao kutija od metala za čuvanje dragocenosti, pletena košara za domaću upotrebu, ali i kao *cista mystica* u koju su polagani kulturni predmeti.²³⁷ Novija tumačenja centralnog motiva na kruništima, odnosno ciste kao oznake za grob umrlog, daju funerarni kontekst samim kruništima.²³⁸ U ranijoj literaturi maska sa bradom je tumačena kao dekoracija kojom se pokrivala glava (*polos*) i često je povezivana sa Serapisom, međutim, mnogo je prihvatljivije tumačenje da predstavlja starog Dionisa Zagreja (*Dionysos Zagreus*).²³⁹ Izbor uobičajenih funerarnih motiva, kao što su delfini, glava Meduze, tugujući genije ili Ikarus, za dekoraciju centralnog elementa, takođe ističu funeralni aspekt kruništa.²⁴⁰ Naglašene dimenzije kruništa su ukazivale na njihovu važnost. Bez obzira na pretpostavljeni funerarni aspekt, ovakva kruništa su za svoju popularnost svakako mogla da zahvale i izuzetnoj dekorativnosti i sugestivnosti.

Nažalost, na viminacijumskim stelama ili fragmentarno očuvanim kruništima centralni motiv se teško može atribuisati. Na jedinoj danas očuvanoj monolitnoj steli sa kruništem iz Muzeja u Smederevu (kat. 66) centralni motiv je voma oštećen, dok ni opis stele Valerije Felikule (kat. 15) nije od pomoći. Na jedinom integralno sačuvanom kruništu od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka (kat. 41) između lavova se nalazi omfalos u formi kalote.

Na jednom fragmentarno očuvanom kruništu od mermera (kat. 49), između ležećih figura lavova sa glavama ovnova ispod prednjih šapa, sačuvane su noge jednog tugujućeg genija i deo njegove spuštene baklje. Na najbližem donjopanonskom primeru iz Sirmijuma tugujući genije je postavljen ispred jednostavne košare sa ukrštenim trakama koja bi se mogla interpretirati i kao

234 Koch & Drack 2012, 64 sqq, 77 sqq. Na jednom fragmentu iz Sirmijuma (*Lupa* 8834) jasno se može uočiti da je maska sa bradom bila dekoracija ciste.

235 Koch & Drack 2012, 64 sqq, 77 sqq.

236 Buora 1982, 194; Verzar-Bass 1985, 203–205; Paci & Marengo & Antolini 2013, 113sqq, 120; Koch & Drack 2012, 82.

237 Obično se cistom smatrala cilindrična pletena košara sa poklopcem od pruća u koju su polagani kulturni predmeti, koje Apulej naziva *tacita secreta cistarum* (Apul. *Met.* VI 2). Postoje mišljenja da je mogla da bude načinjena i od metala i drveta, Verzar-Bass 1985, 204; Buora 1982, 189; Paci & Marengo & Antolini 2013, 117–120 sqq.

238 Djurić, *Wicker basket urn and pseudo-urns from Emona (Ljubljana, Slovenia)*, publikacija u štampi. Zahvaljujem autoru što mi je omogućio pristup tekstu.

239 Robert Turkan je predložio takvu atribuciju figura na dionisijskim sarkofazima, Turkan 2007, 87–212; Koch & Drack 2012, 63–87; Djurić, *Wicker basket urn and pseudo-urns from Emona (Ljubljana, Slovenia)*, publikacija u štampi.

240 *Lupa* 3662, 9434, 4282, 10990, 5722, 3392; Pored ovih motiva sreću se i predstave stojećeg muškarca sa štitom, osobe koja sedi, kao i portreta, *Lupa* 4683, 3229, 4303, 9433. O ovom aspektu videti: Djurić, *Wicker basket urn and pseudo-urns from Emona (Ljubljana, Slovenia)*, publikacija u štampi.

cilindrična kutija za odlaganje dragocenosti ili pisanih dokumenata (*capsa*).²⁴¹ Sasvim je moguće da je i na viminacijumskom kruništu tugujući genije bio postavljen ispred košare ili cilindrične kutije. Na to bi možda mogla da ukaže cilindrična forma, oivičena linijom, odlomljenog centralnog dela reljefa između lavova. Tugujući genije ili Eros, zapravo je uobičajeni funerarni motiv, koji bi mogao da ukaže na razumevanje kruništa u tim okvirima.²⁴²

Na atmosferalijama veoma oštećenom fragmentu kruništa od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka (kat. 42) centralni motiv se ne može precizno atribuisati. Sačuvana je kocka na kojoj se prepoznaje reljef crta nečijeg lica. Nažalost, kamen je toliko oštećen da se danas mogu prepoznati samo obrisi crta lica i nije moguće uočiti bradu ili čvor ispod brade. Najčešće se na noričko-panonskim kruništima kao centralni motiv pojavljuje glava sa bradom kao dekoracija ciste.²⁴³ S druge strane, centralni motiv na tri panonska kruništa čini glava Meduze, okruglastog lica uokvirenog uvojcima sa čvorom ispod brade. Na dve stele iz Petoviona i Popovca, kod Osijeka, glave Meduze je postavljena na cistu.²⁴⁴ Na kruništu iz Sopijane glava Meduze se nalazi na pravougaonom stubu oštih ivica,²⁴⁵ koji nalikuje stubu na viminacijumskom kruništu. Možda bi upravo taj detalj mogao da doprinese razumevanju motiva na viminacijumskom kruništu kao predstave glave Meduze.

Mermerne stele sa kruništem su bile najprestižnije stele načinjene za pripadnike elite Viminacijuma s kraja II i početka III veka. Bile su podignute bivšem veteranu i dekurionu, kao i jednom dobrostojećem augustalu (kat. 28–29), a možda i dekurionu i auguru sa značajnom vojničkom karijerom (kat. 30). Danas fragmentarno očuvana stela od krečnjaka, za koju je u literaturi potvrđeno da je imala krunište, bila je podignuta oslobođenici Valeriji Felikuli (kat. 15), supruzi Lucija Valerija Eutiha. Uočava se isto grčko ime *Eutyches*, često kod oslobođenika, na dve od ovih navedenih stela – Lucije Valerije Eutih je bio suprug oslobođenice (kat. 15), a Tit Bebije Eutih suprug Bebije Marcele (kat. 29).

2. Zabat

Stele Viminacijuma se najčešće završavaju upisanim trouganim zabatom, a na dve stele on je poluslobodan sa akroterijalnim palmetama (kat. 4–5). Zabat je bio ukrašen uobičajenim motivima. Najčešće se mogu videti glava Meduze (kat. 16, 21, 26–27, 34–35, 61, 68–69) i rozeta (kat. 2, 5–6, 14, 51, 58, 62, 67). Venac je dekorisao polukružni zabat (15, 32, 56) koji se u donjem delu oslanjao na kratke polustubove (kat. 31, 33, 62, 64?). Na nivou pojedinačnih primera mogu se videti orao (kat. 3, 23), polumesec (kat. 4), akantus sa tri lista (kat. 8), rozete sa listovima akantusa (kat. 58, 67) i triton i morska košuta (kat. 25).

Glava Meduze je obično prikazivana sa naglašenim pramenovima kose, malim krilima na glavi i sa Heraklovim čvorom, čiji se krajevi u obliku zmija pružaju u dva različita pravca ispod

²⁴¹ *Lupa* 5722.

²⁴² Djurić, *Wicker basket urn and pseudo-urns from Emona (Ljubljana, Slovenia)*, publikacija u štampi.

²⁴³ Kruništa sa glavom sa bradom su bila veoma česta u Norikumu (*Lupa* 381, 1379, 1716, 2809, 3663, 4147, 4681, 4709, 4768, 8178, 8736), Gornjoj Panoniji (*Lupa* 180, 3391, 3392, 3394, 5200, 8891, 9395, 9411, 9412, 10893) i Donjoj Panoniji (*Lupa* 803, 2734, 2874, 2884, 2934, 4039, 5723, 5724, 5725, 22808, 26363, 26405).

²⁴⁴ *Lupa* 9434, 4282.

²⁴⁵ *Lupa* 10990.

njene brade (kat. 16, 21, 26–27, 34–35, 61, 68–69). Ispod glave Meduze se na jednom zabatu nalaze dve velike zmijske (kat. 27). Meduza može biti okružena dvema pticama (kat. 26, 34, 61, 69), što je čest motiv i na panonskim nadgrobnim stelama.²⁴⁶ U Panoniji i Norikumu, motiv glave Meduze je već krajem I veka počeo da zamenjuje rozetu, postavši jedan od najčešćih ukrasa zabata.²⁴⁷ U Viminacijumu ne postoji takva vremenska podela, već se i glava Meduze i rozeta pojavljuju istovremeno. Meduza je smatrana simbolom Meseca i pridavao joj se apotropijski, profilaktički i astralni karakter, što ju je činilo prigodnim funerarnim motivom.²⁴⁸ Ohrabrivala je pokojnika na njegovom putovanju u pravcu Okeana Blaženih i večnosti zvezda.

Rozeta je takođe bila popularan motiv u dekoraciji zabata (kat. 2, 5–6, 14, 51, 58, 62, 67). Kao što je rečeno, često se sreće i na starijim noričko-panonskim stelama.²⁴⁹ Ovaj izuzetno dekorativan motiv se često smatrao astralnim simbolom.²⁵⁰ Takođe se smatrao i ovekovečenom prolaznom dekoracijom kojom se spomenik ukrašavao u vreme funerarnih svečanosti, kada su ga u čast mrtvih ukrašavali cvećem. Tokom prolećnih svetkovina *Dies Violare*, *Rosalia* ili *Rosaria* u čast sećanja na mrtve su nuđeni bogovima Manima (*Dii manes*) *profusiones* od strane bliskih osoba (*sacra privata*).²⁵¹ Grobnice su se tada ukrašavale cvećem i hranom, a organizovani su i banketi u težnji da se evociraju Jelisejska polja. Brojni natpisi beleže poslednju želju da se određenim danima donose ruže na grob (*CIL* 5, 2090, 2176, 2315, 4015, 4017, 4448).²⁵² Rozeta je prikazivana sa različitim brojem latica simbolišući određen cvet i iskazujući na taj način specifičan funerarni kontekst.

Venac je takođe bio čest motiv dekoracije stela Viminacijuma. Ukrašavao je zabat stele danas poznate iz literature (kat. 15), karakterističan polukružni zabat (kat. 32, 62, 56?) i polukružni zabat koji se u donjem delu oslanjao na kratke polustubove (kat. 31, 33 62). Može se videti i na centralnom polju (kat. 6, 8, 68) ili na polju danas očuvanom samo kao fragment (kat. 18, 59, 64, 65). O njemu će biti više reči kada se bude govorilo o dekoraciji centralnog polja.

Na zabatu dve mermene stele se nalazi orao (kat. 3 i 23). Na jednom zabatu je sa raširenim krilima, flankiran sa po listom bršljana (kat. 23), dok je na steli veterana Lucija Aurelija Andronika zajedno sa vojnim insignijama (kat. 3). Orao je često povezivan sa solarnim kultom,²⁵³ a pridruživana mu je i uloga psihopompa (*psychopompos*) na čijim krilima je nošena

²⁴⁶ Dautova-Ruševljan 1983, 46; Ptice pored njene glave ističu njen eshatološki kontekstu, Toynbee 1996, 45.

²⁴⁷ Schober 1923, 200; Ferri 1933, 284–287; Dautova-Ruševljan 1983, 46–47; Najbrojnije stele sa glavom Meduze u zabatu se nalaze u Gornjoj Panoniji, njih sto dvadeset, a potom u Norikumu i Donjoj Panoniji po pedeset, videti: *Lupa*.

²⁴⁸ Na noričko-panonskim stelama lik Meduze može da dobije fizionomiju pokojnika. O simbolizmu glave Meduze u rimskoj funerarnoj umetnosti videti: Vasić 1972, 303–310; Dautova-Ruševljan 1983, 46; *LIMC* IV s.v. Gorgones Romanes; Toynbee 1996, 35, 76; Kastelić 1998, 293–298; Kukoč 1998, 9–20; Gregl & Migotti 2000, 155; Fuchs 2001, 79–84.

²⁴⁹ Dautova-Ruševljan 1983, 46–47. Za primere stela sa rozetom u zabatu na noričko-panonskim stelama, videti: *Lupa*.

²⁵⁰ Cumont 1942a, 204.

²⁵¹ Svetkovina je ponekad nazivana i *Rosatio* (ukrasiti sa ružama) ili *dies rosationis* (dani ukrašavanja sa ružama). Mogla se slaviti i sa ljubičicama (*violatio*, *violae* ili *dies violationis*). O floralnim motivima (pupoljcima, laticama ružama i tako dalje) u rimskoj funerarnoj umetnosti videti: Cumont 1942a, 386–387.

²⁵² Toynbee 1996, 295, nap. 255.

²⁵³ O značenju orla na spomenicima videti: Cumont 1910, 119–164.

duša pokojnika.²⁵⁴ Bio je jedan od uobičajenih motiva na noričko-panonskim stelama.²⁵⁵ U Norikumu je motiv orla u zabatu bio tipičan za stele iz Hadrijanovog doba. Ove stele su sebi podizali lokalni predstavnici autohtonih zajednica, koji su se u to vreme primali u lokalnu rimsku upravu. U sličnom kontekstu bi se možda mogla razumeti i njegova pojava na viminacijumskoj steli načinjenoj od istočnoalpskog mermera (kat. 23). Vojničke insignije, rozeta i rimski *signum* sa dve okrugle medalje falere (*phalerae*) i glavom bika na vrhu *aste*, na akroterijima na steli veterana (kat. 3), ukazuju na drugačiji kontekst ovog simbola. Ovakva dekoracija na steli jednog veterana i bivšeg signifera legije VII *Claudia* bi se mogla povezati s njegovim zanimanjem i čašću da nosi legijski *signum*. Rimski vojni simbol (*standard*) se na ovoj steli na vrhu završavao glavom bika, koja bi mogla da aludira na legiju VII *Claudia*. Iako je orao bio važan simbol pobjede i divinizacije, *aquila* je bio izuzetan rimski *standard*.²⁵⁶ Dionizije iz Halikarnasa čak pominje da je general mogao da kazni legionara i signifera smrću ukoliko bi izgubili standard.²⁵⁷ Ovako surova kazna se ne pominje u drugim izvorima, a Rufusov zakon iz I veka pre n. e. govori o umanjivanju ranga onome ko izgubi standard.²⁵⁸ Iako orao nije direktno vezan sa signifera, njegov značaj kao vojnog simbola se na ikonografskom planu može posebno videti u numizmatici.²⁵⁹ Vojnički simboli na steli veterana iz Viminacijuma svakako su povezani s tim da je spomenik pripadao istaknutom pripadniku legije, koji ju je, noseći njenu oznaku kao signifer, ponosno predstavljao.

Na zabatu stele oslobođenika Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25) triton drži morskog jelena ili morskou košutu za rogove. Polivalentna tema morskog tijasa (*thiasos*)²⁶⁰ je bila posebno popularna na sarkofazima od II veka.²⁶¹ Članovi morskog tijasa smatrani su pratiocima duše umrlog na putu prema Jelisejskim poljima,²⁶² prizivali su prigodno stanje blaženstva, a imali su i izuzetno dekorativan karakter.²⁶³ Identična ikonografija tritona koji hvata morskou košutu za rogove se može videti na jednoj steli iz Norikuma.²⁶⁴ Položaj tela tritona i morskog stvorenja je isti, s tom razlikom što na reljefu iz Norikuma, triton u drugoj ruci drži veslo. I scena na soklu sa tridentom i dva delfina ove stele Kvinta Kornelija Zosima vezana je za morski *thiasos*. O simbolizmu ove scene biće više reči u delu o dekoraciji sokla.

254 Roes 1949; Toynbee 1996, 240–243.

255 Dautova-Ruševljan 1983, 46.

256 Plinije (*HN* 10.5) ukazuje da je pored vuka, minotaura, konja i divljeg vepra, orao bio važan rimski *standard* i pre reformi konzula Gaja Marija 107. godine pre n. e, kada postaje i najvažniji, navodeći da je od vremena Gaja Marija bilo uobičajeno nošenje orla kao standarda tokom borbi. O standardima pre reforme Gaja Marija videti: Dušanić & Petković 2003, 42–56.

257 Dion. Hal., *Ant. Rom.* 9.31.3.

258 Lee 1996, 203.

259 O orlu kao rimskom simbolu i njegovoj evoluciji videti: Greet 2015.

260 O ikonografiji mitoloških bića morskog tijasa, videti: Becatti 1971; *LIMC* VI, s.v. Nereides; *LIMC* VIII, s.v. Tritones.

261 Zanker & Ewald 2004, 117–134, 325–331, sa pregledom ranije bibliografije.

262 Na jednom epitafu (*EG* 570), smrt devojke je izjednačena sa činom otmičice od strane ninfi zvanih Najade, Cumont 1942a, 166; *LIMC* VI s.v. Nereides, 823; *LIMC* VIII s.v. Tritones, 85; Turcan 1999, 110–119.

263 Zanker & Ewald 2004, 117–119, 132–134.

264 *Lupa* 1650.

3. Akroteriji

Akroteriji na viminacijumskim stelama su dekorisani uobičajeno. O insignijama na steli Lucija Aurelija Andronika (kat. 3) već je bilo reči u kontekstu pojave orla kao dekoracije zabata. Najčešće su prikazivani delfini (kat. 6, 8, 16, 21, 34, 51, 66), vinova loza sa grozdovima (kat. 14, 31–33, 63), geniji (kat. 22, 27) i palmete (kat. 4–5). Na nivou pojedinačnih primera mogu se videti i fantastična morska bića (kat. 35), hipokampi (kat. 61), ptice (kat. 68), lavovi (kat. 25, 67) i veoma neuobičajena predstava Dioskura (kat. 69). Na jednoj steli dekoracija akroterija nije završena i oni su neukrašeni (kat. 26).

Najzastupljeniji motiv dekoracije akroterija bili su delfini (kat. 6, 8, 16, 21, 34, 51, 66).²⁶⁵ Smatralo se da kao element vode ili Okeana simbolišu spašavanje ili da kao psihopompi prenose dušu umrlog na Ostrva Blaženih.²⁶⁶ Na jednoj steli oni jedu ribu (kat. 66). Vinova loza sa grozdovima javlja se na akroterijima (kat. 14, 31–33, 63) ili na frizu, centralnom polju ili soklu kako izlazi iz kratera (kat. 20, 25–26). O ovom motivu će više reći biti u delu o dekoraciji centralnog polja. Posmrtni genije (*Genius funebris*) ili funerarni, tugujući eros, nepersonalizovano božanstvo, pratilac pokojnika na drugi svet, ukrašavao je akroterije dve stele (kat. 22, 27). Na steli sa portretima bračnog para u niši ispod školjke, njihove figure se veoma oštećene (kat. 22), dok su odlično sačuvane na steli spekulatora Lucija Blasija Nigeliona (kat. 27). Na steli spekulatora nagi dečaci sa krilima u rukama drže baklju, svoj najvažniji atribut. Uobičajeno, funerarni eros ili Genije smrti u ruci drži baklju okrenutu na dole.²⁶⁷ Iako su ovde sa podignutom bakljom, njihova uloga pratilaca pokojnika je ista. Ovaj tip erosa se prvo pojavljivao na sarkofazima u Italiji da bi se potom proširio i na noričko-panonsku funerarnu umetnost.²⁶⁸ U domen uobičajenih motiva dekoracije akroterija ubrajaju se i fantastična morska bića (kat. 35), hipokampi (kat. 61) i ptice (kat. 68). Pored dekorativne uloge smatralo se da ovi motivi izražavaju i veru u ponovno rođenje i večni život, kao i da predstavljaju zaštitnike na putu ka večnim Jelisejskim poljima, Ostrvima Blaženih, ili su pak na njih aludirali.

Na akroterijima dve stele, steli oslobođenika Kvinta Kornelija Zosima i na jednoj steli iz Muzeja u Smederevu, javljaju se i akroterijalni lavovi (kat. 25, 67). Lavovi su prikazani kako leže držeći ispod šapa ovnovsku glavu. Motiv akroterijalnih lavova, kao i lavova na kruništima, najverovatnije sjedinjuje apotropejske²⁶⁹ i vrednosti različitih misterijskih kultova, najčešće Sabazija, Kibeles i Atisa.²⁷⁰

Motiv nadgrobnih lavova, kao što je već rečeno u pogledu kruništa sa lavovima, pojavljuje se na severnojadranskim italjskim stelama u formi akroterijalnih lavića koji su kao skulpture

²⁶⁵ Pilipović 2004b, 355–383.

²⁶⁶ Cumont 1942a, 155, nap. 4 sqq.

²⁶⁷ Baklja se kao ceremonijalni simbol nosila i na sahranama (*fax sepulchralis*, Ovid, *Epist.* II.120), Cumont 1942a, 409–410; *LIMC* III, s.v. Amor/Cupido, 952–1049; Pflug 1989, 118–119.

²⁶⁸ Koch 1993, 86; Walde 2005, 117–11.

²⁶⁹ Mali lavovi na stelama su tako prenosili simboličke vrednosti apotropejskih skulptura lavova koji su bili postavljeni kao čuvari grobnica, Paci & Marengo & Antolini 2013, 132.

²⁷⁰ Dautova-Ruševljan 1983, 50 sqq; Turcan 1996, 139–153, 319–320; Gregl & Migotti 2000, 130, 151–154; Зотовић 2003, 88 sqq; Dautova-Ruševljan 2016, 36 sqq; Koch & Drack 2012, 78 sqq.

postavljani na stranama zabata.²⁷¹ Moguće je da su se uticaji prenosili sa italskog tla, i to posredstvom vojnika,²⁷² do Norikuma i Panonije gde su bili veoma popularni,²⁷³ a odatle su se preneli sve do Viminacijuma. Na steli Kvinta Kornelija Zosima centralni motiv između lavova čini jedna kocka dekorisana rozetom, kao na noričko-panonskim stelama.²⁷⁴

Posebnu pažnju privlače akroteriji stele uzidane kao *spolia* u crkvu manastira u Rukumiji (kat. 69).²⁷⁵ Uzidana *spolia* je neobična zato što glavu Meduze u zabatu prate poprsja mladih konjanika, odnosno Dioskura u akroterijima. U prilog tome da su ovde zaista prikazani nebeski blizanci idu crte njihovih okruglastih lica uokvirenih kovrdžama, njihove kape *piloi*, koje se i pored oštećenja mogu videti na njihovim glavama, kao i figure konja pored njih. Koliko je do sada poznato, Dioskuri nisu bili uobičajena dekoracija akroterija nadgobnih stela. Poznat je samo jedan primer, na fragmentu stele iz Vidma kod Ptuja, takođe očuvanom kao fragment zabata sa akroterijima.²⁷⁶ I na ovom mermernom fragmentu u akroterijima se nalaze poprsja dva Dioskura pored kojih se vide glave njihovih konja.

Dioskuri se pojavljuju u funerarnoj umetnosti severne Italije, odakle se prenose u provincijalnu umetnost.²⁷⁷ Na noričko-panonskim sarkofazima ili na soklu stela obično se nalaze ispod karakteristične volute.²⁷⁸ Na sličan način prikazani su i na soklu viminacijumske stele Marka Valerija Sperata i to kao pratioci Evropinog leta (kat. 28). Smatralo se da u funerarnom kontekstu Dioskuri imaju ulogu psihopompa i pratilaca pokojnika na prelasku u drugi svet, kao i da simbolišu besmrtnost i apoteozu.²⁷⁹ Meduza na zabatu ove stele bi mogla imati profilaktičku ili astralnu vrednost destinacije na koju su Dioskuri, kao psihopompi, prenosili dušu pokonika.²⁸⁰

Kult Kastora i Poluksa se poštovao u Rimu još u periodu Republike, kada su bili povezivani sa svim što je imalo veze sa konjima, a postali su i zaštitinici konjanika i vojske, a potom i trgovine.²⁸¹ Bili su *exempla*, primeri vrlina (*virtus*) samog pokojnika. Njihova neuobičajena pojava na akroterijima ove stele bi se možda mogla povezati i sa profesijom pokojnika. Nažalost, nije sačuvan natpis koji bi otkrio povod za neobičnu pojavu nebeskih konjanika na akroterijima.

271 Stele sa akroterijalnim lavovima su posebno bile raširene u provincijama Veneto (Monselice, Padova) i Friuli-Venecija Đulija (Akvileja i Udine), Marini Calvani 1980, 7 sqq; Mansuelli, 1956, 66–89; Mansuelli 1967, 41 sqq, 79 sqq; Pflug 1989; Bianchin Citton & Zerbinati 1994, 32 sqq; Zerbinati 2002; Rosada 2002, 347–358.

272 Зотовић 2003, 88.

273 Gregl & Migotti 2000, 153.

274 Kocka sa rozetom između akroterijalnih lavova se pojavljuje na stelama u Flaviji Solvi (*Lupa* 1181), Sali, i na steli iz Sopota u blizini Singidunuma (*LMS* I 129).

275 *Spolia* je bila proučavana samo zbog eventualne veze između predstave glave Meduze i jedne narodne srpske pesme. Akroteriji nisu privlačili veću pažnju, a predstave na njima su atribuisane konjanicima, Спасић 1996a, 219; Cunjak 1996, 14; O atribuciji konjanika kao Dioskura videti: Pilipović & Milanović 2020, 299–322.

276 *Lupa* 4273.

277 *LIMC* III, s.v. Castores; Preml & Oshenshlagler 1991, 93; Beszédes 1996, 133–155; Migotti 2005, 277.

278 O brojnim noričko-panonskim reljefima Dioskura videti: Beszédes 1996, 144sqq.

279 O simbolizmu Dioskura videti: Пилиповић 2003, 92sqq; Pilipović & Milanović 2020, 302sqq.

280 Cumont 1942a, 86; Conrad 2004, 72–74; Cigaina 2014, 311.

281 Migotti 2005, 280.

4. Friz

Friz, traka sa reljefnom dekoracijom, međupolje koje se nalazi između zabata i centralnog polja ili između centralnog i natpisnog polja, sastavni je element velikog broja stela. Široka arhitravna greda, između zabata i natpisnog polja, mogla je biti dekorisana: floralnim motivom iz koga izlazi vinova loza sa grožđem (kat. 16); kraterom, grifonima i listovima bršljana (kat. 23); kraterom, vinovom lozom i panterima (kat. 25). Modeli za ovakva ikonografska rešenja nalaze se na noričko-panonskim stelama.²⁸²

Brojne su stele na kojima bršljan ukrašava dekorativnu traku koja deli polja ili uokviruje natpisno polje (kat. 11, 14, 17, 20, 26, 32, 34, 58–59, 63). Bršljanova loza je često u literaturi nazivana lozom sa srololikim listovima. Upravo ova forma listova je karakterisala persijski bršljan (*hedera colchica*), jednu od najstarijih poznatih vrsta.

Motivi vinove ili bršljanove loze su bili veoma popularni zbog dekorativne vrednosti i velike prilagodljivosti svakom polju koje su ukrašavale. Međutim, poznato je i kultno značenje ovih biljaka.²⁸³ Povezivane su sa Dionisom kao večne biljke koje su odolevale promenama godišnjih doba,²⁸⁴ dok je i Dionisov tirs (*thyrsus*) bio ukrašen bršljanom.²⁸⁵

Na jednoj značajnoj grupi nadgrobnih stela friz je dekorisan scenom lova, odnosno divljim životinjama u trku. Vladimir Kondić ga naziva lovačkim frizom, Dautova-Ruševljan panonski lovom, a Luka Bjanki, proučavajući stele Dakije, trakom između polja sa životinjama (*zwischenstrief animalistica*).²⁸⁶ U Viminacijumu se javlja na mermernim arhitektonskim stelama (kat. 27–30, 61) i na jednoj steli načinjenoj od krečnjaka (kat. 26).²⁸⁷

Najsloženiji lovački friz se nalazi na steli Marka Valerija Sperata (kat. 28). Pored životinja u trku, dva jelena i jednog lava, nalaze se i lovac sa podignutim nožem u desnoj ruci, drvo i stilizovana grana. Na steli Tita Bebija Eutih prikazani su medved, divlji vepar i pas koji juri zeca (kat. 29), na steli Lucija Blasija Nigeliona pas koji juri medveda i pas koji juri zeca (kat. 27), a na steli Gaja Kornelija Rufa divlja svinja, konj i pas i još jedna životinja koju je teško atribuisati (kat. 30). Nažalost, na stelama sa povratkom Alkeste (kat. 61) i Seksta Valerija Valensa (kat. 26) životinje se ne mogu precizno atribuisati.

Friz sa životinjama se najverovatnije razvio iz grupe konjanika u lovu.²⁸⁸ U tom kontekstu bi mogao da se interpretira na isti način kao predstava konjanika u lovu na centralnom polju jer

²⁸² Već su navedene dve stele iz muzeja u Gracu (*Lupa* 1181,1234) na kojima se nalazi isti dekorativni motiv na arhitravnoj gredi kao i na viminacijumskoj steli (kat. 24). Za brojne primere iz Norikuma i Gornje Panonije videti: *Lupa*.

²⁸³ Cumont 1942b, 15.

²⁸⁴ Smatralo se da je Dionis (Diod. Sic. 3. 62. 5; 4. 4. 5) prvi put rođen iz zemlje, a drugi put iz vinove loze. I vinova loza, kao i bršljan, rađa se dva puta kao i Dionis. Bršljan cveta u jesen, a plodovi se javljaju u proleće, dok je kod vinove loze obrnuto, Otto 1965, 151–159.

²⁸⁵ Otto 1965, 151–159. O bršljanu i vinovoj lozi i Dionisu videti: Пилиповић 2011a, 17 sqq.

²⁸⁶ Kondić 1965, 205; Dautova-Ruševljan 1983, 103–107; Bianchi 1985, 122–123.

²⁸⁷ Lovački friz se nalazi i na još jednoj gornjomezijskoj steli i to iz Stojnika (*IMS* I 120). O frizu sa životinjama na gornjomezijskim stelama videti: Pilipović 2008, 337–352.

²⁸⁸ Bianchi 1985, 122.

činjenica da je konjanik, odnosno lovac, često izostavljen, bila je uslovljena dimenzijama friza. Za formu uske trake je bio prigodniji niz životinja u trku.

Scena lova, posebno onog koji se odvijao na konjima, imala je aristokratski karakter i poticala je od bliskoistočnih predstava kraljeva, što se kasnije prenelo i u Grčku.²⁸⁹ Rimska umetnost prihvata ovaj motiv prenoseći ga u funerarni kontekst i u političku propagandu.²⁹⁰ Motiv herojskog lova, kao što je onaj Meleagra, Hipolita i Oriona, u funerarnom kontekstu je primer vrline kojom mitski junak zaslužuje apoteozu.²⁹¹ Ovakve ideje pridružuju se i lovačkim scenama izvan mitološke naracije.²⁹² Scena lova tako postaje *exemplum, paradeigmata*, model ponašanja. Takođe, ove scene su podsećale i na slikoviti divlji pejzaž, na neizbežnost smrti kroz borbu protiv zveri, odnosno *venatio*.²⁹³ Tako je sudbina životinja mogla da postane paradigma ideje da je nemoguće izbeći smrt.

Lovački friz je posebno karakterističan element noričko-panonskih stela,²⁹⁴ odakle su se uticaji preneli sve do Viminacijuma, a potom i dalje ka Dakiji.²⁹⁵ Čini se da je upravo u Viminacijumu ova tema bila od velikog značaja.

5. Centralno polje

Na centralnom polju ili u centralnoj niši viminacijumskih stela se najčešće mogu videti portreti (kat. 7, 17, 22, 29, 36–37, 51–53), funerarni banket (kat. 36) i mitološke kompozicije (kat. 28, 30, 56). Venac se videti i na centralnom polju (kat. 6, 8, 68) ili na polju koje je danas očuvano samo kao fragment (kat. 18, 59, 64, 65). Kao što je već rečeno, venac je dekorisao i karakterističan polukružni zabat (kat. 15, 31–33, 56, 62, 64?). Na centralnom polju se mogu videti i krater sa lozom (kat. 26, 35, 58) i scena iz svakodnevnog života vezana za zanimanje pokojnika (kat. 27). Pojedini reljefi se izdvajaju svojim kvalitetom, posebno na mermernim stelama.

289 Barringer 2001.

290 U carskoj propagandi lov je izražavao ideju *virtus augusti*. Ksenofont (Xenophon, *Cynegeticus*, 12, 1) u IV veku pre n. e. ukazuje da je lov obučavanje u umetnosti ratovanja, Toynbee 1985, 132.

291 Brojni su prikazi lova na divlje životinje na sarkofazima, gde je posebno bila popularna scena mitskog lova Malegra, Koortbojian 1995, 35–36; Jovanović 2007, 193.

292 Cumont 1942a, 455; Koortbojian 1995, 29, 35sq; Bianchi 1985, 122–123.

293 Bianchi 2016, 363.

294 Još početkom XX veka, Arnold Šober uočava da je friz bio ukrašavan vegetativnim motivima ili životinjama u trku, Šober 1923, 157. Lovački friz se veoma često sreće na stelama Norikuma (*Lupa* 368, 378, 482, 484, 1182, 1220, 1232, 1418, 1612, 1649, 3107, 3663, 4129, 4828, 13256), Gornje Panonije (*Lupa* 41, 96, 422, 429, 454, 455, 630, 685, 1455, 1456, 1702, 1901, 3081, 3082, 3083, 3089, 3090, 3104, 3314, 3366, 3383, 3777, 6141, 22761) i potom Donje Panonije (*Lupa* 644, 649, 2839, 3593, 4005, 5999).

295 Primeri iz Dakije se donekle razlikuju jer je tema prikazana na polju koje nema formu friza, Bianchi 1985, 122–123; Bianchi 2016, 366.

Portreti

Portreti pokojnika se javljaju na značajnom broju stela (kat. 7, 17, 22, 29, 36–37, 51–53). Radi se o samostalnim portretima bračnih parova i porodičnim portretima. Nažalost, oni su najčešće veoma loše očuvani, kamen je istrošen, a lica i figure pokojnika su površinski dosta oštećeni.

Portret je bio posebno važan izraz samoprezentacije na nadgrobnom spomeniku. Međutim, priroda spomenika teško dopušta mogućnost namenskog portretisanja, i zbog toga se nedostatak pravih portretnih osobina na većini spomenika čini logičnim.²⁹⁶ Zbog toga se veća pažnja posvećivala modnim i umetničkim pravcima nego prikazivanju stvarnih fizičkih osobina.²⁹⁷ Pažnja se manje obraćala na detalje, između ostalog, i zbog ne tako značajnih sposobnosti klesara.²⁹⁸

Jedini sačuvani samostalni portret nalazi se na mermernoj steli Elija Viktorina, brata Elija Prokulina, signifera legije IV *Flavia* (kat. 37). Nažalost, reljef je skoro potpuno površinski oštećen – nedostaje glava portretisanog i vidi se samo deo poprsja muškarca sa ogrtačem pričvršćenim fibulom na desnom ramenu i savijenom desnom rukom položenom na grudi, pri čemu je najbolje sačuvan deo sa ogrtačem i fibulom.

Na mermernoj steli augustala Tita Bebija Eutiha (kat. 29) prikazani su augustal i njegova supruga Bebija Marcela, bračni par čija su imena poznata sa natpisa. I pored delimične oštećenosti lica na pojedinim mestima, jasno je da se radi o najznačajnijim nadgrobnim portretima u Viminacijumu. U izvesnom smislu portreti su shematizovani – obe figure imaju sličnu formu lica i velike, ovalno-okrugle oči sa naglašenim kopcima. Muškarac je starija osoba markantnih crta sa bradom. Odeven je u togu (*toga contabulata*), čiji je jedan kraj sa zadnje strane prebačen preko njegovog levog ramena prekrivajući deo torza. Na taj način je istaknut njegov društveni status, kao i pripadnost državnoj administraciji.²⁹⁹ U levoj ruci mu je svitak (*rotulus*) obmotan oko cilindričnog drveta. Ovaj *par excellence* simbol kulture u prvom planu ukazuje na obrazovanje pokojnika i na njegovu pripadnost višem društvenom sloju.³⁰⁰ Slikom pokojnika sa svitkom u ruci, naručilac, najverovatnije rođak, želeo je da ga kroz ideje *humanitas* i *paideia* prikaže kao obrazovanog pripadnika rimskog društva.³⁰¹ Čak su se i vojnici često držali svitak u rukama, iskazujući tako vezu sa svetom kulture bez negiranja militarnog konteksta predstave.³⁰² Svitak je bio polivalentni simbol. Obično se smatrao, iako je imao cilindričnu

296 Predstave većeg broja pokojnika, među njima i dece, dovode posmatrača u nedoumicu u pogledu vremena i okolnosti umiranja prikazanih ljudi. Pretpostavlja se da su pojedini likovi izrađivani naknadno prema predlošcima ili po sećanju, Gregl & Migotti 2000, 133 sqq.

297 Pokojnici su tako oponašali članove carskih porodica, ne samo svojim frizurama ili bradama, već ponekad i izrazom lica, koje su klesari dodatno prilagođavali prevladajućem ukusu vremena.

298 Gregl & Migotti 2000, 135 sqq.

299 O značenju toge (*toga contabulata*) u umetnosti portreta, videti: Fejfer 2009, 252, sa pregledom ranije literature.

300 Carrié 1989, 132.

301 Huskinson 1999, 199.

302 Mele 2002, 360; Gregl & Migotti 2000, 145. O portretima pokojnika sa svitkom u ruci u Dalmaciji, videti: Cambi 2000, 41sqq, 49sqq, T. 42, 81, 82, 96. O svitku na stelama iz Singidunuma, videti: Филиповић 2019b, 169–188.

formu, simbolom građanskih prava, povezivao se i sa testamentom,³⁰³ i mogao je da označava neko administrativno zaduženje, različite profesionalne aktivnosti, *bonesta missio* ili *immunitas* pokojnog vojnika.³⁰⁴ Svitak u ruci ovog augustala je najverovatnije trebalo da istakne da se radilo o obrazovanom pripadniku rimskog društva. I motiv kapitolske vučice na soklu ove stele pojačava ideju istaknutu portretima. Kapitolska vučica se smatrala i simbolom kojim su oslobođenici često dekorisali svoje spomenike kako bi istakli svoje građansko pravo.³⁰⁵ Svitak u otvorenoj formi nalazi se pored još jednog gornjomezijskog augustala na steli iz Ravne.³⁰⁶

Augustalova supruga Bebija Marsela na portretu nosi nakit koji je najverovatnije i posedovala. Naušnice *thatare*, načinjene od kamena u obliku kvadrata, bile su tipičan provincijalni komad nakita. Međutim, narukvica tipa „omega” i suptilna ogrlica *torque*, najverovatnije šira u delu iza vrata, sugerišu njeno keltsko poreklo.³⁰⁷ Prisustvo autohtonog stanovništva keltskog porekla u Gornjoj Meziji je potvrđeno.³⁰⁸ Postoje indicije da je ova kulturna grupa živela i na teritoriji na kojoj je kasnije osnovan Viminacijum.³⁰⁹ Slična ogrlica je bila naslikana i na jednoj grobnici u Viminacijumu koja se datuje u III ili na početak IV veka.³¹⁰ Na zidu ove grobnice je naslikana mlada sluškinja (*ancilla*) sa ogrlicom tipa *torque* nalik onoj prikazanoj na steli.

Tročlana imenska formula u natpisu ukazuje na posedovanje građanskog prava, a oba augustala pomenuta u natpisu imaju grčki kognomen – *Eutyches* i *Abascantus*.³¹¹ *Baebius* je bilo retko ime u dunavskim provincijama, u Viminacijumu je ovo bio jedini slučaj, možda panonskog ili italjskog porekla.³¹² Augustal i njegova supruga, najverovatnije *libertini*, bili su veoma ugledni građani municipija u drugoj polovini II ili početkom III veka, koji su to istakli i spomenikom.

Na fragmentu stele od travertina (kat. 22) u polukružnoj niši su veoma loše sačuvani portreti bračnog para ispod svoda u obliku školjke. Oni su toliko površinski oštećeni da se prepoznaju samo obrisi. Iznad njihovih glava sačuvan je baldahin u obliku školjke sa plastično izrađenim rebrima koja se izvijaju na dole. Vrh školjke danas nije očuvan, pa se ne može reći da li je prikazana Jakovljeva kapica (*Pecten jacobaeus*) ili prugasta kapica, srčanka (*Acanthocardia tuberculata*). Simbolizam školjke, kao i svega što je bilo povezano sa vodom, posebno sa morem, povezivao se sa metoфорom rađanja života i alegorija je putovanja duše na Ostrva Blaženih.³¹³ Pored dekorativne i simboličke vrednosti školjke, pozadina portreta u formi školjke je imala i

303 Carrié 1989, 132.

304 Speidel 2012, 4, br. 18; Schmidt 2003, 38–39. Takođe, svitak je mogao da bude i simbol za pisani bračni ugovor (*tabula nuptialis*) u prikazanoj sceni venčanja (*dextrarum iunctio inter coniuges*), Meyer 2004, 24–36; Hersch 2010, 131, 211.

305 Rissanen 2014, 354sq.

306 *IMS* III/2, 24.

307 Milovanović & Mrđić 2010, 92 sqq; Golubović & Mrđić 2010, 119 sqq.

308 O autohtonom stanovništvu u Gornjoj Meziji videti: Papazoglu 1969.

309 Mirković 1968, 57; Gavrilović 2011, 250–261; Jovičić & Bogdanović 2018, 33–45.

310 Golubović & Mrđić 2010, 119 sqq.

311 Za imena grčkog porekla koja su potvrđena u Rimu videti: Solin 1982, 844, 1234–123

312 Mirković 2003, kat. 11; Milovanović & Mrđić 2010, 92.

313 Toynbee 1996, 44–45; Kastelić 1998, 172–173, 253; Gregl & Migotti 2000, 157.

praktičnu svrhu jer je njena forma služila da ublaži prelaz od niše ka portretima.³¹⁴ Školjka kao pozadina portreta, motiv je koji se iz severne Italije proširio, najverovatnije preko Norikuma i Panonije, sve do gornjomezijskih gradova i Viminacijuma.³¹⁵ Interesantno je da se motiv školjke češće sreće na spomenicima u podunavskim provincijama, nego u samom središtvu Rimskog carstva, kao i da je bio popularniji u severnim provincijama nego južnije od Alpa.³¹⁶ S obzirom da je stela načinjena od travertina, modele za njen nastanak treba tražiti u donjopanonskim radionicama Akvinkuma i Budakalasa, gde je najverovatnije kao poluproizvod, ili možda gotov proizvod, i nastala.

Nažalost, drugi grupni portreti na viminacijumskim stelema su veoma loše očuvani. U Muzeju u Smederevu se danas čuva fragment stele od krečnjaka sa portretima jedne porodice (kat. 51). U gornjem redu su dva muškarca i jedna žena između njih, a u donjem redu četiri deteta. Odrasle osobe u gornjem redu polažu ruku na rame deteta ispred. Muškarci su sa bradom, a žena sa jednostavno podeljenom kosom na sredini. Lica su oštećena, ali se vidi da su shematizovana i bez posebnih ličnih karakteristika. To je posebno vidljivo u istom obliku lica i očiju odraslih osoba. I ruke, odnosno šake odraslih, položene na ramena dece ispred njih, izvedene su veoma grubo i shematizovano. Na portretu dečaka sa leve strane se prepoznaje kratki vojni ogrtač (*sagum*) zakopčan fibulom na desnom ramenu. Nažalost, sačuvana je samo formula *Dis Manubis* u natpisu, te se ne zna kome je stela bila podignuta. Portreti još jedne porodice na drugoj steli od krečnjaka (kat. 17), od koje je isklesan poklopac jednog sarkofaga, takođe su veoma loše očuvani. Danas se mogu videti muškarac sa bradom, žena i dvoje dece između njih. Portreti se teško razaznaju. Moguće je prepoznati da su muškarac i najverovatnije dečak, koji se nalazi pored žene, imali *sagum*. Portreti na steli koja je danas uzidana u tvrđavu u Smederevu (kat. 52) takođe su toliko oštećeni da se može samo naslutiti da su prikazivali tri odrasle osobe u gornjem i troje dece u donjem registru. I portreti jedne žene između dva muškarca na steli koja se danas čuva u Muzeju u Smederevu (kat. 53) toliko su oštećeni da je teško reći bilo šta više o njima.

Stela Opije Agate i Julija Kvadrata (*Iulius Quadratus*) poznata je samo na osnovu crteža Janka Šafarika s kraja XIX veka (kat. 7). Iz natpisa se saznaje da je stela podignuta veteranu legije VII *Claudia*, Juliju Kvadratu, njegovoj supruzi Opiji Agati i sinu Herkulanu, čiji se portreti nalaze na centralnom polju. Stelu podiže vojnik Julije Bas (*Iulius Bassus*) za koga se ne može utvrditi u kojoj jedinici je služio zato što čitanje naziva legije u devetom redu nije pouzdano.³¹⁷ Iako izgled stele saznajemo na osnovu crteža, moglo bi se primetiti da frizura Opije Agate podseća na čuvenu frizuru Vibije Sabine, Hadrijanove supruge, sa kosom podeljenom u pletenice podignute napred u jednostavan čvor. Gentilicij *Iulius* može da ukaže da ovaj veteran vodi poreklo od porodice koja se u Gornju Meziju doselila iz drugih provincija, zato što vladari Julijevsko-klaudijevske dinastije nisu u Meziji vodili politiku dodeljivanja građanskih prava.

314 Maršić 2004, 122.

315 Gregl & Migotti 2000, 135; Stele sa portretima na pozadini u obliku školjke su bile posebno zastupljene u Norikumu (*Lupa* 873, 1252, 3609, 3613, 4126, 8339, 19962), Gornjoj Panoniji (*Lupa* 422, 432, 682, 746, 3293, 3786, 4688, 8195) i Donjoj Panoniji (*Lupa* 2705, 2752, 2851, 2805, 2884, 3150, 3165, 3518, 3870, 3972, 3986).

316 Gregl & Migotti 2000, 135, 157.

317 Miroslava Mirković navodi tri mogućnosti: I *Italica*, III *Parthica* u IV *Flavia*, Mirković 1986, 144; Ферјанчић 2002, 162sq.

Da je njegova supruga Opija Agata najverovatnije poticala iz porodice koja se u Viminacijum doselila iz istočnih oblasti Carstva, ukazuje grčki kognomen.³¹⁸

Funerarni banket

Na sačuvanom fragmentu nadgrobne stele od krečnjaka (kat. 36) prikazana je tema funerarnog banketa, odnosno gozbe ili daće – *convivium*.³¹⁹ Na centralnom delu scene se nalazi klina (*klinē*), ležaj sa naglašenim naslonom za glavu (*fulcra*), na kome nema figure pokojnika. Iznad, u gornjem registru, su portreti tri osobe čija lica nisu sačuvana. U sredini je jedna žena sa ogrtačem i rukom položenom na grudi, a sa obe strane se nalazi po jedan muškarac čiji je sagum pričvršćen fibulom na desnom ramenu. Na centralnom delu donjeg registra je tronožac (*tripus*) sa ponudama, a pored njega osoba koja ih prinosi. Na obrednom stolu, tripusu, od II veka postavljeni su posude i hrana. Na njemu su obično stajali patera i *panis quadratus*, hleb okrugle forme koji je mogao da ima urezane linije od centra ka spoljnom delu. I na viminacijumskom reljefu na tripusu se vide tri predmeta – onaj s leve strane se ne može atribuisati, u centru se nalazi jedna posuda, a s desne strane je *panis quadratus*. Scena na centralnom delu ove stele se nastavlja na bočnim strana figurama, mladića (*camillus*) i devojke (*camilla*) koji prinosu ponude. Uobičajeno, prinosioci ponuda su držali pateru i posudu, izduženi krčag (*urceo*).³²⁰ S leve strane *camillus* u kratkom opasanom hitonu prinosu posudu sa hranom, dok sa desne strane *camilla* u uobičajenoj panonskoj dugoj opasanoj haljini prinosi krčag sa vinom. U desnoj ruci drži krčag, dok preko levog ramena ima prebačenu tkaninu, maramicu (*mappa*) za brisanje ruku, čiji kraj drži u levoj ruci.³²¹ Između portreta u gornjem i scene sa tripusom u donjem registru nalazi se klina bez figure pokojnika, koja zapravo deli ova dva registra.

Na ovoj steli je prikazana porodična scena funerarnog banketa. Motiv banketa sa jednom osobom, *Totenmahl*, poznat je još iz provincija Germanije i Galije iz doba Flavijevaca.³²² Porodična scena sa portretima muških figura na klini i slugama sa strane se javlja nešto kasnije, krajem II i početkom III veka, a poznata je i u provincijama Reciji, Dakiji i Donjoj Meziji. Međutim, u Panoniji se javlja takozvani *pannonische Totenmahl* tip gozbe, odnosno banketa, na kome nema figure herojiziranog pokojnika, i on je bio popularan u II, a potom i u III veku, posebno na području Akvinkuma.³²³ Na ovim stelama se retko sreće klasični tip posmrtno gozbe na kome se na klini vidi umrla osoba, dok se ispod nalaze tripus i posluga. Na polju ispod portreta najčešće se sreće redukovana verzija posmrtno gozbe, koja se nazivala još i posmrtna

318 Ферјанчић 2002, 164.

319 O sceni funerarnog banketa videti: Burger 1969, 1–76; Škrkulja & Migotti 2015, 31; Djurić 2015, 90–99; Bianchi 2016, 361sq.

320 Burger 1969, 10sq.; Bianchi 2016, 364.

321 Na panonskim predstavama *Totenopfer*, tkanina zvana *mappa* se češće nalazi u ruci mladića (*Lupa* 643, 647, 658, 680, 756, 2756, 2758, 2777, 2875, 2880, 2976, 2999, 3148, 3196 ect.), ali se može videti i u ruci devojke (*Lupa* 3165, 3546, 4049, 10165).

322 O razvoju motiva videti: Djurić 2015, 94–95.

323 Burger 1969, 1–76; Bianchi 2016, 361sq. Škrkulja & Migotti 2015, 31; Djurić 2015, 94.

žrtva – *Totenopfer*. Sa obe strane tripusa su prikazivani *camilli* – jedan *camillus* i jedna *camilla*, kako prinose ponude, a samoj sceni su mogli da prisustvuju i drugi različiti učesnici.³²⁴ Na panonskim stelama su portreti i funerarni banket, odnosno žrtva u čast pokojnika, razdvajani u dva odvojena registra, a banket je smeštan na usko polje ispod centralnog polja sa portretima.³²⁵ Jedinstvenost ikonografije na viminacijumskoj steli jeste u tome što su dve teme spojene u jednu celinu. Ovako spojene scene se mogu videti i na jednom reljefu iz Donje Panonije iz Intercize,³²⁶ kao i na tri donjomezijska reljefa.³²⁷ Viminacijumska stela, izrađena od neogenskog krečnjaka, najverovatnije je nastala prema panonskom modelu, koji su kamenoresci izmenili i prilagodili lokalnom ili religioznom obrazcu. Motiv gozbe se u starijoj literaturi smatrao predstavom u čast pokojnika, ali se u novije vreme ukazuje na to da je ovaj prizor trebalo da prenese poruku o blagostanju pokojnika i njegovom stvarnom ili željenom društvenom položaju.³²⁸

Mitološke teme

Mitološke teme, možda najsofisticiraniji izraz funerarne umetnosti, bile su posebno zastupljene na stelama Viminacijuma. Prikazane na dvema stelama, najverovatnije završenim sa kruništima – steli Marka Valerija Sperata i steli Gaja Kornelija Rufa (kat. 28, 30), kao i na fragmentarno očuvanoj steli uzidanoj u tvrđavu u Smederevu (kat. 61).

Na centralnom polju mermerne stele Marka Valerija Sperata (kat. 28) nalazi se otmica Persefone.³²⁹ Pored centralnog para, Hada i Persefone, na bigi sa dva upregnuta konja, nalaze se Hermes i boginja Atena u uobičajenoj ikonografiji – Atena sa kacigom i štitom, a Hermes sa glasnničkim štapom (*caduceus*) i krilatim šešišrom (*petasos*). Kompozicija se odlikuje naglašenom narativnošću i bogatstvom detalja, kao što su dve kotarice cveća i zmija koja izlazi iz jedne od njih. Prisustvo Atene u ovoj otmici beleži Homer, navodeći da se Persefona u trenutku otmice, pored Okeanovih kćeri, igrala sa Atenom i Artemidom.³³⁰ Hermes se, kao glasnik bogova podzemlja, Hada i Persefone, u ovoj sceni može razumeti kao Podzemni (*Chthonios*) ili kao onaj koji vodi duše (*Psychopompos*).³³¹ Htonska karakteru kompozicije doprinosi i zmija, poznati simbol besmrtnosti, postavljena ispod Hermesovih nogu.

Persefona se nakon što je odvedena u Hadov podzemni svet, vratila u svet živih, postavi tako idealna alegorija sudbine ljudi, dajući im nadu u ponovno rođenje.³³² Brojni su natpisi koji ukazuju na ovakvu percepciju mita u funerarnom kontekstu. U Palatinskoj antologiji

324 Djurić 2015, 94.

325 Za primere videti: *Lupa* s.v. Totenmahl i Totenopfer.

326 *Lupa* 3973.

327 *Lupa* 15353, 15315; Djurić 2015, 94.

328 Škrgulja & Migotti 2015, 31; Djurić 2015, 94–95.

329 O ovom reljefu videti opširnije: Пилиповић 2003, 61–88 i Пилиповић 2007b, 84–88, kat. 10, sl. 21–22.

330 Hom. *H. Cer.*, passim.

331 Turcan 1999, 67.

332 Omiljeni Neronov haruspik Sporus pokazuje Neronu prsten sa predstavom otmice Persefone upravo u godini njegove smrti (Suet., *Ner.*, 46, 4). Ova anegdota iz Neronovog života pokazuje da je otmica Persefone bila opšteprihvaćeni simbol smrti, Cumont 1942a, 95; Turcan 1999, 12.

se pominje jedan natpis iz III veka pre n. e. koji izvesnu Erinu slavi kao novu Koru (*Anthol. Pal.* VII, 13). Granice Hadovog carstva mogle su da budu i metafora granične linije između devojaštva i zrelog doba. Otmica neveste od strane mladoženje, odnosno kralja podzemnog sveta, tako može simbolizovati smrt.³³³ U tom kontekstu se može razumeti i natpis *Abreptio Vibies et Discensio* na predstavi otmice Persefone u slikarstvu grobnice na *Via Appia*, koji preminulu Vibiju poredi sa Persefonom.³³⁴

Otmica Persefone se često u složenoj ikonografiji sa velikim brojem učesnika nalazi na sarkofazima, u slikarstvu grobnica i na mozaicima.³³⁵ Viminacijumska predstava je jedinstveno delo i nema bližih analogija u funerarnoj umetnosti, ne samo ove nego i susednih provincija. O povezanosti ove i noričko-panonskih stela već je bilo reči u kontekstu stela sa kruništem, kao i lovačkog friza koji se nalazi ispod scene otmice. O drugoj mitološkoj kompoziciji na ovoj steli, otmici Evrope, biće više reči kada se bude govorilo o dekoraciji sokla.

Predstavu susreta muškarca i žene ispred zidina od tesanika na centralnom polju mermene stele Gaja Kornelija Rufa (kat. 30) Nikola Vulić³³⁶ i Vladimir Kondić³³⁷ su prvobitno protumačili kao susret vojnika i žene. Identifikaciju scene kao susret Helene i Menelaja pred zidinama Troje učinila je Žaklin Tojnbi, što je kasnije bilo opšteprihvaćeno.³³⁸ Nažalost, ne postoje analogije u funerarnoj umetnosti koje bi doprinele sigurnoj atribuciji ovog reljefa.

U levom delu kompozicije ispred zidina od tesanika se nalazi žena, u opasanom hitonu i sa ogrtačem, koja pruža desnu ruku prema muškarcu u anatomskom oklopu (*lorica musculata*) sa pterigama (*pteryges*). Na centralnom delu oklopa je glava Meduze (*gorgoneion*). Desno od muškarca se vidi donji deo jedne figure, najverovatnije njegovog pratioca. Iznad zidina na levoj strani su sačuvani fragmenti tri konjske glave, jedne iznad druge.

U starijoj literaturi su isticane analogije ovog sa jednom grupom noričko-panonskih stela na čijem centralnom polju se takođe vidi susret jednog para. Radi se o reljefima iz Ozvaldgrabena (Ozvaldgraben) i Gornjeg Grada u Norikumu, i iz Akvinkuma u Panoniji. Prvobitno prikazan par je atribusan Heleni i Menelaju,³³⁹ a potom Minoju i Scili.³⁴⁰ Uobičajeno, sceni prisustvuje jedan mali eros na postolju iza žene i jedan muškarac, saborac. Nažalost, zbog oštećenosti primera iz Ozvaldgrabena prisustvo erosa se može samo pretpostaviti. Na reljefu iz Gornjeg Grada prisutna je još jedna žena, najverovatnije Afrodita. Katarina Šmid ove reljefe sa pravom atribuiše Minosu i Scili i to na osnovu analogije sa jednim galo-rimskim medaljonom od terakote

333 Pošto je Had bio gospodar mrtvih, ovakvo venčanje je moglo da bude izjednačeno sa smrću, Sourvinou-Inwood 1987, 139; Turkan 1999, 47.

334 Cumont 1942a, 102; *LIMC* IV, s.v. Hades/Pluto, br. 31.

335 Sichterman & Koch 1975, br. 59, 60, 61; Olszewski 2001, T. 27/5 i T. 28/7. Složeniji tip predstave otmice Persefone bio je prikazan u slikarstvu grobnice *Nasonii*, o čemu svedoče Bartolijevi akvareli sa početka XVIII veka.

336 Вулић 1931, 127–128.

337 Kondić 1965, 223, br. 24, 277.

338 Тоунбе 1977, 364, i; Пилиповић 2003, 61–88; Пилиповић 2007b, kat. 10, sl. 21–22; Pilipović 2008, 338, sl. 1–1a; Pilipović 2011b, 595–596, kat. 2, sl. 2; Спасић-Ђурић 2015, 63, сл. 65

339 Тоунбе 1977, 365–366; *LIMC* IV, s.v. Hélène, br. 233–234.

340 Reljef iz Ozvalgrabena (*Lupa* 4385), iz Gornjeg Grada (*Lupa* 5004), iz Akvinkuma (*Lupa* 2991); O atribuciji reljefa kao predstavi Minosa i Scile videti: Šmid 2012, 179–198.

na kome istu ikonografiju prati natpis *Minos Scvlla*.³⁴¹ Pored toga, ona ukazuje i na ključan ikonografski detalj u ovoj sceni, a to je pramen kose koji Scila drži u ruci i zaljubljeno nudi Minoju. Na viminacijumskom primeru, za razliku od noričko-panonskih, nedostaju figure Erosa i Afrodite, a nema ni pramena kose u ruci ženske figure. Žena nije naga sa draperijom oko struka već je u dugom hitonu. Niti je muškarac nag sa ogrtačem, već je u odeći visokog rimskog oficira u anatomskom oklopu sa reljefom glave Meduze na prsima. Pored toga, na viminacijumskom primeru su naglašene zidine od tesanika i konjske glave iznad njih. Upravo ove zidine ukazuju da se susret odvijao ispred gradskih zidina, najverovatnije Troje.

Scena na viminacijumskoj steli nema poznatih analogija. Moguće je da se zaista radi o susretu Helene i Menelaja, ali bi se mogla uzeti u obzir i mogućnost da je predstavljen Hektorov oproštaj od Andromahe.³⁴² Susret oba para, Helene i Menelaja³⁴³ i oproštaj Hektora od Andromahe, odigrali su se pred zidinama Troje.³⁴⁴

Nažalost, ni Helena i Menelaj, kao ni Hektor i Andromaha, nisu bili česte teme u funerarnoj umetnosti. Analogije za koje se smatralo da prikazuju susret Helene i Menelaja, najverovatnije predstavljaju Minosa i Scilu. Međutim, možda bi trebalo spomenuti sarkofag zvani Rikardi koji se danas nalazi u krstionici u Firenci a koji pripada grupi sarkofaga na kojima Dioskuri flankiraju određeni centralni motiv.³⁴⁵ Centralno mesto na prednjoj strani ovog sarkofaga, ispod jedne edikule, zauzima par pokojnika u činu rukovanja desnom rukom (*dextrarum iunctio*), kojim su uobičajeno supružnici označavali sklapanje braka. Ovaj par je flankiran figurama žene pod velom s jedne, i muškarca u ratničkoj opremi s druge strane. Džordž Viker Elderkin (George Wicker Elderkin) tumači žensku figuru kao Helenu, sestru nebeskih blizanaca koji se nalaze pored, a mušku kao Menelaja.³⁴⁶ I na sarkofagu iz Firence, kao i na viminacijumskoj steli, Menelaj je stariji muškarac sa bradom u anatomskom oklopu (*lorica musculata*), sa kožnim trakama – pterigama (*pteryges*) i sa visokom vojničkom obucom.

U sceni oproštaja Hektora i Andromahe, uobičajeno se u njenim rukama nalazi sin Astijanakt. Značajne su dve predstave njihovog oproštaja u fresko-slikarstvu – u *Domus Aurea* u Rimu ili u *Casa del Crittopo* u Pompejama.³⁴⁷ Andromaha je sa velom, okrenuta ka Hektoru koji je u ratnoj opremi, i drži sina u rukama.³⁴⁸ Ovaj par se javlja u složenoj ikonografiji i na dva sarkofaga.³⁴⁹ Mnogo se češće može videti scena Hektorove smrti, kada Ahil vuče njegovo telo. Na jednom reljefu iz Akvinkuma u ovakvoj sceni se pojavljuje i Andromaha koja u bolu

341 Šmid 2012, 179–198.

342 Zahvaljujem Bojanu Đuriću na ovoj interesantnoj sugestiji.

343 *Il.*, III, 139 и даље; Verg., *Aen.*, VI, 511 и даље; Eur., *Trö.*, 860 и даље; Schol. Eur., *Or.*, 274. Euripid (*Hel., passim*), s druge strane, govori da se ovaj susret odigrao u Egiptu, odakle su se oni, uz pomoć Dioskura, vratili u Spartu.

344 *Il.*, V, 392–502.

345 Elderkin 1939, 111sq, sl. 9; Koch 1980, 99–101, br. 46.

346 Elderkin 1939, 111sq, sl. 9.

347 *LIMCI*, s.v. Andromache, br. 8–9.

348 *LIMCI*, s.v. Andromache; *LIMCI*, s.v. Hektor.

349 *LIMCI*, s.v. Andromache, br. 33, 35.

podigne svoje ruke i čupa kosu.³⁵⁰ Druge predstave Hektorove smrti su, nažalost, sačuvane samo fragmentarno, kao na soklu jedne stele iz Pinkuma³⁵¹ i na jednom reljefu iz Intercize.³⁵²

Zidine Troje su značajna karakteristika viminacijumske ikonografije. Slične zidine od tesanika se mogu videti na jednom fragmentu iz Norikuma sa scenom opsade³⁵³ ili na složenoj sceni iz trojanskog ciklusa iz Salone, iz Dalmacije.³⁵⁴

I Helena i Menelaj, kao i Andromaha i Hektor, bili su prigodan funerarni motiv. Izvori navode da je Menelaj (*Od.*, IV, 561–4) postao besmrtnan upravo zahvaljujući Heleni i da je sa njom boravio na Jelisejskim poljima. Njihov susret se može razumeti kao susret božanske lepote života nakon smrti, koju simboliše Helena, i grubosti smrti, koju simboliše Menelaj.³⁵⁵ Menelaj kao veliki ratnik oličava i poštenje i čovečnost, a njegova figura na nadgrobnom spomeniku priziva ideju o besmrtnosti rimskog vojnika i visokog oficira. Takođe, i figura najznačajnijeg trojanskog ratnika i najstarijeg sina kralja Prijama može imati sličan funerarni kontekst.

Izbor Menelaja, spartanskog kralja, ili Hektora, najvećeg trojanskog junaka, za dekoraciju viminacijumske stele, mogao bi da ukaže na moguću prethodnu značajnu vojničku karijeru dekuriona i augura Gaja Kornelija Rufa kome je stela i podignuta. Miroslava Mirković s pravom pretpostavlja da je on možda bio veteran.³⁵⁶ Dekurioni koji su dolazili iz redova veterana legije VII *Claudia* bili su Marko Valerije Sperat (kat. 28) i Gaj Julije Valens *ex beneficiario consularis* (*IMS* II, 308). Ako bi se prihvatila pretpostavka da je reljef sa visokim vojnim komandantom, najverovatnije elitnih jedinica, ukazivao na značajnu vojničku karijeru dekuriona i augura Gaj Kornelija Rufa, moguće je da je upravo zahvaljujući njoj on kasnije lakše napredovao u civilnoj karijeri. U tom slučaju nadgrobni natpis nije nominovao prethodne vojne službe ovog dekuriona i augura, što nije bilo neuobičajeno.

Na centralnom polju stele uzidane u Smederevsku tvrđavu sa scenom povratka Alkeste (kat. 61),³⁵⁷ na levoj strani Herakle predvodi Alkestu, a na desnoj Admet tuguje ispred prazne kline iza koje najverovatnije stoji sluškinja. Obično se u funerarnoj umetnosti sreću tri različita ikonografska tipa – Herakle koji predvodi Alkestu, Admet koji tuguje i susret supružnika. Na ovom reljefu je došlo do simbioze dva ikonografska tipa, Herakla i Alkeste, i Admeta i devojke pored kline.

Povratak Alkeste se mnogo češće sreće na sarkofazima, često sa velikim brojem scena, nego na nadgrobnim stelama.³⁵⁸ Poznata je jedna grupa noričko-panonskih stela sa jednostavnim

350 *LIMCI*, s.v. Andromache, br. 34; *Lupa* 2703.

351 Pilipović 2007a, 25–45.

352 *Lupa* 3891; Prijam moli za Hektorovo telo na jednom reljefu iz Gorsijuma (*Lupa* 10111) iz Gornje Panonije.

353 *Lupa* 343.

354 Cambi 2010, 129 br. 160; *Lupa* 24786.

355 Toynbee 1977, 407–409.

356 Mirković 1968, 63–64.

357 O reljefu opširnije videti: Пилиповић 2003, 76–81.

358 Prikazivani su susret Herakla i Admeta u Admetovoj kući, Aleksta na klini, susret Admeta i Herakla koji predvodi Alkestu, Hada i Persefone; Wood 1978, 499–510. Na nekim od ovih sarkofaga sluškinja je u istoj pozi kao na smederevskom reljefu, Wood 1978, 500, sl. 1; Mucznik 1996, 1–13.

ikonografskim tipom Herakla i Alkeste.³⁵⁹ Međutim, na dve stele, na jednoj iz Gornje Panonije, danas u Muzeju Savarije, i na jednoj fragmentarno očuvanoj iz Norikuma, danas uzidanoj u Crkvu Svete Andreje iz Pibera, pored centralnog para na desnom kraju kompozicije takođe sedi Admet.³⁶⁰ Kao i na reljefu iz trđave na levom kraju je Alkesta pod velom; ona daje ruku Heraklu, koji je nag sa prebačenom lavljom kožom preko ramena. Sa desne strane Admet sedi i oslanja glavu o dlan desne ruke dok je leva položena. I Admetova leva noga je postavljena na postament ispred njega na isti način. Očigledno se radilo o istom ikonografskom modelu, koji je na reljefu sa Smederevske tvrđave obogaćen predstavom kline i osobe iza nje. Već je ukazano na to da je tipološki ova stela veoma bliska noričko-panonskom umetničkom krugu, posebno mermernim stelama sa dva registra, koje imaju i lovački friz.

Povratak Alkeste, kao i svi mitovi o povratku iz drugog sveta, nudi izvesnu utehu porodici pokojnika.³⁶¹ Alkesta pristaje da umre umesto svog supruga i njen povratak pruža nadu svim supružnicima da će se i nakon smrti ponovo sresti. Na jednom sarkofagu su čak supružnici Gaj Junije Euh (*C. Iunius Euhodus*) i Metilija Akta (*Metilia Acte*) prikazani kao Admet i Alkesta.³⁶² Smatra se da je tema povratka Alkeste, kao i otmice Evrope, bila prigodna za dekoraciju nadgrobnih spomenika devojaka ili žena.³⁶³ Natpisi još od helenističke epohe porede preminule devojke sa Alkestom (*Anthol. Pal. VII, 691*). Njen čin požrtvovanja iz ljubavi i dobrote, bio je izraz vrline i pokazatelj da i smrtnici, kao i heroji čije su vrline podražavali, stiču večno blaženstvo.³⁶⁴ Alkesta postaje izraz vrline iz ljubavi,³⁶⁵ a Herkle pobjednik nad smrću.³⁶⁶

Fragment stele iz Smederevske tvrđave je loše očuvan. Umešnost kamenorezca se najbolje vidi u vešto modelovanom telu Herakla i u složenoj strukturi draperije Admetove haljine. Nažalost, nije sačuvan natpis niti se zna kome je ova stela bila podignuta, moguće je da se radilo o preminuloj supruzi. Iako se ne znaju njeni naručioc, ova stela svakako svedoči o postojanju imućnih građana Viminacijuma koji su mogli sebi da priušte spomenik od istočnoalpskog mermera.

359 Toynbee 1977, 377–380. Za primere iz Norikuma, videti (*Lupa* 519, 1393), iz Gornje Panonije (*Lupa* 131, 134, 3330, 3832, 4216, 13339), iz Donje Panonije (*Lupa* 3968, 3969, 4021, 10458).

360 *Lupa* 3330, 1393.

361 Ling 1998, 77; Mitovi koji govore o parovima koji će se ponovo sjediniti nakon smrti su bili i mit o Endimionu, Arijadni, Marsu, Rei Silviji i Persefoni, Turcan 1978, 1730.

362 Wood, 1978, 499 sqq; Turcan 1999, 46, 169.

363 Turcan 1999, 44; Povratak Alkeste prikazan je i na Vindonijevoj grobnici iz Šempetra (*Lupa* 11200), koju vlastelin Gaj Vindonije podiže sebi i svojoj supruzi Juliji koja je imala pedeset godina kada je umrla.

364 Cumont 1942a, 30.

365 Platon ističe da duša silazeći u Had ne može poneti ništa sa sobom osim svojih moralnih vrednosti (Plat., *Phaed.* 107d), Turcan 1999, 26.

366 Turcan 1999, 25.

Svakodnevni život – zanimanje pokojnika

Scena iz svakodnevnog života, putovanje na redi, koja ističe pokojnikovo zanimanje, nalazi se na centralnom polju nadgrobne steli spekulatora Lucija Blasija Nigeliona (kat. 27).³⁶⁷ Na redi (*rheda*), nepokrivenom vozilu sa četiri točka, nalaze se tri figure. Kočijaš je sa bičem u ruci, ogrnut putničkim ogrtačem (*paenula*) sa kapuljačom (*cucullus*) koja pokriva glavu. Iza kočijaša se nalazi najvažnija figura spekulatora (*speculator*). On u ruci drži predmet koji se teško može atribuisati sa sigurnošću, ali moguće je da se radi o svitku (*rotulus*). Iza njega, okrenut u suprotnom smeru od smera putovanja, sedi sluga koji u ruci drži beneficijarsko koplje svog gospodara.³⁶⁸

Važan detalj na ovoj predstavi jeste beneficijarsko koplje (*Benefiziarielerlanze*) u ruci sluge.³⁶⁹ Kao simbol časti i oznaka za rimsku moć i suverenu vlast, beneficijarsko koplje potvrđuje pripadnost zapovedniku provincije i *officium consularis*.³⁷⁰ Prikazivalo se na votivnim i nadgrobnim spomenicima tri vrste službenika (*speculatores, beneficiarii, frumentarii*) ili se kao votivno minijaturno koplje polagalo u grob.³⁷¹ Na spomeniku ovog spekulatora kraj koplja ima oblik koji nalikuje srcu.³⁷²

Postoje spomenici spekulatora i frumentarija koji su na ikonografskom planu veoma bliski viminacijumskom spomeniku. Najbliža analogija se vidi na zabatu spomenika frumentarija Salvusa iz Sirmijuma.³⁷³ Na otvorenim kolima su tri putnika, od kojih sluga sedi okrenut suprotno od smera kretanja kola i drži beneficijarsko koplje. Nadgrobni spomenik iz Tomisa, iz Dakije, bio je podignut spekulatoru Vibiju Severu (*Ούείβιος Σευήρο*), koji je služio u crnomorskoj regiji (*σπεκουλάτωρ ποντικός*).³⁷⁴ Pored natpisa na grčkom jeziku, sačuvan je i deo reljefa na kome se vidi deo kola sa točkovima i jednog konja. I na spomeniku jednog vojnika iz administrativne službe, koji potiče iz Strazbura, dve mule vuku kola na kojima se nalazi vojnik.³⁷⁵ Iz udaljene Galije, iz Vezona (Vaison), potiče spomenik sa identičnom ikonografijom kao na viminacijumskoj steli, na kome, nažalost, natpis nije sačuvan.³⁷⁶ Na reljefu se vide tri putnika na otvorenim kolima koja vuku dva konja, a sluga takođe sedi okrenut u suprotnom smeru i drži beneficijarsko koplje. U Panoniji³⁷⁷ i Galiji³⁷⁸ su na nadgrobnim spomenicima

367 Opširnije o reljefu videti: Popović 2015, 135; Pilipović 2016, 7–24, sa pregledom ranije literature.

368 *Ibid.*

369 O beneficijarnom koplju videti: Alföldi 1959.

370 Rostovtzeff 1911a, 114; Alföldy 1959, 11–12; Rankov 1986, 43; Rankov 1990, 181; Rankov 1999, 31; Mrav 2011, 35sqq; Popović 2015, 136.

371 Pilipović 2016, 7–24, sa pregledom ranije literature.

372 Alföldy 1959, 11–12, T. 10/1–2; Popović 2015, 136.

373 Mrav 2011, 35, br. 2; Popović 2015, 138, sa pregledom ranije literature; *Lupa* 4005.

374 *AE* 1960, 348; Mrav 2011, 36, br. 3.

375 Na osnovu delimično sačuvanog natpisa na spomeniku iz Strazbura (*CIL* XIII, 11630) zna se da je pripadao vojniku u administrativnoj službi Rimskog carstva, Espérandieu & Lantier 1918, br. 5499.

376 Mrav 2011, 37, br. 4.

377 Ikonografija ovih predstava je identična viminacijumskoj, a jedina razlika je što sluga ne drži beneficijarsko koplje, Visy 1997, br. 29, 34, 40, 42, 52–54

378 Letronne 1854, 181–182; Vulić 1909a, 112; Espérandieu & Lantier 1911, br. 3245; Reddé 1978, 44–46.

veoma često prikazivane scene putovanja. Međutim, pojava beneficijarskog koplja daje sceni putovanja konkretnije značenje jer ona tada postaje scena iz svakodnevnog života nekoga od službenika iz reda *principales*.

Spekulator Lucije Blasije Nigelion je pripadao službi specijalne namene u vojnoj organizaciji, koja bi bila slična današnjoj žandarmeriji, carini ili obaveštajnoj službi. Ovo je jedina potvrda spekulatora na području gornjomezijskog limesa. Spekulatori kojih je bilo deset u svakoj legiji, pripadali su službi (*officium*) zapovednika provincije.³⁷⁹ Obavljali su žandarmerijske poslove, izvršavali smrtne presude, bili su sudski službenici i, u važnim slučajevima, obavljali su i kurirsku službu.³⁸⁰ Kao izvršioци naredbi zapovednika provincije, imali su prava i na samostalnu vlast.³⁸¹ Spekulatori su, kao i svi *principales*, bili imućniji od običnih vojnika i *immunes*, odnosno majstora zidara i drugih legionara.³⁸² Za česta putovanja koristili su najlakši i najbrži prevoz, a zahvaljujući kolima mogli su da nose veće prtljage i vode pomoćno osoblje – najmanje jednog kočijaša i slugu.³⁸³ Na reljefu iz Viminacijuma spekulator upravo sa sobom vodi kočijaša i slugu. Smatra se da je tako putujući mogao da pređe i 50 milja na dan, a kada je bilo neophodno, i do četiri puta toliko.³⁸⁴

Svrha putovanja viminacijumskog spekulatora se različito tumačila. Smatralo se da se radilo o putovanju poštanskim kolima (*cursus publicus*), odnosno carskim kolima.³⁸⁵ Međutim, Ivana Popović s pravom pretpostavlja da se radilo o misiji u vezi sa vojnom ekonomijom i rekviriranjem hrane i drugih potrepština za vojsku, ili možda uterivanju poreza za njenu opskrbu.³⁸⁶ Predmet u ruci ovog spekulatora nije lako atribuisati jer njegov oblik nije uobičajen. Moglo bi se reći da nalikuje biču, iako bič, čija forma ukazuje na krutost drveta, drži kočijaš ispred. Sasvim je moguće da se radilo o naredbi provincijskog namesnika. Moguće je i da su kola bila u njegovom privatnom vlasništvu, te je Lucije Blasije Nigelion putovao radi posla u vezi vojne ekonomije sopstvenim kolima, a ne carskim.³⁸⁷

379 Spekulator se kao vojna funkcija pominje još od Cezarovog vremena (Caes., *Gal.* II, 11; V, 49), Domaszewski 1967, 32, 63.

380 Strassi 2008, 93, nap. 49; Demicheli 2013, 85; Pilipović 2016, 8 sqq.

381 O spekulatoru kao izvršiocu kazni (Seneca, *Ben.*, 3. 25; I, 18. 4) videti: Rankov 1999, 18, 26–27; Demicheli 2013, 115.

382 Ferjančić 2010, 135.

383 Mrav 2011, 37–38, sa ranijom bibliografijom.

384 Kola sa četiri točka često su se koristila i za porodična putovanja jer su mogla su da prime obiman prtljag i bila su pogodna za putovanja na velikim razdaljinama. Za kraća i brža putovanja se koristio laganiji *cistum* ili *essedum*, Brizzi 1983, 33.

385 Ростовцев 1911a, 107; Rostovtzeff 1911b, 267ff; Mrav 2011, 37–38, sa ranijom bibliografijom; Sillières 2014, 135.

386 Alföldy 1959, 1, br. 11; Popović 2015, 136.

387 Na osnovu beneficijarnih oznaka pronađenih u grobnicama sa kolima u severoistočnom delu Panonije, pretpostavlja se da su kola bila u privatnom vlasništvu imućnijih osoba iz redova *principales* koje su tu sahranjene. Najverovatnije su ovim kolima vlasnici, *principales*, putovali tokom života. Ona su bila i njihov statusni simbol. Razlikovala su se od kola običnih civila upravo zbog dekoracije beneficijarskim kopljem. Činjenica da su vlasnici i sahranjeni sa njima govori da verovatno nisu bila u državnom posedu, Mrav 2011, 21–61.

Smatralo se da je ime *Blassius* ilirsko, mada je bilo posvedočeno i na natpisima iz Italije.³⁸⁸ Kognomen *Nigellio*, čest u balkanskim provincijama, možda je najzastupljeniji u keltskim zemljama, iako postoje primeri i iz Numidije i jedan iz Dalmacije. Nažalost, natpis ne otkriva ko spekulatoru podiže spomenik – porodica, oslobođenik ili kolege iz legije. Spekulatori, kao i frumentariji, morali su po prirodi svog posla da budu veoma mobilni i kratko su se zadržavali na jednom mestu.³⁸⁹ Na njihovim epitafima se retko sreću imena žene i dece,³⁹⁰ a brigu o pokopu većinom su preuzimali naslednici, oslobođenici i posebno kolege, često iz iste legije.³⁹¹ Frumentarija iz Sirmijuma sahranjuje otac, što može da ukaže da je možda bio rodom iz ovog mesta gde je službovao, s obzirom da je logor njegove legije (*legionis II Adiutricis*) bio stacioniran u Akvinkumu.³⁹² Vereovatno je i Lucije Blasije Nigalion mogao biti rodom iz balkanskih provincija Carstva, a možda i iz okoline samog Viminacijuma. Izvesno je da je Lucije Blasije Nigalion pripadao veoma imućnoj grupi stanovnika Viminacijuma, a njegov spomenik, izrađen od istočnoalpskog mermera prema noričko-panonskim umetničkim modelima, grupi najprestižnijih.

Venac sa tenijama i rozetom

Venac je bio čest motiv dekoracije nadgrobnih stela Viminacijuma. Već je rečeno da je dekorisao zabat (kat. 15, 31–33, 56, 62, 64?) i centralno polje (kat. 6, 8, 66, 68). Nažalost, na nekim od stela oštećenja ne dozvoljavaju da sa sigurnošću utvrdimo o kakvom je polju reč (kat. 18, 59, 65). Moglo bi se reći da je ovaj motiv, posebno kao dekoracija polukružnog zabata i onog oslonjenog na kratke polustubove, upravo bio karakterističan za ovo područje.

Koliko se danas može uočiti, najčešće je prikazivan venac od lovorovog lišća. Zimzelene biljke su prkosile godišnjim dobima, zbog čega su bile uobičajen motiv funerarne dekoracije.³⁹³ Venac je često na donjem delu bio ukrašen tenijama, odnosno trakama. Pripisivana su mu apotropijska svojstva, a smatrao se i simbolom pobeđe nad smrću.³⁹⁴ Povezivao se i sa činom heroizacije pokojnika i idejom trijumfa. Kao vojni simbol dodeljivao se vojnicima za izuzetne doprinose.³⁹⁵ Venci sa trakama su odgovarali odlikovanjima *corona quercuensis*, *corona triumphalis* ili *corona obsidionalis*, i bili su izvedeni od hrastovog, lovorovog ili od lišća neke druge biljke.³⁹⁶ Ovakav simbolički kontekst je često potvrđen natpisima koja pominju vojna odlikovanja. Na viminacijumskim stelama, iako su neke od njih vojničke, nema ovakvih epigrafskih potvrda.

388 Mirković 1986, 128, br. 106; Popović 2015, 131.

389 Rankov 1990, 180–182.

390 Cosme & Faure 2004, 350–351.

391 Matijević 2014, 68.

392 Popović 2015, 140.

393 Baus 1940, 112–132. O različitim vrstama venaca i njihovom značenju videti: Rogić & Anđelković & Nikolić 2012, 341–358.

394 Cumont 1942b, 15.

395 Vojne počasti u formi venca dodeljivale su se vojnicima za posebne doprinose, kao, na primer, za oslobođenje opsednutog grada, pobeđu u bici, spašavanje života rimskog građanina i osvajanje neprijateljske tvrđave ili vojnih logora. Spašavanje rimskih građana je, zapravo, bio i izraz slave imperatora, Dardenay 2013, 304.

396 Maxfield 1981, 67sqq.

Venac je bio uobičajen motiv i na noričko-panonskim stelama kako vojnika tako i civila, a posebno je bio popularan na panonskim stelama I i II veka.³⁹⁷ Najverovatnije su se uticaji sa ovih prostora proširili i do Viminacijuma. Stele sa vencem na centralnom polju su se podizale i vojnicima i civilima. Takve vojničke stele su bile podignute pripadnicima legije VII *Claudia*: veteranu Kvintu Heliju Probu, *Quintus Helvius Probus* (kat. br. 31), vojniku Luciju Kasijanu Potensu, *Lucius Cassianus Potens* (kat. 6) i zapovedniku straže (*tessarius*) Marku Aureliju Rufu (kat. 8). Moguće je da su na ovim stelema venci sa tenijama izražavali težnju da se ukaže na vojna odlikovanja.

Venac od hrastovog lišća se smatrao i simbolom služenja državi – *civica ob cives servatos*, zbog čega ne čudi pojava ovog simbola imperijalnog kulta na nadgrobnim spomenicima augustala.³⁹⁸ Jedna od ovakvih viminacijumskih stela sa vencem (kat. 32) podignuta je i augustalu municipijuma Viminacijuma, Marku Serviju Talu (*M. Servius Tallus*).

Kada govorimo o stelama civila, venac srećemo na steli Valerije Felikule i Lucija Valerija Eutiha (kat. 15), na steli Kvinta Julija Seneke (*Quintus Iulius Seneca*) i Ulpije Nigrine (*Ulpia Nigrina*), danas uzidanoj u Smederevsku tvrđavu (kat. 59) i najverovatnije na steli (kat. 18) Publija Elija Agatofa (*Publius Aelius Agathopus*) i Elije Valentine (*Aelia Valentina*). Podaci sa natpisa na ovim stelama otkrivaju njihovo servilno poreklo. Natpis otkriva da je Valerija Felikula bila oslobođenica, a može se pretpostaviti i da je Lucije Valerije Eutih bio poreklom iz istočnih provincija Carstva, dok je Seneka bilo ime rašireno u celoj provinciji.³⁹⁹ Takođe, grčko ime *Agathopus* bi moglo da ukaže na servilno poreklo ovog para.⁴⁰⁰ Moguće je da je venac na ovim spomenicima izabran kao motiv u želji da se istakne pripadnost romanizovanih stanovnika Viminacijuma rimskoj državi. Kada se govori o nadgrobnim spomenicima bogatih oslobođenika, neizostavno je podsetiti se Trimalhiona iz Petronijevog *Satirikona*, koji ne mogavši da obavlja javne službe (*honores*) stavlja ove oficijalne insignije na svoj spomenik.⁴⁰¹ Tako u funerarnom kontekstu venci postaju insignije (*insignes*) kako vojnika tako i romanizovanog stanovništva Viminacijuma.

Krater sa vinovom lozom

Krater sa vinovom lozom okružen panterima se javlja na frizu nadgrobnih stela i to flankiran grifonima i listovima bršljana ili kako iz njega izlazi vinova loza i flankiran panterima (kat. 23, 25). Osim friza, krater sa vinovom lozom je bio tema dekoracije i centralnog polja. Obično iz njega izlazi vinova loza sa grozdovima (kat. 26, 35, 58), a mogao je da bude i flankiran grifonima (kat. 35). Krater je prikazivan i na soklu – na jednom se vidi gornji deo verovatno kratera i grifona koji ga flankiraju (kat. 26), dok na drugom iz kratera izlazi vinova loza sa grozdovima

397 Dautova-Ruševljan 1983, 48.

398 Venac su kao simbol prvo koristili oslobođenici carske familije, pokazujući tako svoju povezanost sa familijom imperatora, ali i novi status i glorijsku slavu života koji je posvećen služenju imperatora, Bergmann 2010, 139 sqq; Dardenay 2013, 304; Pilipović 2019a, 78–79.

399 Mirković 1986, 164.

400 Mirković 1986, 156.

401 Migotti 2018, 367sq.

(kat. 20). Krater iz koga izlazi loza je zapravo jedan od uobičajenih motiva u rimskoj funerarnoj provincijalnoj umetnosti.⁴⁰² Međutim, njegova pojava na centralnom polju nadgrobnih stela mogla bi se razumeti kao odlika ovog područja.

Bršljan i vinova loza su povezivani sa Dionisom i smatrali su se večnim biljkama koje su odolevale promenama godišnjih doba.⁴⁰³ I krater i kantaros su posude koje su se vezivale za vino – u krateru se ono mešalo sa vodom, iz a kantarusa se pilo. Na taj način prisustvo božanstva, iako nema epifanije, prožima ovakve scene.⁴⁰⁴ Dionisovi poštovaoci su se predavali religioznim ekstazama i kroz orgijazme oslobađali dušu iz tamnice individualnog tela, zamenjujući svoje slabo zemaljsko ja onim višim, božanskim.⁴⁰⁵ Smatralo se da je vino vodilo miste ka božanstvom pijanstvu, predskazujući pijanstvo koje će osetiti učestvujući na večnom banketu nakon smrti. Takođe, i krater i kantaros su mogli da aludiraju na urne sa ostacima pokojnika koje su u Rimskom cartvu često imale oblik ovih posuda.⁴⁰⁶ Poznate su brojne ovakve urne ukrašene lozom bršljana ili vinovom lozom, među kojom su satiri i menade u svojim orgijastičkim plesovima slavili lepotu života nakon smrti.⁴⁰⁷ Pored navedenih mogućih simboličkih značenja, ovaj motiv svoju popularnost sigurno duguje i svojoj dekorativnoj vrednosti. Na viminacijumskim stelama krater je flankiran uobičajenim Dionisovim pratiocima, panterima (kat. 25) ili grifonima (kat. 23, 26?, 35).

6. Sokl

Nažalost, viminacijumske stele često nisu integralno sačuvane sa soklom. Repertoar prikazanih tema na soklu je različit: mitološke kompozicije (kat. 25, 28–29, 39), scene iz svakodnevnog života (kat. 30, 38), lov (kat. 37), krater i vinova loza (kat. 20, 26), grifoni (kat. 26), dok je, pak, na jednoj steli sokl bez dekoracije (kat. 19).

Mitološke teme

Na soklu stele Marka Valerija Sperata nalazi se scena otmice Evrope flankirana Dioskurima (kat. 28). Nažalost, reljef je danas oštećen i nedostaje mu donji donji deo, ali se na osnovu fotografija zna da je prikazivao uobičajenu scenu leta, odnosno Evropu na leđima bika.⁴⁰⁸

402 Dautova-Ruševljan 1983, 58–60; Cambi 1989, 59–76.

403 Cumont 1942b, 15; Turcan 1966; Turcan 2003; O bršljanu, vinovoj lozi i Dionisu videti: Пилиповић 2011a, 17sqq.

404 Turcan 1966, 538.

405 Foucher 1981, 689–693.

406 Kondić 1965, 167–169.

407 O funerarnoj funkciji kratera na području Velike Grčke (*Magna Graecia*) i na Iberskom poluostrvu, videti: De Cesare 2007, 9–32; Lobina 2018, 1–18.

408 Ne tako često prikazivao se i trenutak pred otmicu ili sama otmica Evrope, Wattel-De Croizant 1986, 175–194; Opširnije o reljefu: Pilipović 2003, 61–88.

Smatra se da figura Evrope ima istu apotropejsku vrednost i ulogu psihopompa (*psychopompos*), kao i Nereide kada prate pokojnika na putu ka Ostrvu Blaženih, ukazujući na njegovu večnost.⁴⁰⁹ Evropino putovanje završeno je na Kritu gde je činom hijerogamije zapravo uzdignuta u rang božanstva.⁴¹⁰ Natpisi potvrđuju želju da se tragična sudbina ove mlade devojke transformiše u alegoriju večnog blaženstva. Jedan kartuš iz Ostije, iz doba Trajana ili Antonina, svedoči kako otac, član tribe *Quirina*, poredi svoju ćerku sa Agenorovom ćerkom Evropom.⁴¹¹ Upravo zbog ovakvih simboličkih vrednosti, tema otmice Evrope je bila pogodna za dekoraciju grobnica udatih žena.⁴¹²

Karakterističan ikonografski detalj na predstavama ove otmice je veo, koji se na ovoj steli javlja u obliku baldahina iznad glave Evrope. Ovako postavljen veo postaje u doba Antonina čest motiv u funerarnoj umetnosti.⁴¹³ Tumači se kao aluzija na pokrov, tkaninu kojom se prekrivao pokojnik, i na zemaljsku smrt, ali i na veo kojim nevesta pokriva glavu, ukazujući na *hierós gámos*.⁴¹⁴

Mit o otmici Evrope je, kao i drugi mitovi o otmicama, mogao da izražava i geopolitičke ideje.⁴¹⁵ Otmice žena često su bile povod neprestanoj borbu između Azije i Evrope.⁴¹⁶ Posebno su pesnici Avgustove epohe spajali ovaj mit i geografiju. Ovidije pridružuje ime ove feničanske princeze trećem delu sveta,⁴¹⁷ a Horacije govori o Evropi kao o jednom delu sveta.⁴¹⁸ Mit je poslužio i motivu propagande – moć Jupitera se pridruživala Avgustu, a figura Evrope moći Rima.⁴¹⁹ Zanimljivo je da se mit o Evropi posebno javlja na nadgrobnim spomenicima podunavskih, odnosno pograničnih provincija.⁴²⁰

Otmica Evrope nije bila česta tema dekoracije nadgrobnih spomenika. Pored navedene stele, u Viminacijumu se javlja i na jednom olovnom sarkofagu i zajedno sa tri Gracije flankira danas oštećen centralni motiv.⁴²¹ Poznata je i jedna grupa noričkih nadgrobnih spomenika sa prikazom ovog mita: na soklu grobnice Enijevaca iz Šempetra,⁴²² i na fragmentima iz Treflinga (Trefling)

409 Bliskost Evrope i Nereida vidi se i u ikonografiji i pretpostavljenim simboličkim vrednostima, Barringer 1991, 657–667; Wattel-De Croizant 1995, 242.

410 Wattel-De Croizant 1995, 253.

411 Lateranska kolekcija, inv. 531.

412 Turcan 1999, 151.

413 Veo u formi baldahina se javlja iznad glave Nereida, Arijadne, Selene i Persefone, Cumont 1942a, 171.

414 Često se može videti i veo iznad glave Semele ili Arijadne, koji aludira na čin braka, zato što je Semela bila Zevsova, a Arijadna Dionisova nevesta, Turcan 1966, 477, 520, 615.

415 Plovidba ove princeze iz Fenikije završava se na Kritu, a potom se putovanje njenog brata nastavlja u pravcu kontinentalne Grčke i završava se u Beotiji, rađanjem evropskog kontinenta, Wattel-De Croizant 1995, 255; Chevallier 1998, 52.

416 Krićani Feničanima uzimaju Evropu, Argonauti Medeju iz Kolhide, Atinjani Arijadnu sa Krita, Traćani Orestiju iz Atine, a Trojanci Helenu od Grka. Opširnije o temi videti: Pilipović 2003, 61–88.

417 Ov., *Fast.*, V, 617–618: *Parsque tuum terrae tertia nomen habet.*

418 Hor., *C.*, III, 75–76: [...] *tua sectus orbis | nomina ducet.*

419 Wattel-De Croizant 1998, 25–26.

420 Wattel-De Croizant 1998, 169; Pilipović 2003, 71sqq.

421 Голубовић 2001, 144

422 *Lupa* 13329.

i iz Osvaldgrabena.⁴²³ Poznate su i predstave ovog mita iz Micije u Dakiji⁴²⁴ i *Novae* u Donjoj Meziji, koji su najverovatniji pratili noričke modele.⁴²⁵

Otmica Evrope na steli iz Viminacijuma je flankirana Dioskurima, a danas je sačuvan samo deo desnog od njih. Oni su obično, kao metaforički okvir, flankirali centralnu temu na nadgrobnim spomenicima, ali koliko je do sada poznato, nisu bili pratioci Evropeinog leta. Dioskuri se kao funerarna tema najverovatnije javljaju u severnoj Italiji, odakle su se uticaji dalje prenosili.⁴²⁶ Na jednoj grupi noričko-panonskih spomenika oni se javljaju u odvojenim poljima i to na soklu ispod karakteristične volute.⁴²⁷ Prikazivani su na uobičajen način, kao stojeće figure kako drže koplje u jednoj ruci, dok drugom drže za uzde konja koji se vidi iza njih. Značajno je spomenuti grobnicu *Spectatii* iz Šempetra, gde Dioskuri flankiraju scene vezane za mit o Ifigeniji.⁴²⁸ Nažalost, ostali spomenici iz ove grupe – donjopanonski,⁴²⁹ gornjopanonski⁴³⁰ i norički, sačuvani su samo fragmentarno.⁴³¹ Sasvim je drugačija jedna stela iz Dakije, iz Kluj-Napoke (*Napoca*), gde je na gornjem registru medaljon sa portretom pokojnika flankiran sa dva erosa, dok su Dioskuri, u uobičajenoj ikonografiji, u donjem registru.⁴³² Već je bilo reči o drugoj viminacijumskoj predstavi ovih nebeskih blizanaca, na akroterijima stele koja je danas uzidana u crkvu u Rukumiji (kat. 69).

Pojava Dioskura na nadgrobnim spomenicima bila je povod za različite interpretacije. Kastor i Poluks su se poštovali u Rimu još u doba Republike, kao zaštitinici konjanika i vojske, a potom i trgovine, ili kao primeri vrlina samog pokojnika.⁴³³ Pripisivane su im eshatološke, funerarne i političke vrednosti, a bili su povezivani i sa kultom imperatora.⁴³⁴ Prema kosmološkim i pitagorejskim interpretacijama mita, aludirali su na dve polovine neba.⁴³⁵ Bili su simboli apoteoze, a zbog njihove ciklične alternacije i izraz životnog ciklusa.⁴³⁶ Njihova uloga psihopompa je svakako bila najpoznatija, o čemu svedoči veliki broj sarkofaga na kojima nikad nisu imali centralno mesto, već su imali prateću ulogu.⁴³⁷ Kada prate Herakla ili

423 *Lupa* 4642, 2131.

424 Bianchi 1985, 105, 176, 180, sl. 123; *Lupa* 15091.

425 Wattel-De Croizant 1995, 165; *Lupa* 22290.

426 Premk & Ochsenschlager 1993, 93; Beszédes 1996, 133–155; Migotti 2005, 277.

427 Beszédes 1996, 144 sqq.

428 Beszédes 1996, 145; Kastelić 1998, 372–375, sl. 138–139.

429 Jedan reljef je uzidan u tvrđavu u Alšohetenju (Alsóhetény), a tu su i reljefi iz muzeja u Sekešfehervaru (Székesfehérvár), iz Muzeja Akvinkuma i iz Nacionalnog mađarskog muzeja, Erdélyi 1974, 81, sl. 94a–b; Beszédes 1996, 144 sqq.

430 Reljefi potiču iz Soprona i Burga, Beszédes 1996, 144.

431 Dva reljefa potiču iz okoline Graca, a dva iz rimskih naselja *Aguntum* i *Teurnia*, Beszédes 1996, 145–146.

432 Münsterberg & Oehler 1902, 93–94, fig. 19.

433 Poulsen 1991, 119 sqq; Migotti 2005, 280, sl. 1, 2a–b; Pandey & Nandini 2013, 415, 422.

434 Poulsen 1991, 122–9; Migotti 2005, 280; Horster 2011, 82–85.

435 Kape *piloi* često su prikazivane na njihovim glavama, obično sa jednom zvezdom, i predstavljaju simbol zvezdanog neba, Cumont 1949, 192; Turcan 1978, 1717.

436 Dioskuri su simboli večitog smenjivanja dana i noći, smrti i uskrsnuća, Cumont 1942a, 76; Nock 1946, 151, nap. 47; Turcan 1978, 1717; Gurval 1997, 45 sqq; Turcan 1999, 12–13.

437 Cumont 1942a, 82–90; Huskinson 2015, 169; O simbolizmu Dioskura videti: Пилиповић 2003, 92 sqq;

Dionisa smatrani su simbolima apoteoze i zaslužene nagrade, dok su u sceni *dextrarum iunctio* mogli da naglase snagu ljubavi koja osigurava večnost univerzuma.⁴³⁸ S obzirom na to da su ih smatrali zaštitnicima mornara kojima su pružali pomoć u olujama,⁴³⁹ može se pretpostaviti da na viminacijumskom steli obezbeđuju uspešnost Evrope plovidbe. Već je rečeno da je stela Marka Valerija Sperata, načinjena od istočnoalpskog mermera, potpunosti u skladu sa noričko-panonskim umetničkim modelima, što i ovaj reljef na soklu svakako potvrđuje.

Na soklu stele Tita Bebija Eutija prikazana je, na uobičajen način, kapitolska vučica sa Romulom i Remom (kat. 29). Reljef je pretrpeo oštećenja, ali je njegov prvobitni izgled poznat na osnovu ranije dokumentacije.

Kapitolska vučica (*lupa capitolina*) prvo je bila prihvaćena na rimskim monetama gde je povezivana sa večnošću (*aeternitas*) Rima.⁴⁴⁰ Ideja večnosti, a potom i besmrtnosti, bila je povod njenom pojavljivanju u funeralnom kontekstu. Ovaj simbol Rima se sredinom I veka pojavljuje na nadgrobnim spomenicima u Italiji, a potom i u Cisalpinskoj Galiji, Norikumu, Panoniji i Dakiji. Njena popularnost u podunavskim provincijama Carstva se objašnjava i političkim motivima, s obzirom da su postojale legije koje su kao amblem imale vučicu.⁴⁴¹ Pored toga, *lupa capitolina* je na nadgrobnim spomenicima možda mogla da izražava i želju domaćeg stanovništva da isticanjem ovog simbola Rima pokaže svoju *romanitas*.⁴⁴² Smatralo se da označava posedovanje rimskog građanskog prava ili rimskog porekla porodice, kao i da je mogla da ukazuje na određenu profesiju i karijeru u rimskoj vojsci.

Najverovatnije je i na steli Tita Bebija Eutiha, pripadnika državne administracije, verovatno skromnijeg porekla, *lupa capitolina* trebalo da istakne njegov društveni status i njegov *romanitas* kao pripadnika lokalne elite. Ove ideje je viminacijumski augustal istakao i portretom na centralnom polju gde je odeven u togu (*toga contabulata*) i sa svitkom u ruci.

Kapitolska vučica se pojavljuje i na jednoj steli iz Singidunuma, danas poznatoj samo iz literature.⁴⁴³ Iz natpisa se saznaje da je bila podignuta vojniku. Brojne su noričko-panonske stele na kojima se na soklu nalazi kapitolska vučica.⁴⁴⁴ One svedoče o postojanju opšteprihvaćenog ikonografskog modela, koji je u potpunosti prihvaćen i na steli ovog viminacijumskog augustala.

Na soklu stele oslobođenika Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25) nalaze se trident i dva delfina. Radi se o uobičajenoj ikonografiji na kojoj dva delfina sa glavama okrenutim ka dole okružuju trozubac ili veslo.⁴⁴⁵ Ova scena se najčešće pojavljuje na piramidalnim kruništima

---

Pilipović & Milanović 2020, 302 sqq.

438 Cumont 1942a, 86; Nock 1946, 151; Turcan 1999, 65; Huskinson 2015, 168–169, sa prethodnom bibliografijom.

439 Nock 1946, 152.

440 Rissanen 2014, 335–360.

441 Rissanen 2014, 354sqq.

442 Najveći broj spomenika, nažalost, ne sadrži podatke o preminulima, Rissanen 2014, 353.

443 *IMS* I 32.

444 Najbrojnije stele sa predstavom kapitolske vučice na soklu potiču iz Gornje Panonije (*Lupa* 453, 469, 3081, 3360, 3403, 3772, 3810, 3827), Donje Panonije (*Lupa* 676, 808, 3030, 10083, 10569, 10596, 17547), i potom Norikuma (*Lupa* 478, 1356, 1436).

445 Aurigemma 1954, 17–27; *LIMC* VII, s.v. Netpunus.

manjih mauzoleja (*edicola cuspidata*) ili velikim grobnim arama (*ara cuspidata*).⁴⁴⁶ Često se vidi i na severnojadranskim italskim spomenicima, posebno u Venetu i Akvileji, odakle se ovaj motiv preneo na istočnojadransku obalu, Norikum i Panoniju. Delfini su, inače, bili čest motiv dekoracije akroterija na viminacijumskim stelama (kat. 6, 8, 16, 21, 34, 51, 66).

Delfinima se obično dodeljivala uloga psihopompa i smatralo se da ukazuju na put duše na drugi svet, koji se, prema mnogim antičkim piscima, nalazio u Okeanu, daleko od Herkulovih stubova i Gibraltara.⁴⁴⁷ Trident ili trozubac, bio je Posejdonov simbol, dok su delfini bili simboli vodenog elementa, ili nebeskog Okeana. Trozubac i delfini su se mogli razumeti i kao amblem flote ili broda.⁴⁴⁸ Krajem perioda Republike, prikazivani su na monetama Pompeja Velikog, a potom i Sesta Pompeja, povodom proslave pomorskih uspeha na Siciliji. Ovaj ikonografski model preuzima Oktavijan nakon pomorske pobede kod Nauloka 36. godine pre n. e, kada je Marko Vespazijan Agripa uništio flotu Sesta Pompeja, a posebno nakon bitke kod Akcija 31. godine pre n. e. Tokom Avgustovog doba, ova ikonografska shema sa trozupcem ili uspravno postavljenim veslom javlja se na brojnim italskim spomenicima, prema fenomenu prisvajanja protivničke propagande.

Stela Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25) je dekorisana marinskim temama, na soklu tridentom i delfinima i na zabatu scenom koja se odnosila na morski *thiasos*. Načinjena od istočnoalpskog mermerna, svojom tipologijom i dekoracijom, u potpunosti sledi noričko-panonske umetničke modele stela sa edikulom.

Erosi sa girlandama

Na sačuvanom mermernom soklu jedne nadgrobne stele (kat. 39) vide se erosi kako nose girlande (*eroti ghirlandofori*). Ovi nagi erosi bez krila su prikazani kako drže girlandu, u pokretu i sa licima okrenutim ka napred. Girlanda, čest funerarni simbol, činila je biljni omaž pokojniku, implicirajući večno proleće, rajsku radost Jelisejskih polja, vitalnost prirode i ponovno rađanje svake godine.⁴⁴⁹ U funerarnim ritualima grobnica se ukrašavala girlandom, koja je na ovaj način ovekovčena reljefom u kamenu. Načinjene od cveća i plodova, kao i one od lovorog ili hrastovog lišća, girlande izražavaju ideju pobede nad smrću, kao i *virtus* i herojizaciju pokojnika.⁴⁵⁰

I motiv girlande koju drže dva erosa takođe je uobičajen deo funerarnog repertoara. Girlandofori su zamenili provobitne Viktorije, odnosno Nike, na maloazijskim sarkofazima, izražavajući istu ideju pobede čoveka nad smrću i nastavka života na drugom svetu.⁴⁵¹ Ovaj

446 Kruništa piramidalnog i četvrtastog oblika se masovnije javljaju od sredine I veka pre n. e, i to najčešće na višespratnim edikulama nastalim prema maloazijskim prototipovima prilagođenim rimskom ukusu, Aurigemma 1954, 17–27; Starac 1995, 72 sqq, T. 1/5, 3/1–7, 5/3; Maršić 2006, 105–126.

447 Cumont 1942a, 155, nap. 4 sqq; Andreae 1986, 51–55.

448 Palmentieri 2017, 282 sqq.

449 Turcan 1971, 132 sqq.

450 Cumont 1917, 39 sqq, 63 sqq.

451 Hölscher 1967, passim; O sarkofazima sa girlandama i portretima videti: Agnoli 1992, 235–261.

motiv se nakon smrti Atala III u II veku pre n. e. prenosi iz Pergamona u Rim.⁴⁵² Postaje posebno popularan nakon Trajanove vladavine, da bi u doba Hadrijana prešao i na takozvane sarkofage sa girlandama koje su proizvodile metropolitanske radionice. I nakon Hadrijanove vladavine, u II veku, a i kasnije, ovaj motiv postaje posebno popularan u dekoraciji atičkih i malozijskih sarkofaga. Motiv erosa sa girlandom se tako još od početka perioda Rimskog carstva pojavljivao zajedno sa različitim motivima na malozijskim i italjskim sarkofazima, kao i na urnama i oltarima.⁴⁵³ Iznad girlandi su se nalazile maske, glave Meduza i drugi apotropejski simboli. Različite su pretpostavke da li je popularnost motiva bila plod uticaja severnoitalske funerarne umetnosti ili je motiv stigao putem sarkofaga i knjiga uzoraka.⁴⁵⁴

Motiv girlande koju drže dva erosa, genija, može se videti na brojnim noričko-panonskim spomenicima.⁴⁵⁵ U Norikumu je pretežno bio ukrasni motiv centralnog polja, a u Panoniji najčešće sokla, kao i na viminacijumskoj steli.⁴⁵⁶ Interesantno je da se na ovim noričko-panonskim primerima najčešće vidi eros koji ima spuštene ruke, ili podignute do nivoa struka, a ne podignute iznad glave, što je bila karakteristika rimskih sarkofaga sa girlandama.⁴⁵⁷ Na nadgrobnoj steli iz Viminacijuma erosi nemaju oštro savijenu ruku iznad glave kao na ovim primerima, ali se može reći da su njihove ruke ipak podignute i savijene iznad njih.

Izuzetan primer erosa sa girlandama se nalazi na Prokoneskom sarkofagu iz Viminacijuma. Na podužnim stranama erosi nosi girlande sa grozdovima i tenijama (*teniae*), dok se iznad njih, u lunetama, nalaze glave Meduze i rozete.⁴⁵⁸ Na ovom sarkofagu girlande su izvedene od plodova voća, dok trake, tenije, vise sa njih. Iz Viminacijuma potiče i jedna oslikana grobnica (G 2624), na čijim su zidovima prikazane girlande, sa kraterom i paunovima, pored portreta jedne žene.⁴⁵⁹

Svakodnevni život – zanimanje pokojnika

Na soklu dve mermerne stele sačuvani su reljefi sa scenama iz svakodnevnog života, odnosno sa aluzijom na zanimanje pokojnika: scena brojanja novca (kat. 38) i kurulska stolica (*sella curulis*) sa sakralnim liktorima (kat. 29).

Na soklu „stela bankara” nalazi se scena brojanja novca (*Konotorszene*), kojoj je posebnu pažnju u svom radu posvetila Ivana Popović.⁴⁶⁰ U veoma luksuznom ambijentu trgovac sedi za stolom i proverava podatke koji mu sluga podnosi iz izveštaja u formi otvorenog svitka

⁴⁵² Djurić 2020, 412 sqq.

⁴⁵³ Turcan 1966, 132 sqq; Ambroggi 1990, 163 sqq; Djuric 2020, 413 sqq.

⁴⁵⁴ Migotti 2010, 148–149.

⁴⁵⁵ O motivu erosa sa girlandama u Norikumu i Panoniji videti: Pochmarski 1983–1984, 225–278 Pochmarski 1985–1986, 234–262; Djurić 2020, 418; Za primere ovog motiva na soklu na stelama iz Gornje Panonije (*Lupa* 706, 3090, 3105, 3770) ili Donje Panonije (*Lupa* 662).

⁴⁵⁶ Dautova-Ruševljan 1983, 62–63; Migotti 2010, 148.

⁴⁵⁷ Djurić 2020, 418.

⁴⁵⁸ Спасић-Ђурић 2015, 61, sl. 65.

⁴⁵⁹ Кораћ 2000; Кораћ 2007, 71, 75.

⁴⁶⁰ O reljefu videti: Поповић 2014, 161–168.

(*adversaria, ephemerides*). Trgovac u togi sa tunikom i kratkim čizmama na nogama u ruci drži blagajničku knjigu (*codex*). Sluga je u neopasanoj tunici i sa ogrtačem (*paenula*).

Značajna grupa reljefa sa scenom brojanja novca, na kojima su trgovci sa blagajničkom knjigom i jednom ili dve osobe koje pokazuju cenu robe ili čitaju podatke iz svitka, potiče iz Galije i Gornje Galije.⁴⁶¹ Ne nekima se vidi da se radi o trgovcima vinom ili žitom. Najvećim delom se datuju u kraj II i na početak III veka. U bogatim galskim provincijama su očigledno živeli imućni trgovci koji su naručivali ovakve spomenike. Najverovatnije se *Konotorszene* iz ovih provincija proširila sve do gornjomezijskog limesa i Viminacijuma.

Scena brojanja novca se na izvestan način može posmatrati kao žanr-scena jer ima uporište u stvarnom životu. Brojanje novca i knjigovodstveni poslovi su bili deo uobičajenih aktivnosti vlasnika trgovina, pa je zato i logična pojava ovakve teme u različitim provincijama. S druge strane, scena je mogla da ima i simboličko značenje, ukazujući na moć Rima, koja se osim oružjem manifestovala i novcem, obračunavanjem i beleženjem podataka.

Na jednom spomeniku sa germansko-retijskog limesa, iz Osterburkena (Osterburken) (*AE*, 1985, 688) scena brojanja novca dobija precizniji kontekst. Na gornjem delu ovog votivnog spomenika koji podiže konzularni beneficijar Lucije Anamantije Atrecije (*L. Annamatius Atrecius*) vide se dva muškarca, od kojih jedan u ruci drži beneficijarsko koplje, sede za stolom i broje novac.⁴⁶² Upravo koplje otkriva da se ovde radi o beneficijarima koji vrše svoju dužnost i skupljaju porez.⁴⁶³ Sagleđana na ovaj način, tema je glorifikovala moć Rima, a samim tim i carske predstavnike u provincijama.

Nažalost, na viminacijumskoj „steli bankara” ne postoje detalji koji bi mogli da ukažu na konkretnije iščitavanje teme. Natpis nije sačuvan, a nisu prikazani ni proizvodi koji su bili predmet trgovine, kao ni beneficijarsko koplje. Iako je stela poznata pod imenom „stela bankara”, pitanje je da li su profesionalni bankari (*argentarii*, od II veka *nummularii*) prebrojavali pazar i proveravali podatke.⁴⁶⁴ Bankari su obavljali različite finansijske operacije – osim menjanja novca, bavili su se i poslovima vezanim za pozajmicu i davanje depozita. Međutim, oni nisu pripadali privilegovanom sloju društva. Na viminacijumskom, kao i na nekim galskim reljefima, osoba koje broji novac je predstavljana kao rimski vlastelin, obučena u togu i ogrtač, u luksuznom ambijentu. Svi ikonografski detalji ukazuju na bogatstvo i status ovog trgovca. Izuzetna je i stolica sa jastukom na kojoj sedi, kao i podesta za oslanjanje nogu ispred njega.

Viminacijumski reljef je jedan od retkih prikaza brojanja novca u ovom delu Rimskog carstva. Važno je svedočanstvo da su u Viminacijumu krajem II i početkom III veka postojali bogati trgovci, kao što je bio i vlasnik ove mermerne stele, danas nepoznatog imena, koji su mogli sebi da priušte prestižan spomenik i da izborom teme ukažu na svoje zanimanje.

Na soklu mermerne stele Gaja Kornelija Rufa (kat. 30), dekuriona i augura municipija,

⁴⁶¹ Поповић 2014, 162 sqq.

⁴⁶² Kovács 2005, 956; Pilipović 2016, 11, sl. 8.

⁴⁶³ Konzularni beneficijari su bili najbrojniji službenici u uredu namesnika provincije (*officium consularis*) i bili su svrstani u visoku hijerarhijsku grupu *principales*. Oni su bili direktno podređeni namesniku provincije, i iako su bili vojnici, nisu imali samo vojna zaduženja već su obavljali različite dužnosti, između ostalog, nadgledali su skupljanje poreza i naplaćivanje carine.

⁴⁶⁴ Поповић 2014, 163.

prikazana je scena u čijem je centru kurulska stolica (*sella curulis*) sa nogama završenim u obliku šapa lava.⁴⁶⁵ Dva mlada asistenta (*camilli*) stavljaju na nju venac, a pored se sa obe strane nalazi po jedan liktor (*lictor*) sa ogrtačem zakopčanim na ramenu kao *sagum*. Oni u ruci drže dvostruki štap, svitak (*rotulus*) i štap zvan *commoetaculum*.

Centralno mesto na reljefu zauzima kurulska stolica, prestižni simbol rimske moći (*insignia imperii*).⁴⁶⁶ Obično su je koristili magistrati municipija (*duoviri e quattuoviri iure dicundo*), povremeno edili (*aediles*), dekurioni bez nekog posebnog municipalnog zaduženja, kao i municipalni sveštenici (*flamines*). Vremenom je postala i simbol na funerarnim spomenicima.⁴⁶⁷

Pored kurulske stolice nalaze se kamili.⁴⁶⁸ Dva mlada asistenta su bila prisutna u kulturnim radnjama kolegija sveštenika. Oni su pomagali u obavljanju najjednostavnijih zadataka kao što je bilo pridržavanje kulturnih predmeta tokom obavljanja službe. Njihovo prisustvo pomaže atribuciji scene i ukazuje na to da kurulska stolica ovde nije simbol moći i imperijalnog autoriteta, već da ima sakralni karakter.⁴⁶⁹

Pored kamila se nalaze dva liktora. Liktori su obično u rukama nosili faše (*fasces*) kao simbole imperijalnog autoriteta, bili su u državnoj službi i pratili su magistratu.⁴⁷⁰ Liktori sa fašama i *sella curulis* često su prikazivani na nadgrobnim spomenicima oficira.⁴⁷¹ Na viminacijumskom reljefu liktori drže dvostruki štap (*Doppelstäben*), koji ih povezuje sa flamenom (*flamen*).⁴⁷² Jedan od njih drži i štap nazvan *commoetaculum*, koji takođe ukazuje na sakralni karakter scene.⁴⁷³ Ovu važnu insigniju flamen pominje još Sekst Pompej Fest (*Sextus Pompeius Festus*).⁴⁷⁴ Fest pominje štap, konične forme i širi pri dnu, koji se koristi tokom procesije da bi se oslobodio prolaz i da bi se udaljili ljudi.⁴⁷⁵ Tako su i predmeti u rukama liktora, kao i pojava kamila, još jednom potvrdili sakralni karakter scene. Budući da je Gaj Kornelije Pakat, brat ili možda sin preminulog dekuriona i augura Gaj Kornelija Rufa, bio flamen, izbor sakralne teme za dekoraciju sokla na ovoj steli se čini veoma logičnim.⁴⁷⁶

465 O reljefu opširnije videti: Pilipović 2018, 181–200.

466 O ovom simbolu moći videti: Schäfer 1989, 361 br. 83; Pilipović 2018, 181–200.

467 Schäfer 1989, 24 sqq, 52–56; Laird 2015, 42 sqq.

468 Schäfer 1989, 361 br. 83.

469 Schäfer 1989, 231.

470 Broj liktora pored magistrata je govorio o važnosti magistrature. Nosili su *fasces*, drvene snopove (dužine oko 1,50 m) od bresta ili breze, povezane crvenim trakama, sa umetnutom sekirom na vrhu, Schäfer 1989, 196 sqq; Laird 2015, 44 sqq.

471 Laird 2015, 41ff.

472 Schäfer 1989, 229 sqq.

473 Uloga sakralnih liktora je bila malo poznata; jedan od najznačajnijih spomenika gde su prikazani bila je *Ara Pacis*. O sakralnim liktorima i njihovim insignijama videti: Schäfer 1989, 229–231.

474 Schäfer 1989, 232; Nótári 2007, 245.

475 U najpoznatijem latinskom rečniku Valerija Flaka *De verborum signification*, sačuvanom u Festovom izvodu, sreću se dve definicije za *commoetaculum* koji je koristio flamen: *commentacula* (Festus L, p. 56), drveni štapići, koje su nosili flameni da bi udaljili narod kada su išli da obavljaju kulturni ritual; *commentaculum* (Festus L, p. 49) mali je drveni konični štap koji se koristio tokom prinošenja žrtve, Ferri 1979, 105.

476 Gaj Kornelije Pakat se smatrao bratom Gaja Kornelija Rufa (Schäfer 1989, 231) ili njegovim sinom, Mirković 1968, 64; 1986, 48, nap. 18; Milovanović 2014, 164.

Najznačajnije analogije mogu se videti u Norikumu, iz Flavije Solve i Celeje.⁴⁷⁷ I na njima kamili stavljaju venac iznad kurulske stolice. Reljef iz Flavije Solve je ikonografski veoma složen,⁴⁷⁸ dok je reljef iz Celeje sačuvan samo kao fragment na kome se vide jedan liktor i jedan kamil koji stavlja venac iznad kurulske stolice. Osim ovih, brojni su i norički reljefi sakralnog karaktera sa liktorima koji drže dvostruki štap.⁴⁷⁹

Scena sa kurulskom stolicom na steli dekuriona i augura Gaja Kornelija Rufa je najverovatnije bila povezana sa flamenom iz natpisa, Gajem Kornelijem Pakatom, njegovim bratom ili sinom. Bez sumnje, ikonografija je nastala sledeći noričke umetničke modele, što se može reći i za samu mermernu stelu, kako u pogledu tipologije, tako i dekoracije.

Lov

Na soklu mermerne stele Elija Viktorina (kat. 37) prikazana je scena lova. Scena lova, odnosno lovački friz, javlja se i na grupi viminacijumskih nadgrobnih stela, o čemu je već bilo reči (kat. 26–30, 61). Kao što je već rečeno, friz sa životinjama se najverovatnije i razvio iz grupe konjanika u lovu.⁴⁸⁰ Na soklu stele Elija Viktorina, konjanik bez naoružanja juri jednog jelena u pratnji psa, dok se u pozadini vidi jedno drvo. Njegov ogrtač (*paludamentum*) pričvršćen je fibulom na desnom ramenu i viori se iza njega.

U rimskoj umetnosti scene lova su mogle da imaju funerarni, politički i vojni kontekst. Herojski lov mitološkog junaka je primer vrline kojom on stiče večnost.⁴⁸¹ Prigodna narativnost je svakako bila povod da scena lova počne da se pojavljuje i izvan mitološkog konteksta.⁴⁸² Lov je bio jasna aluzija na opasnosti i poteškoće koje se isticanjem vrlina mogu prevazići – bio je *exemplum*, model ponašanja kojim se zaslužuje besmrtnost.⁴⁸³ S druge strane, sama sudbina životinja mogla je da bude alegorija neizbežnosti smrti.⁴⁸⁴

Konjanik na reljefu iz Viminacijuma ne nosi oružje u ruci – on je nenaoružan. Smatra se da je lov na simboličkom nivou mogao da bude poistovećen sa bitkom i da je zato bio jedan od motiva koji se često sreće na nadgrobnim vojničkim spomenicima.⁴⁸⁵ Međutim, teško je razlikovati lovačko ili vojničko oružje, a samim tim i kontekst predstave. Na jednom fragmentu

477 Schäfer 1989, br. 76, T. 73 (*Lupa* 6068) i br. 72, T. 69/1 (*Lupa* 4157).

478 Na reljefu iz Flavije Solve vidi se veoma složena scena ispod arkada. Na centru je *sella curulis* koju pridržavaju krilati *putti*. Kamili stavljaju venac iznad nje, a sa svake strane je po jedan liktor sa fašom i po jedan skriba, Schäfer 1989, 354 br. 76, T. 73.

479 Schäfer 1989, br. 70, 74, 77, 78, 81.

480 Barringer 2001.

481 Koortbojian 1995, 35–36.

482 Cumont 1942a, 455; Bianchi 1985, 122–123; Koortbojian 1995, 29, 35 sqq.

483 Lov može da prikazuje *virtus* i *megethos* kojim se zaslužuje mesto u zagrobnom životu, Cambi 1989, 62; O scenama lova na rimskim sarkofazima videti: Andreae 1980, 11 sqq.

484 Bianchi 2016, 363.

485 Pilipović 2008, 343–344.

vojničke stele iz Siscije konjanik drži šit, koji je protumačen kao vojnički simbol.⁴⁸⁶ Međutim, na noričko-panonskim stelama lovac najčešće drži podignuto koplje, veoma retko štit.⁴⁸⁷

Najbliže analogije reljefu na soklu stele Elija Viktorina postoje na noričko-panonskim stelama. Pored lovačkog friza, scena lova često se javlja na centralnom polju, a potom i na soklu.⁴⁸⁸ Na jednog grupi gornjopanonskih stela, upravo se na soklu nalaze scene sa konjanikom u lovu na životinju, vepra ili medveda.⁴⁸⁹ Lako se može uočiti postojanje ikonografskog modela – jahač na konju sa ogrtačem koji viori, ponekad sa kopljem u ruci, juri divlju životinju zajedno sa psom, a često je u pozadini i drvo. Ovakav ikonografski model se vidi na soklu stele iz Pedikuma (*Poedicum*) iz Norikuma.⁴⁹⁰ Posebno je bio čest u Gornjoj Panoniji, odakle bi se mogla izdvojiti samo jedna stela iz Štatenberka.⁴⁹¹ Takođe je bio poznat i u Dalmaciji.⁴⁹²

Iz Viminacijuma potiče još jedna značajna predstava lova, ali iz ranohrišćanske oslikane grobnice (G-5517), koja se datuje u početak IV veka.⁴⁹³ Na severnoj i južnoj bočnoj strani grobnice su prikazani lovci na konju, jedan kako usmerava koplje ka lavu, a drugi ka panteru.

Natpis otkriva da viminacijumsku stelu Eliju Viktorinu podiže njegov brat Elije Prokulin, signifer legije IV *Flavia*, zastavnik koji je nosio znak legije. Moguće je da je Elije Viktorin bio višeg ranga od brata i da je bio pripadnik konjice.⁴⁹⁴ Ovakva pretpostavka bi se mogla dovesti u vezu sa odabirom scene na soklu ove mermerne stele, izvedene u potpunosti prema noričko-panonskim modelima.

---

486 Migotti 2013, 264.

487 Migotti 2013, 266.

488 Даутова-Рушевљан 1997, 103.

489 *Lupa* 98, 3342, 3737, 3823, 4211.

490 *Lupa* 4826.

491 Šašel-Kos & Kos 2009, sl. 3; *Lupa* 3737.

492 *Lupa* 30359.

493 Korać 2000, 49 sqq; Ilić 2017, 118 sqq.

494 Mirković 1986, 121.

VI

Kamen kao svedočanstvo – radionice

Zajedno sa ekonomskim procvatom grada Viminacijuma, posebno u II i III veku, dolazi i do veće potrebe za izradom nadgrobnih stela. Izdvaja se gradska elita, načinjena od pripadnika gradske uprave i drugih uglednijih ljudi koji su želeli i mogli sebi da priušte prestižne spomenike. Ne postoje podaci o tome u kojim su radionicama nastajali ovi spomenici, da li su dopremani kao poluzavršeni ili završeni proizvodi, ili su nastajali u domaćim kamenorezačkim radionicama. Ipak, različita istraživanja sprovedena na prostoru susednih provincija Norikuma i Panonije, kao i tipološka analiza viminacijumskih stela i petrološke analize kamena, mogu da doprinesu boljem razumevanju ove složene teme. Proces organizacije posla u proizvodnji nadgrobnih stela je danas dosta dobro poznat.⁴⁹⁵ Istraživanja rada južnoalpskih i donjopanonskih kamenoloma i njihovih delova (*bracchiae, loci, officinae*) doveli su do saznanja da se u njima kamen nije samo ekstrahovao već i grubo oblikovao.⁴⁹⁶ Potom bi ga završavali majstori zaposleni u njihovim ispostavama ili u lokalnim radionicama koje su bile povezane sa matičnim središtima. Proizvodnja je bila podeljena po fazama, posebno u velikim kamenolomima, u težnji da se racionalizuje transport i olakša trgovina.⁴⁹⁷ Nadgrobnne stele su najverovatnije ikonografske i stilske karakteristike dobijale tek u kasnijoj fazi proizvodnog ciklusa.⁴⁹⁸

Imajući u vidu značaj samih kamenoloma u proizvodnji nadgrobnih spomenika, stele su prvo sagledane u odnosu na materijal od koga su napravljene, a potom su, u zavisnosti od samog materijala, sagledane i njihova struktura i ikonografija.

Izuzetan položaj Viminacijuma, koji leži uz Dunav, a može se reći i uz Mlavu i Dravu, dozvoljavao je da bude veoma dobro povezan sa noričko-panonskim, ali i lokalnim ka-

⁴⁹⁵ Radnici koji su pravili kamene spomenike nazivali su se *lapidarii*, oni koji su gravirali ili urezivali u kamenu bili su *lapicidiae*, a kamen su na kraju glačali *sequadratarii*; Поповић 1988, 212. Nažalost, važan običaj urezivanja oznaka kamenorezaca koji su radili u kamenolomu ili u radionicama potiče tek iz IV veka, a posebno je bio raširen u VI veku. Oznake majstora sastojale su se od kombinacije dva ili tri slova ili su bile u vidu monograma, Špehar 2008, 92.

⁴⁹⁶ O radu južnoalpskih kamenoloma i distribuciji mermernih spomenika, posebno onih iz Gumerna i Pohorja, kao poluzavršenih ili završenih proizvoda, videti; Djurić 2019, sa pregledom ranije literature. O donjopanonskim kamenolomima travertina iz okoline Budimpešte videti: Djurić & Kele & Rižnar 2018, 474sq.

⁴⁹⁷ Djurić 2019, 9sq, sl. 1.

⁴⁹⁸ Djurić 2019, 14. Tome u prilog idu spomenici sačuvani u poluzavršenoj fazi, kao što je bila jedna stela iz Vukovara, Migotti 2013, 303sq; Djurić 2019, 14, sl. 7; *Lupa* 26330.

menolomima. Plovni putevi su u antičko doba bili izuzetno važni.⁴⁹⁹ Oni su bili mnogo praktičniji za prenos teških kamenih blokova, a što je takođe bilo važno, ovakav vid transporta je bio i znatno jeftiniji.⁵⁰⁰ Tako je Viminacijum, s jedne strane Dunavom, a dalje Savom i Dravom, bio odlično povezan sa istočnoalpskim kamenolomima, a s druge strane, i sa regionalnim i sa kamenolomima koji su se nalazili istočno od njega.

Danas je sačuvana značajna grupa mermernih stela iz Viminacijuma. Iako su postojala nalazišta mermera i na centralno-balkanskom prostoru,⁵⁰¹ one su ipak izrađene od uvoznog mermera. Najveći broj (kat. 16, 23–25, 27–30, 37–39, 57, 61, 68–69) načinjen je od istočnoalpskog mermera, i to u skladu sa noričko-panonskim umetničkim modelima. Za jednu stelu je i potvrđeno da se radi o mermeru iz Gumerna (kat. 35).⁵⁰² Međutim, za tri stele bi se moglo pretpostaviti da su urađene od dakijskog južnokarpatškog mermera iz Bukove, nalazišta jugozapadno od Sarmizegetuze (kat. 1, 3, 66).

Mermerni spomenici istočnoalpskih kamenoloma su već potvrđeni u Panoniji sve do Viminacijuma. Proučavajući mermerne stele sa istim karakteristikama sa prostora između Ptuja, Graca i Sombatelja, Bojan Đurić uočava njihovu pojavu u mestima uz Dravu i Dunav sve do Viminacijuma. Od početka I pre n. e. pa sve do vremena Trajanove vladavine, jedini kamenolom nadregionalnog značaja bio je upravo Gumern u istočnim Alpima.⁵⁰³ Proizvodi od mermera iz Gumerna su se izvozili u Panoniju preko Drave i Dunava od I veka n. e, dok od II veka na značaju dobijaju i kamenolomi na Pohorju.⁵⁰⁴

Da je Viminacijum još u periodu s kraja I i početka II veka bio dobro povezan sa istočnoalpskim kamenolomima potvrđuju najstarije sačuvane stele (kat. 4, 16), izrađene upravo od mermera iz ovih kamenoloma. Stela pripadnika konjice (kat. 4) ima značajne analogije upravo u profilisanim stelama od pohorskog mermera iz Petovione, koje se datuju u prvu polovinu I veka. Bliskost se ogleda kako u samoj strukturi – ove stele u gornjem delu nisu završene horizontalno⁵⁰⁵ – tako i u dekoraciji.⁵⁰⁶ Isto se može reći i za profilisanu stelu sa jednim registrom (kat. 16), sa zabatom i akroterijima i karakterističnom širokom arhitravnim gredom, koja u potpunosti sledi modele noričkih mermernih stela iz I i s početka II veka i to ne samo u pogledu tipologije, već i u izboru

499 Iako se pretpostavka o korišćenju reka za prevoz kamen čini veoma logičnom, nažalost, za sada, slivovi Dunava između Lentije i Viminacijuma nisu potvrdili nijedan brodolom sa kamenim teretom, Pochmarski 2012, 29–36; Djurić 2019, 12sq, sa pregledom ranije literature.

500 Russell 2013, 95–141.

501 Izvori sa ovih prostora pominju kamenolom mermera sa lokaliteta kod Vranja, ali činjenica da je kamen prirodno bogatstvo Balkana, kao i nalazi pokretnog materijala, dozvoljavaju pretpostavku da su u Gornjoj Meziji radili brojni kamenolomi, Jovičić 2019, 59.

502 O mermernoj steli videti: Djurić 2019, fig. 17/4.

503 Djurić 2005, 75–82; Djurić & Müller 2009, 111–127; Djurić 2016, 176; Djurić 2019, 16sq, sa prethodnom literaturom o ovoj temi.

504 Djurić 2008, 159–165; Djurić 2019, 16sq, sl. 19.

505 Zabat i akroteriji na ovim stelama formiraju petaugoanu formu (*Lupa* 1700, 1703, 3068), Djurić 2008, 160sq; Sličan tip sreće se i na noričkim stelama, načinjenim od mermera iz Gumerna, s tom razlikom što su one u gornjem delu uglavnom završene horizontalno, Djurić 2019, sl. 15; Stela iz Magdalensberga, iz Norkuma je manjih dimenzija (*Lupa* 1137) i u gornjem delu je završena slobodnim zabatom i palmetama.

506 Polumesec, često sa rozetom iznad, uobičajen je motiv dekoracije zabata na noričkim stelama iz I veka, *Lupa* 1136, 1143, 2136, 2226, 2617.

dekorativnih motiva – glava Meduze u zabatu, delfini u akoterijima i isti motiv loze na širokoj arhitravnoj gredi.⁵⁰⁷ Interesantno je da je ovaj tip stela, profilisanih sa jednim registrom, u odnosu na tip sa edikulom, u samom Norikumu bio manje zastupljen.⁵⁰⁸

Povezanost Viminacijuma i istočnoalpskih kamenoloma se može pratiti i tokom II i početkom III veka. Ona se može videti i u pojavi mermernih stela sa edikulom, kao i na onim složenijim sa dva registra i sa karakterističnim frizom. To se posebno vidi na stelama sa edikulom (23, 24, 25) kod kojih se javlja široka i dekorisana arhitravna greda ispod zabata. Prema tipologiji mermernih stela iz Norikuma, prema Bojanu Đuriću, dve stele (kat. 23, 24), pripadaju tipu 1a, dok stela Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25) pripada posebnom obliku ove grupe sa edikulom i akroterijalnim lavovima između kojih je postavljena jedna kocka.⁵⁰⁹ Nadgrobne stele sa edikulom i širokom arhitravnom gredom izvedene od mermera iz Gumerna se pojavljuju na teritoriji Petovione i Virunuma, potom i u brojnim centrima duž Dunava, kao što su Pečuj i Rtkovo,⁵¹⁰ a njihova pojava je potvrđena i u Viminacijumu.

Viminacijumske stele nisu samo imale istu strukturu kao mermerne stele iz Gumerna, već se može zapaziti i gotovo identična dekoracija. Ista dekoracija kao na steli sa orlom u zabatu (kat. 23) se može videti i na dve stele koje se danas čuvaju u muzeju u Gracu.⁵¹¹ Stela oslobođenika Kvinta Kornelija Zosima (kat. 25), pripada posebnom tipu stela sa edikulom i akroterijalnim lavovima i kockom između njih, dekorisanom jednom ili dve rozete. Ovaj tip stela, načinjen od mermera iz Gumerna se ne sreće u Petovionu, ali se često sreće u drugim noričko-panonskim centrima, sve do Singidunuma.⁵¹²

Bliskost sa stelama od mermera iz Gumerna uočava se i na viminacijumskim mermernim stelama sa dva registra. Da je izrađena upravo od ovog mermera potvrdile su analize kamena za jednu stelu (kat. 35).⁵¹³ Bliskost u formi i dekoraciji vidi se i na stelama složenijeg oblika, koje pored dva registra imaju i friz sa životinjama. Takvi su primeri stela Lucija Blasija Nigeliona, spekulatora legije VII *Claudia* (kat. 27) i stela sa reljefom povratka Alkeste uzidane u tvrđavu u Smederevu (kat. 61). Lovački friz se pojavljuje i na grupi mermernih stela koje su verovatno bile završene kruništem (kat. 28, 29, 30?), kao i na jednoj steli načinjenoj od krečnjaka (kat. 26).

I stele koje su najverovatnije bile kompozitne i završene sa kruništem (kat. 28, 29, 30?) u potpunosti slede modele stela od mermera iz Gumerna, i to kako u samoj konstrukciji tako i u izboru dekorativnih motiva. Koliko je poznato, danas su integralno očuvane tri stele sa kruništima iznad pravougaonog centralnog polja, i one su iz Norikuma i Gornje Panonije. Iz

507 Stele iz Norikuma: *Lupa* 470, 1604, 2121 (stela sa orlom u zabatu 1434, 4879).

508 Djurić 2016, 174.

509 Djurić 2016, 176.

510 Stela sa glavom Meduze u zabatu i delfinima u akroterijima, i lozom na gredi, Djurić 2005, 78sq. Poznati su primeri sa delfinima (*Lupa* 3087, 9361) i oni sa hipokampima (*Lupa* 3078, 3079, 3088).

511 Obe stele imaju isti motiv orla sa po listom bršljana sa obe strane (*Lupa* 1234, 1181). Na jednoj se čak nalazi i isti motiv kratera, grifona i listova bršljana na arhitravnoj gredi, dok su na drugoj приметni izvesna razlika u ikonografiji, kao i akroterijalni lavovi (*Lupa* 1234).

512 Djurić 2005, 78sq; Djurić 2016, 176; Djurić 2019, 18, 21 sl. 18. Ovaj tip stela nije poznat u Petovionu, ali se pojavljuje u Flavija Solvi, Sali, u blizini Lajbnica, Graca, Murske Subote i Sopota u blizini Singidunuma, *Lupa* 1181, 1257, 1356, 1362, 1257, 3783.

513 O mermernoj steli videti: Djurić 2019, fig. 17/4.

Norikuma potiču stela uzidana u južni zid Crkve Svetog Jakova u Jakobskom Dolu u Sloveniji⁵¹⁴ i stela iz današnjeg Lajbinga (Leibing) u Austriji,⁵¹⁵ a iz Gornje Panonije jedna stela iz Lendave.⁵¹⁶ Takođe, važna analogija se može videti i na steli iz Petovione, s tom razlikom što je na njoj krunište postavljeno iznad zabata i akroterija.⁵¹⁷ Na noričko-panonskim i viminacijumskim stelama sa kruništem mogu se uočiti ista formalna podela i izbor motiva dekoracije: centralna pravougaona niša (sa portretima), friz (na dve stele je lovački)⁵¹⁸ i natpisno polje, dok je na stelama iz Jakovskog Dola i iz Lendave sačuvan i sokl sa reljefom.

Imajući u vidu da su neke predstave na viminacijumskim mermernim stelama, posebno u dekoraciji motiva drugog reda, i to na stelama različite tipologije, gotovo identične onima na stelama od mermera iz Gumerna, moglo bi se pretpostaviti da su stizale kao abocirani proizvodi. Ovo se, u prvom redu, može primetiti na dekoraciji friza sa divljim životinjama u trku, a potom i na dekoraciji zabata i arhitravne grede na pojedinim stelama, kako onima profilisanim sa jednim registrom (kat. 16), tako i onima tipa edikula (kat. 23). Na steli tipa edikula identična ikonografija se uočava i na zabatu sa orlom flankiranim sa po listom bršljana i na širokoj arhitravnoj gredi sa kraterom, grifonima i takođe listom bršljana sa obe strane.

Koliko se iz iznetog može zaključiti, abocirani proizvodi nadgrobnih spomenika, od onih sa jednim registrom pa sve do onih sa kruništem, stizali su iz istočnoalpskih kamenoloma u Viminacijum tokom dužeg vremenskog perioda, od kraja I ili početka II veka do kraja II ili početka III veka. Sasvim je moguće da su stizali Dunavom, i to najverovatnije iz Gumerna.

S druge strane, u Viminacijum su najverovatnije stizali i mermerni proizvodi iz Dakije, načinjeni od južnokarpatkog mermera, iz kamenoloma iz Bukove (kat. 1, 6, 66). Mermer iz Bukove se koristio regionalno, ali se u periodu od Trajanove vladavine do vladavine dinastije Severa i izvezio.⁵¹⁹ I proizvodi iz ovog kamenoloma su stizali u istom vremenskom razdoblju u Viminacijum, kao i oni iz istočnoalpskih kamenoloma, od kraja I ili početka II veka pa sve do II ili III veka. Jedna od najstarijih viminacijumskih stela poznata samo iz literature (kat. 1), verovatno je u Viminacijum stigla iz Bukove. Iz nešto kasnijeg perioda, II ili III veka, potiču stela veterana i bivšeg signifera legije VII *Claudia* (kat. 3), kao i monolitna stela sa kruništem iz Muzeja u Smederevu (kat. 66). Na ovoj steli sa kruništem se veoma precizno može videti ista podela polja karakteristična za stele od južnokarpatkog mermera.⁵²⁰ Na steli iz Muzeja u Smederevu i dakijским stelama je trougaoni zabat sa donje strane presečen gornjim delom polukružne niše. Takvi su primeri na mermernim stelama iz Sarmizegetuze (*Ulpia Traiana*) sa portretom ili vencem i rozetom u centralnom polju,⁵²¹ ili na stelama iz Albe Julije (*Apulum*).⁵²² Ova stela iz

514 *Lupa* 3663.

515 *Lupa* 1379.

516 *Lupa* 3784.

517 *Lupa* 3106.

518 Na steli iz Jakovskog Dola i steli iz Lendave postoji i lovački friz.

519 Müller et al. 1999.

520 To se posebno vidi na jednoj mermernoj nadgrobnoj steli iz Sarmizegetuze (*Lupa* 6727) sa istom strukturalnom podelom polja, delfinima u akroterijima, sa borovom šišarkom u zabatu i palmetama pored kružnog polja. Na centralnom polju je prikazan portret, za razliku od viminacijumske stele gde je prikazan venac.

521 *Lupa* 14982, 19420.

522 *Lupa* 11617 (mermer), 11034, 11176 (krečnjak).

Muzeja iz Smederevu je monolitna sa kruništem, kakve se mogu videti i u Apulumu.⁵²³ I nju karakteriše naglašeno plitak, precizno i tačno izveden reljef, kao i na dakijским stelama. Ove analogije mogu da ukažu na to da su u Viminacijum možda stizali abocirani ili gotovi proizvodi iz ovog južnokarpatškog kamenoloma.

Istovremeno sa mermernim proizvodima, u Viminacijum su stizali i proizvodi iz radionica Budakalasa i Akvinkuma. Za dve nadgrobne stele, fragmentarno očuvane, potvrđeno je da su izrađene od travertina iz Budakalasa. Na jednoj su u niši u formi školjke prikazani portreti supružnika (kat. 22), dok je na drugoj natpis uokviren ramom sa noričko-panonskom volutom (kat. 13). Obe stele pokazuju veoma bliske analogije sa donjopanonskim stelama – portreti u niši u obliku školjke sa onim iz Akvinkuma i Intercize,⁵²⁴ dok se noričko-panonska voluta sreće na brojnim panonskim spomenicima.⁵²⁵

Radionice u brdima iznad Budimpešte, gde je isklopatisan travertin, bile su izuzetno dobro povezane sa radionicama južnog Norikuma, posebno Gumerna, pod čijim su uticajima i stvarale.⁵²⁶ Poznato je da su se proizvodi ovih radionica, posebno sarkofazi, od I do IV veka izvozili nizvodno Dunavom sve do Sirmijuma, Basijane i Viminacijuma.⁵²⁷ Viminacijumske stele od travertina iz Budakalasa su potvrda da su predmet trgovine činile i nadgrobne stele, koje su se dovozile Dunavom, najverovatnije kao polugotovi ili gotovi proizvodi. One ukazuju da su u Viminacijumu pored istočnoalpskih kamenoloma, posebnu važnost imali i donjopanonski kamenolomi.⁵²⁸

Veliki broj viminacijumskih stela je izrađen od lokalnog neogenskog krečnjaka, badenskog i sarmatskog, nažalost, nepoznatog porekla. Krečnjak je najverovatnije poticao iz različitih kamenoloma uz Dunav, možda iz dela između Singidunuma i Viminacijuma.⁵²⁹ Moguće je da je jedan od njih bio i Tašmajdan, od čijeg krečnjaka su načinjene brojne stele iz Singidunuma. Ove stele su najverovatnije nastale u lokalnim ili regionalnim radionicama od kojih su neke radile prema noričko-panonskim modelima, dok su druge sledile gornjomezijske, a možda i dakijske umetničke modele.

Uočljivo je da su već krajem I i početkom II veka, lokalne ili regionalne radionice radile pod uticajem istočnoalpskih umetničkih modela. Kao što je već rečeno, u to vreme već su stizale i abocirane stele iz istočnoalpskih kamenoloma. Jedna od najstarijih stela iz Viminacijuma (kat. 4), napravljena od neogenskog krečnjaka – profilisana stela sa jednim registrom, pokazuje bliskost sa noričkim stelama I veka, posebno sa onim iz Petovione, koje nisu bile završene horizontalno, već je zabat bio postavljen na petougaono polje nešto veće od njega. Noričko-

⁵²³ *Lupa* 6755.

⁵²⁴ *Lupa* 2805, 3972.

⁵²⁵ Poznati su spomenici iz Norikuma (*Lupa* 3066), iz Gornje Panonije (*Lupa* 3283, 3429) i iz Donje Panonije (*Lupa* 641, 3544, 2756, 12782).

⁵²⁶ Djurić & Kele & Rižnar 2018, 478; Djurić 2019, 23 sqq.

⁵²⁷ Proizvodi radionice u Akvinkumu (stela i sarkofazi ukrašeni takozvanom noričko-panonskom volutom), kao poluproizvodi ili kao gotovi proizvodi, javljaju se u Singidunumu i Viminacijumu, Djurić, Kele, Rižnar 2018, 474 sqq.

⁵²⁸ Upotreba kamena u panonskim i gornjomezijskim centrima pokazuje da su prestižni sepulkralni spomenici od travertina iz Budakalasa uspešno upotpunjavali mermer iz Alpa, Djurić, Kele, Rižnar 2018, 478.

⁵²⁹ Postoje pretpostavke i da bi krečnjak mogao da potiče iz oblasti u dolini reke Mlave, Nikolić 2013, 22 sqq; Jovičić 2019, 59.

panonski umetnički uzori se mogu videti i na steli od neogenskog krečnjaka sa akroterijalnim lavovima (kat. 67).

Jedina stela od neogenskog krečnjaka složenog arhitektonskog tipa koja je u potpunosti očuvana jeste stela dekuriona municipija Viminacijuma Seksta Valerija Valensa (kat. 26) iz druge polovine II ili s početka III veka. Stela ima dva registra, a karakteriše je i široka dekorativna arhitravna greda ispod zabata dekorisana vegetativnim motivom i lovački friz. Kako arhitektonskim sklopom, tako i svojom dekoracijom (glava Meduze sa pticama u zabatu, lovački friz i grifoni na soklu) ona u potpunosti sledi stele načinjene od istočnoalpskog mermera.⁵³⁰ Istu strukturu ima i viminacijumska stela od istočnoalpskog mermera sa povratkom Alkeste, uzidana u tvrđavu u Smederevu (kat. 61). Lokalni ili regionalni elementi na steli ovog dekuriona bi se mogli pronaći u izboru motiva kratera sa lozom na centralnom polju, temi koja nije često nalazila svoj prostor na centralnom polju noričko-panonskih stela.

Jedna grupa profilisanih stela od neogenskog krečnjaka (kat. 6, 8, 10, 18), nastala je u lokalnim radionicama koje su radile pod uticajima koji su dolazili iz Panonije. Na svim ovim stelama se u centralnom polju nalazi venac sa upisanom rozetom, a samo polje je uokvireno plitkim polustubovima pravougaonog preseka. Stele sa ovakvom podelom polja i dekoracijom su bile česte u Gornjoj i Donjoj Panoniji i uglavnom su bile izvedene od lokalnog kamena, peščara ili krečnjaka.⁵³¹ I motiv malih rozeta u uglovima centralnog polja (kat. 8), često se vidi na donjopanonskim stelama.⁵³²

Panonski uticaji, posebno oni iz Budakalasa i Akvinkuma, mogu se prepoznati i na steli od neogenskog badenskog krečnjaka sa arkadama i noričko-panonskom volutom (kat. 12). Ova stela je po svom sklopu veoma bliska donjopanonskim stelama od travertina. Ovakva noričko-panonska voluta može da se vidi i na viminacijumskoj nadgrobnoj steli (kat. 13) i na sarkofazima od travertina koji su najverovatnije u Viminacijum stizali iz ovih donjopanonskih kamenoloma.⁵³³

Značaj donjopanonskih, ali i donjomezijskih umetničkih modela se vidi na fragmentarno očuvanoj nadgrobnoj steli od neogenskog krečnjaka sa scenom funerarnog banketa (kat. 36). Širina stele je omogućila da i njene bočne strane budu dekorisane. Na steli se vidi složena porodična predstava funerarnog banketa – iznad kline se nalaze portreti tri osobe, a ispod redukovana verzija funerarnog banketa, zvana i posmrtna žrtva. Kamili prinose ponude na bočnim stranama stele.

Na panonskim stelama banket se prikazivao na uskom polju ispod centralnog polja sa portretima.⁵³⁴ Porodična scena sa portretima muških figura na klini i slugama sa strane se javlja nešto kasnije, krajem II i početkom III veka, a poznata je i u provincijama Reciji, Dakiji i Donjoj

⁵³⁰ Pretpostavlja se da su panonske stele, mermerne iz Zalabaksa iz Gornje Panonije (*Lupa* 3400) i ona od krečnjaka iz Bilja u Donjoj Panoniji (*Lupa* 4290), kao i stela iz Slovenske Konjice u Norikumu (*Lupa* 4129) nastale u lokalnim radionicama, Djurić 2019, 25, sl. 23.

⁵³¹ Poznate su stele iz Gornje Panonije (*Lupa* 208, 210, 699), kao i iz Donje Panonije (*Lupa* 723, 745, 781, 1993).

⁵³² *Lupa* 213, 214.

⁵³³ Ђорђевић 1989–90, 133–147; Djurić & Kele & Rižnar 2018, 476 sqq, sl. 9/2–3, 5–6; Djurić 2019, 14 sqq. Pored sarkofaga, brojni su primeri i oltara i počasnih natpisa sa noričko-panonskom volutom, *Lupa* 3667, 4843, 4898, 5244, 5693, 8856.

⁵³⁴ Djurić 2015, 94; Za primere videti: *Lupa* s.v. Totenmahl i Totenopfer.

Meziji. Jedinstvenost viminacijumske ikonografije jeste u tome što se portreti, klina i banket nalaze u jednoj ikonografskoj celini. Ovako spojene scene se mogu videti na jednom reljefu iz Donje Panonije iz Intercize,⁵³⁵ kao i na tri donjomezijska reljefa.⁵³⁶

Viminacijumska stela sa funerarnim banketom je rad u neogenskom krečnjaku neke lokalne ili regionalne radionice, u kojoj su kamenorezci prilagodili donjopanonske i donjemezijske umetničke modele. Ova tema, popularna u podunavskom delu Rimskog carstva, prilagođena je lokalnom ukusu i sposobnosti kamenorezaca u radionici gde je nastala.

Lokalne umetničke karakteristike odlikuju i jednu grupu viminacijumskih stela od neogenskog krečnjaka. One imaju karakterističan polukružni zabat (kat. 32, 56), koji se često spaja sa gornjim poljem i dolazi do formiranja luka, odnosno arkade, koja se u donjem delu oslanja na dva stuba (kat. 31, 33, 62, 59?). Venac sa upisanom rozetom dekorise polukružno polje. Najverovatnije su i ove stele nastale u lokalnim radionicama koje su radile pod mezijskim, a možda i dakijskim uticajima.

Stele sa polukružnim zabatom i vencem sa upisanom rozetom se javljaju i u gornjomezijskim centrima kao što su Singidunum,⁵³⁷ Ravna,⁵³⁸ Racijarija,⁵³⁹ kao i na Kosmaju.⁵⁴⁰ Osim toga, sreću se u donjomezijskom centru u blizini Vidina,⁵⁴¹ u severoistočnom delu provincije, u Arbitusu,⁵⁴² i u Dakiji u blizini Temišvara.⁵⁴³ I lučno završeno polje koje se u donjem delu oslanja na dva kratka stuba bilo je karakteristično za gornjomezijski prostor, i najčešće je bilo dekorisano portretima. Ovakve stele se takođe mogu videti u Singidunumu,⁵⁴⁴ Ravni⁵⁴⁵ ili u Narodnom muzeju u Nišu.⁵⁴⁶ Neke su, kao i viminacijumske stele, dekorisane vencem u koji je upisana rozeta.⁵⁴⁷ Koliko se može videti, i sama forma polukružnog zabata, kao i razvijenog tipa koji se oslanja na kratke stubove, skoro da nije poznata u Panoniji, ali se javlja u obe Mezije i u Dakiji, i to često sa motivom venca. Moglo bi se pretpostaviti da se radilo o proizvodima lokalnih ili regionalnih centara, što se može reći i za viminacijumske stele.

Rad danas nepoznate lokalne produkcije svakako je i profilisana stela sa zabatom, načinjena od crvenkastog krečnjaka, podignuta petnaestogodišnjoj Albinu (kat. 2). Ovaj kamen, crvenkasti mezozojski krečnjak, javlja se i na nekim od arhitektonskih elementa koji takođe potiču iz Viminacijuma. Radionica u kojoj je stela nastala radila je u periodu od prve polovine II veka do vremena vladavine Marka Aurelija (161–180). Iz nešto kasnijeg perioda, iz druge polovine II

535 *Lupa* 3973.

536 *Lupa* 15353, 15315; Djurić 2015, 94.

537 *IMS* I, 24, 28, 41

538 *Lupa* 5530, 29834.

539 *Lupa* 9569.

540 *IMS* I, 118.

541 *Lupa* 22266.

542 *Lupa* 20837, 20860–20863, 22281.

543 *Lupa* 17552.

544 *IMS* I, 36, 52.

545 *IMS* III/2, 26, 28, 34–35, 44–45, 56–57, 66–67, 69, 71–72, 89, 91, 96.

546 *Lupa* 29858, 29859.

547 Takav je primer jedne stele iz Singidunuma (*IMS* I, 40) i jedne iz Ravne (*IMS* III/2, 90).

ili s početka III veka, potiče danas očuvana donja polovina stele Lucija Servija Rufa, sveštenika municipija Viminacijuma (kat. 11), takođe profilisanog tipa. Ona je izrađena od neogenskog (badenskog) krečnjaka. Stele sa natpisnim poljem uokvirenim biljnim ornamentom, najčešće bršljanom, kao što je slučaj i na ovoj steli, potvrđene su u Norikumu i Panoniji od kraja I do početka III veka, a bile su česte i u Gornjoj Meziji, a posebno u Ravni, u II i početkom III veka.⁵⁴⁸ I druga stela sa natpisnim poljem uokvirenim bršljanovom lozom (kat. 20) i motivom kratera i vinove loze na soklu, može se povezati sa gornjomezijskom proizvodnjom. Ovaj tip dekoracije vidi se na brojnim stelama iz Ravne, gde je verovatno radila lokalna radionica. Na noričko-panonskim stelama, kao i onim iz Donje Mezije, motiv kantarosa na soklu je najčešće organski povezan sa lozom koja uokviruje natpis.⁵⁴⁹ Zbog toga bi se ova viminacijumska stela pre mogla povezati sa radionicama iz Ravne, gde je krater prikazan na posebnom polju, nego sa onim sa noričko-panonskog područja.

Koliko se iz navedenog može videti, viminacijumske stele od krečnjaka su nastale u radionicama koje s jedne strane pokazuju preuzimanje noričko-panonskih umetničkih modela, a s druge, mezijske forme. Obe vrste neogenskog krečnjaka su česte na obodima panonskog prostora, što govori o tome da stele od istog tipa krečnjaka nisu morale biti izrađene u istom kamenolomu, već su postojala različita proizvodna središta koja su radila u istom badenskom ili sarmatskom krečnjaku. Upravo to čini pitanje nastanka ovih viminacijumskih stela od krečnjaka veoma složenim.

Iako ne postoje epigrafske potvrde iz samog Viminacijuma, one sa gornjomezijskog limesa ukazuju da su legije VII *Claudia* i IV *Flavia* imale svoje kamenoresce.⁵⁵⁰ Na jednom žrtveniku iz Singidunuma se pominje lapidarijus Aurelije Krestancije (*Aurelius Crestantius*), koji je radio u tamošnjoj radionici (*IMS* I, 11).⁵⁵¹ Verovatno se radi o oslobođeniku, zaposlenom u kamenolomu Singidunuma. Poznata je i jedna legenda koja govori o smrti pet hrišćana kamenorezaca, fruškogorskih mučenika. Ona je sačuvana u prepisima rukopisa koji je poznat pod imenom *Passio sanctorum Quattuor Coronatorum*, s kraja IV ili početka V veka, koji se čuvaju u Vatikanu i drugim važnijim evropskim bibliotekama.⁵⁵² Iz Đerdapske klisure potiče dedikacija Herkulu od strane *lapidarii legionis VII Claudiae*, koji su učestvovali u izgradnji ovog puta.⁵⁵³ Veliki broj antičkih alatki koje su služile za obradu kamena sa gornjomezijskog limesa svakako govore u prilog postojanju lokalnih radionica.⁵⁵⁴

548 Dautova Ruševljan 1983, 42–43; Za brojne tipove stela sa uvučenim i natpisnim poljem uokvirenim lozom bršljana u Ravni videti: *IMS* III/2, 24, 28, 29, 34, 46, 59, 65, 66, 71, 73, 77, 81; *Lupa* 29862.

549 Poznati su takvi primeri iz Gornje Panonije (*Lupa* 194) i Donje Panonije (*Lupa* 2808, 2999, 3587, 4020, 10560, 13008, 13111) i Donje Mezije (*Lupa* 15305, 15317, 21004, 21006, 21012, 21053, 21056, 21119, 21130, 21139, 21306, 21788, 21180).

550 Posveta Herkulu od strane kamenorezaca čiji je bio zaštitnik pronađena je na natpisu otkrivenom u neposrednoj blizini Trajanove table na Dunavu, Gabričević 1972, 409 sqq; Mirković 1986, 50.

551 Spomenik se prema gentilnom imenu i paleografskim odlikama može datirati u III i na početak IV veka.

552 Томовић 1992, 393–400; Tomović 1997, 229–239; Izvori pominju i stradanje lokalnih neimara Flora i Lavra, kamenorezaca i skulptora (*artis lapidinae*), hrišćanskih mučenika iz Ulpijane iz II veka. Ove zanatlije koje su obrađivale kamen su bile učenici čuvenih skulptora Prokla i Maksima, koji su kao hrišćani nastradali za vreme cara Hadrijana, Поповић 1988, 212.

553 Iz Salone potiče natpis koji potvrđuje jedan *collegium lapidariorum* (*CIL* III, 8840 = *HD* 62993).

554 O antičkom oruđu videti: Поповић, 1988, 57–60, 111–142.

Kao što se vidi iz izloženog, pitanje radionica u kojima su nastale viminacijumske nadgrobne stele je veoma složeno. Sasvim je moguće da je već sa dolaskom rimske vojske došlo i do potrebe za otvaranjem radionica jer je izrada spomenika bila rimski običaj, koji, pak, nije bio svojstven lokalnom stanovništvu.⁵⁵⁵ Ekonomski procvat grada i povećavanje broja njegovih stanovnika, svakako su usloveli i veću potrebu za spomenicima. U literaturi je prihvaćeno mišljenje da je Viminacijum, kao i druga gornjomezijska gradska naselja, tokom II veka imao kamenorezačke radionice.⁵⁵⁶ Dobijanjem municipalnog statusa naselje se susreće sa povećanom potražnjom, ali i pojačanom ambicijom imućnih i uglednih stanovnika. To je vreme kada je potražnja bila velika i kada se izdvojila klasa izuzetno dobrostojećih stanovnika koji su želeli i mogli sebi da priušte spomenike posebne vrednosti. Moguće je da su bogati članovi gradske uprave i vlastelini naručivali spomenike iz najvažnijih kamenoloma tog vremena – istočnoalpskih, panonskih, ali i južnokarpatskih. Oni su naručivali prestižne stele iz istočnoalpskih radionica, možda iz Gumerna (potvrđeno za stelu kat. 35), kao i iz Dakije, iz kamenoloma Bukove. Takođe, naručivali su i stele od travertina iz donjopanonskih radionica Budakalasa i Akvinkuma (potvrđeno za stele kat. 13, 22). Iz ovih *officinae* stele su stizale rečnim putem kao poluproizvodi ili kao abocirane nadgrobne stele. Razvoj grada i povećanje broja stanovnika sigurno su podstakli i razvoj lokalnih i regionalnih radionica, gde su se spomenici izrađivali od lokalnog kamena, neogenskog krečnjaka i peščara skromnijeg kvaliteta.⁵⁵⁷ Lokalne radionice visokog nivoa, posebno u vreme dobijanja municipalnog statusa, imale su dovoljno sposobnosti da zadovolje povećanu potražnju i ambicije višeg društvenog sloja prihvatajući i prilagođavajući modele, tipologiju i repertoar noričko-panonskih radionica.⁵⁵⁸ Lokalne radionice su razvijale i mezijjske umetničke modele, upravo karakteristične za ove prostore, kako u samoj strukturi tako i u dekoraciji nadgrobnih stela.

---

555 Tomović 1993, 23.

556 Postoje mišljenja da je Viminacijum, kao i Racijarija, Singidunum i drugi veći gornjomezijski gradski centri, dobio svoje kamenorezačke radionice tokom II veka, Петровић 1975, 123; Tomović 1993, 23.

557 Spomenici iz radionica u Singidunumu se prepoznaju po karakterističnom tašmajdanskom krečnjaku, a oni iz Talijate po zelenkastom peščaru kojim obiluju okolna nalazišta. Karakteristični su i spomenici od lokalnog krečnjaka i peščara iz Ravne i doline Timoka, Петровић 1970, 304; Tomović 1993, 29.

558 Bianchi 2016, 364.

VII

Zaključak

U monografiji su proučavane nadgrobne stele Viminacijuma, važnog vojnog centra i gradskog naselja na Dunavu. Danas je sačuvano, nažalost većinom fragmentarno, preko šezdeset stela, dok su pojedine poznate samo iz literature. Najstarije stele potiču s kraja I veka i početka II veka, dok se najveći broj datuje u II i III vek. Kao privatne *memoriae* preminulog i njegove porodice, dragoceno su svedočanstvo različitih društvenih i kulturnih strujanja u ovom značajnom podunavskom centru.

Ideja da se sprovede istraživanje potekla je iz potrebe da se u prvom redu načini korpus spomenika, a potom, koliko je to bilo moguće, i da se razumeju tipologija, program dekoracije i mogući društveni kontekst njihovog nastanka. Sačuvane stele su načinjene od materijala koji je odoleo zubu vremena i uglavnom svedoče o stanovnicima višeg društvenog statusa. Pojedine se mogu uporediti sa najprestižnijim delima noričko-panonskih radionica. Upravo zbog toga, kao i zbog činjenice da ovi spomenici do sada nisu sagledani jedinstveno, ukazala se potreba da im se posveti monografija.

Analiza nadgrobnih stela Viminacijuma je, koliko je to bilo moguće, otkrila lične težnje za samopredstavljanjem njegovih stanovnika, ali i opšte fenomene kulture i društveni kontekst u kome su nastale.

S obzirom da su nadgrobne stele svoje grube forme dobijale u prvoj fazi, dok su ikonografski i stilski bile oblikovane u kasnijoj fazi proizvodnog ciklusa, prvo su sagledane tipološki u odnosu na vrstu materijala, a potom i u pogledu dekoracije.

Uočeno je da je najveći broj mermernih stela, od onih profilisanih sa jednim registrom do onih sa kruništem, izrađen od istočnoalpskog mermera. Proizvodi istočnoalpskih kamenoloma su, inače, potvrđeni nizvodno niz Dunav sve do Viminacijuma. Potvrđeno je da je mermer korišćen za jednu viminacijumsku stelu upravo iz Gumerna, jednog od tri najznačajnija istočnoalpska kamenoloma, a to bi se moglo pretpostaviti i za druge stele. Viminacijumske stele svoju bliskost sa istočnoalpskim stelama ne pokazuju samo u strukturi i tipologiji, već i u ikonografskim modelima, a posebno u dekoraciji motiva drugog reda. To ukazuje na to da su stele iz istočnoalpskih kamenoloma stizale u Viminacijum kao abocirani proizvodi, i to u periodu od kraja I veka sve do početka III veka.

U Viminacijum su, po svemu sudeći, stizali i mermerni spomenici iz Dakije, načinjeni od južnokarpatkog mermera, iz kamenoloma iz Bukove. To bi se moglo potvrditi za tri mermene stele. Mermer iz Bukove se koristio regionalno, ali se u periodu od Trajanove vladavine do vladavine dinastije Severa takođe i izvezio. I proizvodi iz ovog kamenoloma su stizali u Viminacijum u istom vremenskom razdoblju kao i oni iz istočnoalpskih kamenoloma, od kraja I ili početka II veka pa sve do II ili III veka.

Pored ovih mermernih, u Viminacijum su Dunavom iz radionica Budakalasa i Akvinkuma stizale i stele od travertina – kamena koji se eksploatisao u brdima iznad Budimpešte. Vrsta kamena, ali i tipološka i ikonografska analiza, nesumnjivo pokazuju da su i dve viminacijumske stele proizvod ovih panonskih radionica. Proizvodi ovih radionica, a posebno sarkofazi, od I do IV veka su se izvozili nizvodno Dunavom sve do Sirmijuma, Basijane i Viminacijuma. Istraživanje je pokazalo, da su pored sarkofaga, i nadgrobne stele od travertina bile dobro poznate u Viminacijumu.

Viminacijum je, zahvaljujući svom odličnom geografskom položaju, bio dobro povezan sa istočnoalpskim (Gumern) i donjopanonskim radionicama (Budakalas, Akvinkum), kao i sa dakijskim, južnokarpatkim (Bukova) kamenorezačkim radionicama. Najverovatnije su se abocirani proizvodi ili možda pojedini gotovi proizvodi od mermera i travertina iz ovih kamenoloma dopremali vodenim putevima, Dunavom, Savom ili Dravom, do Viminacijuma. Na putu prostiranja uticaja istočnoalpskih, južnopanonskih i južnokarpatkih kamenoloma, iako često udaljen, Viminacijum je zbog izuzetnog geografskog položaja mogao da koristi sve pogodnosti trgovine rečnim putevima. Opšte umetničke tendencije nisu bile uslovljene provincijalnim granicama, već su se širile oslanjajući se na najlakše i nesumnjivo najjeftinije puteve transporta, kao što je bio rečni. Administrativne granice između provincija Norikuma, Gornje i Donje Panonije i Gornje Mezije, i s druge strane, Dakije i Donje Mezije, zapravo su imale mali uticaj na proizvodnju i trgovinu kamenim proizvodima.

Ostale stele u Viminacijumu su izrađene od lokalnog ili regionalnog neogenskog sarmatskog ili badenskog krečnjaka, poreklom iz kamenoloma koji su se nalazili u podunavskom delu provincije. Iako su na pojedinim stelama uočljivi istočnoalpski uzori, prilagođeni lokalnom ukusu i umešnosti domaćih kamenorezačkih radionica, proizvodnja stela je imala mezijjski karakter. To se posebno može videti na jednoj grupi stela sa karakterističnim polukružnim zabatom često spojenim sa gornjim poljem i oslonjenim na kratke polustubove u donjem delu, koji je bio dekorisan motivom venca sa upisanom rozetom. Takođe, i dekoracija stela sa motivom venca ili kratera sa vinovom lozom u centralnom polju, mogla bi se shvatiti kao odlika mezijjskih stela. I pored prihvatanja noričko-panonskih uticaja, lokalne radionice su razvijale mezijjske umetničke modele, upravo karakteristične za ove prostore, kako u samoj strukturi tako i u dekoraciji nadgrobni stela.

Veliki ekonomski procvat koji je Viminacijum doživeo u II i III veku, posebno nakon što je dobio municipalni status, kao i povećavanje broja stanovnika, doveli su i do veće potražnje za nadgrobni spomenicima. Formiranje municipalne aristokratije uslovlilo je pojavu zahtevnijih naručilaca. Imućni pripadnici gradske uprave, veterani i veleposednici su mogli i želeli sebi da priušte prestižne nadgrobne spomenike kojima bi pokazali svoj društveno-ekonomski status. Najimućniji su naručivali mermerne spomenike iz tada veoma značajnih istočnoalpskih, ali i iz južnokarpatkih kamenoloma. Ekonomski uspon Viminacijuma i povećanje potražnje

doveli su i do razvoja lokalnih radionica. Trebalo je da se zadovolji ne samo veći broj običnih žitelja grada, već i onih koji su pripadali gradskoj eliti. Moguće je da su se u ovim lokalnim radionicama završavali i spomenici koji su, kao abocirani naručeni poluproizvodi, stizali iz Norikuma i Panonije.

Nadgrobna stela je bila novi, rimski, oblik sećanja i poštovanja umrlih koju u Viminacijum donose prvi legionari. Pripadnici legije IV *Flavia* su u logor Viminacijuma iz Dalmacije (*Burnum*) najverovatnije stigli odmah po dolasku u Meziju 86. godine, i tu su činili posadu do Trajanovih dačkih ratova. Takođe, i vojnici legije VII *Claudia*, koji su činili stalnu posadu Viminacijuma, u Gornju Meziju dolaze iz Dalmacije (*Tilurium*). Dolaskom u Viminacijum legionari prihvataju estetske kriterijume novoosvojenog prostora, koji su stizali iz Norikuma i Panonije. Autohtono civilno stanovništvo bez tradicije podizanja ovakvih obeležja preminulima, sa tekstom i predstavom, romanizacijom počinje da ih prihvata i tako konstruiše svoj identitet u provincijskom društvu. Spomenik postaje krajnji aspekt romanizacije koji su rimski vojnici širili u osvojenim područjima.

Autohtoni, romanizovani stanovnici Viminacijuma su nadgrobnim spomenikom izražavali svoj rimski identitet istovremeno ističući svoje poreklo imenima u natpisu ili ikonografijom. Isto grčko ime *Eutyches*, često kod oslobođenika, sreće na dve viminacijumske stele sa kruništem. Augustal Tit Bebije Eutih je na nadgrobnoj steli načinjenoj od istočnoalpskog mermera prikazan u togi (*toga contabulata*) i sa svitkom u ruci. Njegova *romanitas* je naglašena kapitolskom vučicom (*lupa capitolina*) na soklu stele. Lucije Valerije Eutih podigao je svojoj supruzi, oslobođenici Valeriji Felikuli, nadgrobnu stelu od badenskog krečnjaka sa uobičajenim rimskim simbolima vencem i rozetama u zabatu. Grčko ime *Agathopus* na steli bračnog para od badenskog krečnjaka dekorisanoj vencem, koji se često smatrao vojnim ili simbolom imperijalnog kulta, ukazuje na njihovo servilno poreklo. I frizura Opije Agate, supruge jednog veterana, oslobođenice koja se verovatno doselila u Viminacijum, na njenom nadgrobnom portretu, podseća na čuvenu frizuru Vibije Sabine, Hadrijanove supruge, sa kosom podeljenom u pletenice podignute napred u jednostavan čvor.

Istovremeno, ovi stanovnici Viminacijuma svoje poreklo ističu ikonografijom na svojim spomenicima. Supruga augustala Tita Bebija Eutiha, Bebija Marcela, na nadgrobnom portretu ima nakit koji potvrđuje njeno poreklo. Naušnice *thatare* su tipičan provincijalni komad nakita, dok narukvica tipa „omega” i suptilna ogrlica *torque*, sugerišu njeno keltsko poreklo. Sličan primer se može videti i na steli Lucija Sevija Rufa, sveštenika municipija (*sacerdos municipii*), pripadnika gradske uprave Viminacijuma, na kojoj je urezan motiv podignutih ruku. Iako je gentilicij ovog sveštenika *Sevius* bio veoma rasprostranjen u Italiji i zapadnim provincijama Carstva, na njegovo orijentalno poreklo ukazuje dekoracija na steli. Motiv *levare manus* se najčešće može videti na stelama sa područja Male Azije. Ovaj motiv je povezivan sa molitvom i izražavanjem bola, vezujući se za scene oplakivanja i praćenja pokojnika (*prothesis ekphorà*), čest je na spomenicima prerano umrlih, a ponekad ga prati i posveta Solu, odnosno Heliosu.

Brojne mermerne stele potvrđuju postojanje posebno imućnih stanovnika Viminacijuma koji su ih naručivali čak u istočnoalpskim, panonskim ili južnokarpatkim kamenolomima. Mogu se izdvojiti i određene familije visokog društvenog statusa iz administrativne uprave grada koje su imale važnu ulogu i u religioznom životu, kao, na primer, *Cornelii*. Ikonografija na steli dekuriona i augura Gaja Kornelija Rufa dozvoljava da se pretpostavi njegova prethodna zavidna

vojna karijera, zahvaljujući kojoj je ovaj, najverovatnije veteran, kasnije lakše napredovao u administrativnoj upravi. U ovom slučaju, nadgrobni natpis nije nominovao prethodne vojne službe ovog dekuriona, što nije bilo neuobičajeno. I Lucija Afrodizija (*Lucia Afrodisia*) naručuje stelu sa kruništem svom suprugu, veteranu i dekurionu Marku Valeriju Speratu, koji je preminuo u Britaniji. Mermerne stele su naručivali i imućni doseljenici ili oslobođenici, kao već pomenuti agustal Tit Bebije Eutih. Jedan agustal se pominje i na steli načinjenoj od mermera iz Gumerne. Tako i bivši oslobođenik Kvint Kornelije Zosim, možda član iste *familia* dekuriona i augura *Cornelii*, svoj status ističe izuzetnim mermernim spomenikom sa edikulom i akroterijalnim lavovima, jednim od retkih koji su danas očuvani u celosti. Naručivanjem spomenika u prestižnim istočnoalpskim kamenolomima imućni građani Viminacijuma, a kao što se vidi, i doseljenici ili oslobođenici, nisu samo isticali svoju *romanitas*, već i svoj društveni status. Luksuzne mermerne stele su se naručivale i pripadnicima vojske i veteranima. S kraja I i početka II veka potiču stele tribunu legije IV *Flavia* i centurionu legije IV *Flavia*, a iz nešto kasnijeg perioda, iz II ili III veka, veteranu i bivšem signiferu legije VII *Claudia* i bratu signifera legije IV *Flavia*. Veteranu i bivšem signiferu legije VII *Claudia* stela je naručena od mermera iz Bukove, iz Dakije, što svakako govori o njegovom statusu. Danas fragmentarno očuvana stela sa reljefom prebrojavanja novca u luksuznom ambijentu verovatno je bila naručena za dobrostojećeg viminacijumskog trgovca.

O važnosti lokalnih mezijskih radionica govori i činjenica da su pripadnici gradske elite, kao što je bio dekurion Sekst Valerije Valens, takođe naručivali spomenike od njih. Kvalitet ovog spomenika izrađenog od neogenskog krečnjaka, može se porediti sa mermernim stelama iz istočnoalpskih kamenoloma. Stela je bila načinjena u značajanoj lokalnoj radionici koja je prilagodila modele istočnoalpskih kamenoloma i istovremeno unela mezijske vrednosti, kao što je bio izbor glavnog motiva dekoracije. Ove lokalne i regionalne radionice su morale da zadovolje i veliku potražnju i zahtevnu klijentelu, kao što su bili dobrostojeći agustali municipijuma, ili pripadnici konjičkih jedinica legije IV *Flavia*, vojnici, tesarariji ili veterani legije VII *Claudia*, jedna oslobođenica ili sveštenik municipija.

Koliko se iz navedenog može videti, nadgrobne stele pokazuju svu složenost života u Viminacijumu. Kameni spomenici su tokom dugog niza godina stizali iz različitih proizvodnih centara, lokalnih, regionalnih ili iz drugih provincija. Izuzetan geografski položaj Viminacijuma je tako uslovio prožimanje različitih umetničkih uticaja. Ekonomski prosperitet grada je dozvolio imućnim stanovnicima mogućnost naručivanja spomenika iz tadašnjih prestižnih noričko-panonskih, ali i dakijskih radionica. Istovremeno je uticao i na razvoj domaćih mezijskih radionica koje je trebalo da zadovolje i imućnije naručioce i povećanu potražnju.

Iako danas postoji mali broj integralno sačuvanih nadgobnih stela iz Viminacijuma, istraživanje je pokazalo njihovu vrednost kao izvora za razumevanje ne samo privatnog života stanovnika, već i društveno-ekonomskih prilika tog vremena. Proučavana tema je veoma složena, te otuda ostaje nada da će predstavljena monografija podstaći interesovanje i pokrenuti nova istraživanja ovih izuzetno dragocenih spomenika.

Arheološki lokaliteti

Nadgrobne stele Viminacijuma su najvećim delom otkrivene u vreme koje je prethodilo sistematskim arheološkim istraživanjima. Otkrivane su slučajno, često prilikom izvođenja radova na privatnim gazdinstvima, i to još od XVIII veka. Međutim, jedan deo je otkriven tokom arheoloških istraživanja na lokalitetima Čair, Pećine, Rit i Brest.

LOKALITET ČAIR – CASTRUM (KAT. 7, 17, 24, 32, 46, 48, 49, 50)

Na istraženom prostoru je otkriveno nekoliko arheoloških celina, koje uglavnom čine delove vojnog logora. Razgraničene su najmanje dve faze u izgradnji logora, a potvrđena je i pretpostavka da je stariji logor bio izgrađen u poslednjim decenijama I veka.

Odabrana literatura:

Vasić 1905, 102–109; Поповић 1968, 29–50; Mrđić 2009; Nikolić & Stojić & Marjanović 2018, 69–77.

LOKALITET PEĆINE (KAT. 5, 10, 14, 23, 29, 38, 43)

Lokalitet Pećine se nalazi jugozapadno od gradskog jezgra. Nekropola na ovom lokalitetu pripada južnoj gradskoj nekropoli. Sahranjivanje na Pećinama se vršilo između I i IV veka, a bile su zastupljene različite varijante sahranjivanja, kremacija i inhumacija. Specifičnost čine i sahrane u grobovima u obliku bunara. Pronađene su i luksuznije grobne konstrukcije sa poluoblíčastim svodom, kao i konstrukcije trapezoidnog preseka, koje su bile oslikane.

Odabrana literatura:

Јовановић 1985, 13–17; Спасић 1990, 157–175; Јордовић 1994, 95–105; Golubović 2004; Raičković & Redžić 2006, 81–106; Korać 2007; Golubović 2008; Rogić & Bogdanović 2012, 46–49; Korać & Mikić 2014; Jovičić & Danković & Mitić & 2017, 56–61; Redžić & Mrđić & Milovanović 2017, 49–55; Rogić 2017, 153–157.

LOKALITET RIT (KAT. 6, 12)

Tokom prva dva veka naše ere na području lokaliteta Rit se prostirala jedna od starijih viminacijumskih nekropola, na kojoj je vršeno biritualno sahranjivanje, da bi u III veku otpočela i izgradnja privatnih stambenih objekata – vila, oko kojih su grupisani grobovi od opeka, kao i sarkofazi od kamena i olova. U Ritu je bio uspostavljen organizovani sistem za odvodnjavanje, načinjen od brojnih kanala – rovova.

Odabrana literatura:

Korać 1995; Голубовић 2000, 83–100; Mikić & Stojanović & Mrđić 2006, 21–26; Redžić & Jovičić & Danković 2012, 66–70; Danković & Petaković 2014, 60–63; Danković & Bogdanović 2017, 469–481; Redžić & Jovičić & Danković 2017, 77–86; Kosanović & Milovanović 2017, 203–212; Milovanović & Redžić & Jovičić 2017, 71–76; Milovanović & Kosanović & Mrđić 2018, 43–54.

LOKALITET KOD BRESTA (KAT. 44)

Lokalitet Kod Bresta se nalazi jugoistočno od vojnog logora. Otkriveni su nekropola i jedan ekonomski objekat. U nekropoli su bile zastupljene različite varijante sahranjivanja, kremacija i inhumacija. Iz ove nekropole potiče jedna bronzana i veliki broj svetiljki od terakote, čija je dekoracija najčešće vezana za kult Dionisa/Bahusa.

Odabrana literatura:

Zotović, Lj 1986, 42, 48, 51; Korać 1995; Golubović 2008, 15; Anđelković Grašar & Tapavički Ilić 2016, 115–128.

Katalog

1. Nadgrobnna stela Kvinta Sicinija Maksima, tribuna legije IV *Flavia*

<i>Dimenzije:</i>	Visina 250 cm; širina 88 cm; debljina 22,5 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na teritoriji vojnog logora Viminacijuma, krajem XIX i početkom XX veka; potom u kolekciji gimnazije u Požarevcu.
<i>Datovanje:</i>	Poslednje decenije I ili početak II veka.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Izgubljena.

Opis:

Danas izgubljena profilisana stela od mermera, jednostavne pravougaone forme sa usadnikom. Natpisno polje je bilo uvučeno i uokvireno jednostavnim dvostrukim ramom.

Natpis:

Q(uinto) Sicinio | Q(uinti) f(ilio) Serg(ia) | Maximo | X vir(o) stl(itibus) iud(icandis) | trib(un) milit(um) | leg(ionis) IIII Flaviae) f(elicis) | vixit ann(os) | XXIII

Bibliografija:

Vulić 1912, br. 1, sl. 155; *AE* 1913, 172; *IMS* II 86; *EDH* 27291.

2. Nadgrobnna stela petnaestogodišnje Albine

<i>Dimenzije:</i>	Visina 110 cm; širina 37 cm; debljina 6 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, 1905. godine; sekundarno upotrebljena kao poklopac sarkofaga.
<i>Datovanje:</i>	II vek do vremena vladavine Marka Aurelija (161–180).
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Veliki barutni magacin, Beogradska tvrđava, Donji Grad – Narodni muzej u Beogradu, inv. 31.

Opis:

Stela pravougaone forme od crvenkastog krečnjaka sa upisanim trougaonim zabatom uokvirenim jednostavnim ramom i uvučenim natpisnim poljem i usadnikom. Na centru zabata je rozeta, a trougaona polja su bez dekoracije. Danas nedostaje donji desni ugao usadnika.

Natpis:

*D(is) M(anibus) | Albinæ | quæ vix(it) | annis XV | d(iebus) XXXVI | Albinus Iu |
liorum ser(vus) | vil(icus) et Irene | parent(es) fil(iae) | carissim(æ) p(osuerunt)*

Bibliografija:

Васић 1903, 24–25; Vulić 1909a Veibl 159, br. 24; Вулић 1909b, 123, br. 37; *AE* 1913, 172; *IMS* II 70; Нинковић 2019, kat. 37, T. XIV/37; *EDH* 35752.

3. Nadgrobna stela Lucija Aurelija Andronika, veterana i bivšeg signifera legije VII *Claudia*

Dimenzije:

Visina 172 cm; širina 80 cm; debljina 22 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz na posedu Ljube Jevtića na široj teritoriji Viminacijuma, 1890. godine; sekundarno upotrebljena za konstrukciju grobnice.

Datovanje:

Druga polovina II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Veliki barutni magacin, Beogradska tvrđava, Donji Grad – Narodni muzej u Beogradu, inv. 74.

Opis:

Profilisana nadgrobna pravougaona stela od sivog mermera sa trougaonim zabatom i natpisnim poljem sa plitkim reljefom. Na centru zabata je orao. U akroterijima je sa unutrašnje strane jedna rozeta, a sa spoljne strane su po jedan rimski *signum*, koplje na kome se nalazi horizontalno postavljena lunula, potom dva diska (*phalerae*) i na vrhu *aste* glava bika, preko čijeg vrata je prebačena široka traka.

Natpis:

D(is) M(anibus) | L(ucius) Aur(elius) Andro | nicus vet(eranus) ex | signifero leg(ionis) | VII Cl(audiae) vix(it) a(nnos) LIII | L(ucius) Aur(elius) Salvia | nus libr(arius) co(n) s(ularis) | filius

Bibliografija:

Valtrović 1890, 56; Domaszewski 1892, 192–193, sl. 3; Valtrović 1893, 98; *CIL* III 12658; *IMS* II 121; Миловановић 2001, kat. 27, sl. 19; Ферјанчић 2002, kat. 363; Milovanović 2009a, 20–21, sl. 13; Milovanović 2014, kat. 8; Нинковић 2019, kat. 33, T. XII/33; *EDH* 35814; *Lupa* 6813.

4. Nadgrobna stela Lucija Amelija Flausa, konjanika legije IV *Flavia* (fragment)

Dimenzije:

Visina 200 cm; širina 70 cm; debljina 30 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Tokom zaštitnih iskopavanja nekropole na lokalitetu Pećine, jugo-zapadno od vojnog logora, 1890. godine.

Datovanje:

Poslednje decenije I ili prva polovina II veka.

Sadašnja lokacija:

Gornji deo na nalazištu Viminacijum, drugi delovi izgubljeni.

Opis:

Danas većim delom izgubljena profilisana stela od neogenskog krečnjaka poznata iz literature. Stela imala poluslobodni trougaoni zabat, natpisno polje i usadnik. Zabata je bio postavljen na petougao polje, a iznad njegovih uglova sa spoljne strane su se nalazile akroterijalne palmete. U centru zabata je bio položen polumesec. Usadnik je bio neobrađen. Danas je sačuvan centralni deo zabata sa gornjim desnim delom natpisnog polja, i deo palmete s desne strane.

Natpis:

*L(ucius) Aemilius L(uci) f(ilius) Fab(ia) | Flaus Braca | ra eq(ues) leg(ionis) IIII
F(laviae) f(elicis) | stipend(iorum) XIII | vixit ann(os) XXXII*

Bibliografija:

IMS II 87; Миловановић 2001, kat. 31, sl. 24; *EDH* 35781.

5. Nadgrobna stela Publija Publika Konstansa, konjanika legije IV *Flavia*

Dimenzije:

Visina 195 cm; širina 72 cm; debljina 35 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Rit, severno i severoistočno od vojnog logora (zajedno sa kat. br. 12 i jednim anepigrafskim spomenikom), 1974. godine.

Datovanje:

Poslednje decenije I ili prva polovina II veka.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2652.

Opis:

Profilisana stela od neogenskog krečnjaka, sa slobodnim trougaonim zabatom, postavljenim na petougao polje, centralnim poljem i natpisnim poljem. U centru zabata uokvirenog dvostrukim ramom je rozeta sa četiri lista. Iznad uglova zabata su palmete. Pravougao polje je oštećeno, a bilo je flankirano pilastrima sa korintskim kapitelima, od kojih je sačuvan onaj s desne strane. Unutar pravougao polja je niša u obliku lunete uokvirene ramom. Reljef je oštećen i danas se ne može atribuisati.

Natpis:

*P(ublius) Publicius | Fabia Consta(n)s | Brixxi(a) (!) e[q(ues)?] leg(ionis) IIII | F(laviae)
f(elicis) t(estamento) f(ieri) i(ussit) b(ic) s(itus) <e>st*

Bibliografija:

IMS II 88; Миловановић 2001, kat. 21, sl. 16; Спасић-Ђурић 2002, 120, sl. 101a; *EDH* 35782; *Lupa* 5397.

6. Nadgrobna stela Lucija Kasijana Potensa, vojnika legije VII *Claudia*

Dimenzije:

Visina 230 cm; širina 76 cm; debljina 26 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora, krajem XIX i početkom XX veka; kasnije u posedu Đorđa Vajferta u Kostolcu.

Datovanje:

Druga polovina II veka.

Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2731.

Opis:

Stela od neogenskog (badenskog) krečnjaka pravougaone forme polomljena na dva dela. Na vrhu je završena upisanim trougaonim zabatom uokvirenim sa dvostrukim profilisanim, centralnim poljem koje se oslanja na dva pilastra, pravougaonog preseka, i natpisnim poljem uokvirenim dvostrukim profilisanim ramom. U zabatu je rozeta, a na akroterijama su delfini okrenuti glavom ka dole. Na centralnom polju je venac sa tenijama i upisanom rozetom.

Natpis:

D(is) M(anibus) | L(ucius) Cassianus | Potens mil(es) | leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) | mil(itavit) annis XI | vixit annis | XXVIII Cassia(na?) | Valentina | b(ene) m(erenti) fratri | posuit

Bibliografija:

Vulić 1909a, Beibl. 151, br. 6; Vulić 1909b, 116–117, br. 15; *IMS* II 128; Миловановић 2001, kat. 23, sl. 22; Milovanović 2009a, 20, sl. 10; Milovanović 2014, kat. 7; *EDH* 35818, *Lupa* 29731.

7. Nadgrobna stela Opije Agate i Julija Kvadrata, veterana legije VII *Claudia*

Dimenzije:

–

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz; krajem XIX veka je bila uzidana u crkvu u Požarevcu, gde je dovežena sa obližnjeg groblja.

Datovanje:

II ili III vek.*

Sadašnja lokacija:

Izgubljena.

Opis:

Danas izgubljena pravougaona stela od krečnjaka poznata iz literature. Stela je imala trougaoni zabat, centralno polje i uvučeno natpisno polje uokvireno dvostrukim ramom. Centralno polje je bilo uvučeno i flankirano sa dva polustuba ili pilastra sa korintskim kapitelima, a na centru su se nalazili portreti muškarca i žene sa detetom u sredini.

Natpis:

D(is) M(anibus) | Oppiae Aga/then[i] matri | v(ixit) a(nnos) LX et Iul(io) | Quadrato | pat(ri) ve[t(erano)] leg(ionis) VII | Cl(audiae) v(ixit) a(nnos) LXV Hercula|no frat(ri) v(ixit) a(nnos) VIII | Iul(ius) Bassus m(iles) leg(ionis) II(?)I(?) P(arthicae)(?) | s(trator?) co(n)s(ularis) b(ene) m(erentibus) p(osuit)

Bibliografija:

Šafarik, *ms.*; *CIL* III 1651; *IMS* II 132; Ферјанчић 2002, kat. 370; *EDH* 35828.

* Prema *EDH* se predlaže datovanje u uži vremenski period, u drugu polovinu II ili prvu polovinu III veka.

8. Nadgrobne stele Marka Aurelija Rufa, tesararija legije VII *Claudia* (fragmenti)

<i>Dimenzije:</i>	Fragment A: visina 48 cm; širina 91 cm; debljina 31 cm; fragment B: visina 53,5 cm; širina 90 cm; debljina 31 cm; fragment C: visina 58 cm; širina 90 cm; debljina 31 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Šira teritorija Viminacijuma, a potom izgubljena; pronađena „s druge strane reke Mlave, u ruševinama Viminacijuma”; od 1902. do 1912. godine u dvorištu upravne zgrade Đorđa Vajferta u Kostolcu.
<i>Datovanje:</i>	II vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, fragment A: inv. 02_2651; fragment B: inv. 02_2689; fragment c: inv. 02_2689a.

Opis:

Stela od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka je bila polomljena na tri dela (originalne dimenzije stele: visina 216 cm; širina 90 cm; debljina 32 cm). Činili su je trougaoni pseudozabat sa akantusom sa tri lista i delfinima u akroterijima, pravougaono polje je bilo flankirano polustubovima sa korintskim kapitelima, ukrašeno sa vencem i četiri male rozete u uglovima, i natpisno polje.

Fragment A: sačuvan je gornji deo stele sa trougaonim zabatom i akroterijima. U zabatu je akantus sa tri lista, a u akroterijima su delfini okrenuti glavom ka dole. Ispod je sačuvan gornji deo centralnog polja u čijem se centru nalazi gornji deo venca.

Fragment B: sačuvan je donji deo pravougaonog polja flankiranog sa dva pilastra, sa pravougaonim presekom. U centru je venac sa upisanom rozetom sa četiri lista i sa dve rozete u uglovima donjeg dela polja. Ispod je sačuvan gornji deo natpisnog polja uokvirenog dvostrukim profilisanim ramom na kome se danas vidi formula *D M*.

Fragment C: sačuvan je centralni deo uvučenog i uokvirenog natpisnog polja. Danas nedostaje njegov donji deo sa poslednjim redom natpisa *eredes b(ene) m(erenti) p(osuerunt)*.

Natpis:

D(is) M(anibus) | M(arcus) Aurel(ius) Rufus | tess(erarius) leg(ionis) VII Cl(audiae) | vix(it) ann(os) XL milit(avit) | ann(os) XX Aurel(ius) | Longinus et Au/rel(ius) Aulutral[i]s | milites leg(ionis) ei/ustem(!) comb|eredes b(ene) m(erenti) p(osuerunt)

Bibliografija:

ČIL III 8118; Premerstein & Vulić 1903, Beibl. 15–16, br. 18; *IMS* II 123; Миловановић 2001, kat. 28; *EDH* 35815.

9. Nadgrobna stela (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 105 cm; širina 72 cm; debljina 22 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Nekropola u neposrednoj blizini lokaliteta Pećine, jugozapadno od vojnog logora, tokom iskopavanja 1981. godine.
<i>Datovanje:</i>	Prve decenije II veka.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Izgubljena.

Opis:

Danas izgubljen fragment donjeg dela nadgrobne stele od neogenskog(?) krečnjaka sa usadnikom, poznat iz literature. Natpisno polje je bilo uvučeno i uokvireno. Sokl nije bio dekorisan i na njegovom donjem kraju se nalazio usadnik.

Natpis:

-----] | [---] I(?)[--]I(?)ar(---)| *annor(um) XXV / b(ic) s(it-) e(st) | L(ucius) Fabius Cres | cens |(centurio) leg(ionis) XV | Apol(linaris) lib(ert-) | [b(ene)] m(erenti) p(osuit)*

Bibliografija:

IMS II 138; *EDH* 36071.

10. Nadgrobna stela Kaja Pomponija Valerijana, vojnika legije VII *Claudia* (fragment)

Dimenzije:

Visina 107 cm; širina 74 cm; debljina 17 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz krajem XIX veka; štala Živote Kostića u Drmnu, uzidana u podnožje korita za hranjenje, donji deo je bio ukopan u zemlju.

Datovanje:

Poslednje decenije II ili III vek.*

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2659.

Opis:

Centralni deo nadgrobne stele od neogenskog (badenskog) krečnjaka. Natpisno polje je uvučeno i uokvireno dvostrukim ramom. Iznad se vidi deo reljefnog polja sa bazom jednog pilastra s desne strane.

Natpis:

D(is) M(anibus) | C(aius) Pomponi|us Valerian|us mil(es) leg(ionis) | VII Cl(audiae) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) | vix(it) an(nos) XXVIII | mil(itavit) an(nos) X[---] | VA Pomponia | [so]ror e[ius?] | [-----]

Bibliografija:

Cumont 1894, 30–31, br. 5; *AE* 1894, 103; *CIL* III, 13807; Ladek & Premerstein & Vulić 1901, 107, br. 13; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 59, br. 12; *IMS* II 109; *EDH* 28834; *Lupa* 29740.

11. Stela Lucija Sevija Rufa, sveštenika municipija Viminacijuma (fragment)

Dimenzije:

Visina 123 cm; širina 66 cm; debljina 34 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Rit, severno i severoistočno od vojnog logora, 1976. godine; sekundarno upotrebljen za konstrukciju jedne grobnice zajedno sa kat. br. 6 i fragmentom jednog funerarnog anepigrafskog spomenika.

Datovanje:

Druga polovina II ili prve decenije III veka.

* Prema *Lupa* se predlaže datovanje u uži vremenski period prve polovine III veka.

Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2649.

Opis:

Nadgrobna stela od neogenskog (badenskog) krečnjaka, danas sačuvana u donjem delu. Natpisno polje je uvučeno i uokvirano profilisanim vencem koji uokviruje loza sa listovima bršljana. Na donjem delu natpisnog polja su urezana dva otvorena dlana sa raširenim prstima. Na soklu stele je ucrtana jedna *ascia*. Nedostaje donji desni deo sokla.

Natpis:

-----] | *L(ucio) Sevio* | *Rufo s(a)c(erdoti)* | *mun(icipii) Ael(i)* | *Vim(inacii) vixit* | *ann(os)*
XLV | *Saen(ia) Supe* | *ra coniug(i)*

Bibliografija:

IMS II 79; Миловановић 2001, kat. 18, sl. 14; *EDH* 35775; *Lupa* 5429.

12. Nadgrobna stele sa tri arkade i panonskom volutom (fragment)

Dimenzije:

Visina 136 cm; širina 74 cm; debljina 24 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz, 1934. godine; nalazila se u dvorištu upravne zgrade Đorđa Vajferta u Kostolcu.

Datovanje:

II ili III vek.*

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2682.

Opis:

Gornji desni deo pravougaone stele od neogenskog (badenskog) krečnjaka. U gornjem registru se nalazi polje sa reljefom, a u donjem se vidi gornji deo natpisnog polja. Oba polja su uokvirana istim profilisanim ramom. Polje sa reljefom je s gornje strane završeno sa tri luka, od kojih je onaj u sredini veći, dok je natpisno polje s gornje strane završeno noričko-panonskom volutom. Na vrhu stele je reljef sa grozdovima i vinovom lozom. U gornjem polju su dve ukoso postavljene grane bršljana. Između reljefnog i natpisnog polja se s desne strane nalazi jedna mala rozeta. Natpisno polje je izgleda namerno brisano, te se vide retki tragovi natpisa. Reljefi su veoma plitki.

Bibliografija:

Сариа 1934, 73–83, sl. 1; Миловановић 2001, kat. 15; *Lupa* 5413.

13. Nadgrobna stela sa panonskom volutom (fragment)

Dimenzije:

Visina 126 cm; širina 94,5 cm; debljina 25 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Pećine, jugozapadno od vojnog logora, 1990. godine; zajedno sa kat. 23 i kat. 29 sekundarno upotrebljena za formiranje sarkofaga u grobu G-5375.

* Balduin Saria (Сариа 1934, 74) na osnovu dekoracije predlaže datovanje u početak III veka, a Bebina Milanović u IV vek, Миловановић 2001, kat. 15.

Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. C – 12737.

Opis:

Fragment gornjeg dela nadgrobne stele od travertina iz Budakalasa. Natpisno polje je uokvireno veoma plitkim ramom koji na gornjem delu ima oblik noričko-panonske volute. Najbolje je očuvana centralna voluta s leve strane. Fragment je oštećen delovanjem atmosferalija.

Natpis:

D(is) M(anibus) Valeriae Sertoriae [---] | Valer(ius?) SERTVLLINION | ex sign(ifero) leg(ionis) VII Cl(audiae) uxor(i)

Bibliografija:

Mirković 2003, 104, kat. 15.

14. Nadgrobna stela (fragment)

Dimenzije: Visina 106 cm; širina 70 cm; debljina 33 cm.
Mesto i vreme nalaska: Slučajan nalaz, na široj teritoriji Viminacijuma.
Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2650.

Opis:

Gornji deo pravougaone stele od neogenskog (badenskog) krečnjaka; danas nedostaje desni deo celom dužinom. Trougaoni zabat je s gornje strane uokviren dvostrukim profilisanim ramom, dok se u donjem delu oslanja na pilastre, od kojih je očuvan levi. Zabat je dekorisan rozetom sa četiri lista. U akroterijima, od kojih danas nedostaje deo desnog, nalazi se vinova loza s grozdom. Ispod zabata je sačuvan gornji levi deo uvučenog i uokvirenog natpisnog polja. Na ramu između pseudozabata i natpisnog polja je spiralna lozica sa listovima bršljana.

Bibliografija:

Milovanovic 2001, kat. 11, sl. 8; Спасић-Ђурић 2002, 122 sl. 101; *Luca* 5399.

15. Nadgrobna stela oslobođenice Valerije Felikule (fragment)

Dimenzije: Visina 85 cm; širina 70 cm; debljina 23 cm.
Mesto i vreme nalaska: Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, kraj XIX veka; potom u posedu Đorđa Vajferta.
Datovanje: Druga polovina II veka.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2685.

Opis:

Danas je sačuvan donji deo stele od neogenskog (badenskog) krečnjaka sa uvučenim

i uokvirenim natpisnim poljem. U literaturi se pominje provobitni izgled ove stele (originalne dimenzije: visina 193 cm; širina 74 cm; debljina 24 cm). Stela je imala zabat ukrašen vencem sa rozetama u uglovima i akroterijalne lavove između kojih je postojao reljef, koji je možda predstavljao jednu glavu.

Natpis:

[*D(is) M(anibus)*] | [*Valeriae*] | [*Felicula(e)*] | *vixit an | nis XXXXV | lib(ertae) et co | niugi L(ucius) | Val(erius) Euty | chus | b(ene) m(erenti) p(osuit)*

Bibliografija:

CIL III 14217; Premerstein & Vulić 1900, *Beibl.* 123, br. 18; Вулић & Премерштајн 1900, 23, sl. 18; *IMS* II 182; *EDH* 36124; *Lupa* 29733.

16. Nadgobna stela Lucija Cesija Flaka, centuriona legije IV *Flavia* (fragment)

Dimenzije:

Visina 95 cm; širina 80 cm; debljina 16 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora, kraj XIX veka; potom u posedu Stevana Stojanovića u Kostolcu.

Datovanje:

Poslednje decenije I ili prve decenije II veka.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2633.

Opis:

Gornji deo profilisane pravougaone stele od istočnoalpskog mermera sa trougaonim zabatom i akroterijima, širokom arhitravnom gredom i natpisnim poljem. Na centru zabata uokvirenog dvostrukim profilisanim vencem je glava Meduze – očuvani su samo okruglo lice sa urezanim očima i deo kose. Ispod brade je uočljiv Heraklov čvor. U akroterijima su delfini postavljeni glavom ka dole. Na centru arhitravne grede postavljene ispod zabate nalazi se floralni motiv iz koga izlazi loza sa listovima i sa po jednim grozdom sa obe strane. Sačuvan je gornji deo natpisnog polja profilisanog dvostrukim ramom.

Natpis:

L(ucius) Caesius L(uci) f(ilius) | Anie(nsi) Flaccus | Caesara(!) Aug(usta) | (centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) vix(it) | [a]nn(os) X[-----]

Bibliografija:

Ladek & Premerstein & Vulić 1901, *Beibl.* 103–105, br. 10; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 57–58, br. 10; *IMS* II 89; Миловановић 2001, kat. 2, sl. 2; Milovanović 2009a, 19, sl. 6; *EDH* 31755.

17. Nadgobna stela sa portretima (fragment)

Dimenzije:

Visina 95 cm; širina 80 cm; debljina 16 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz, na široj teritoriji Viminacijuma; sekundarno upotrebljen poklopac urne za pepeo.

Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2679.

Opis:

Gornji deo stele od neogenskog (badenskog) krečnjaka sa očuvanim donjim delom reljefnog polja. Reljefno polje je flankirano sa dva polustuba, a na njemu su četiri portreta. Portreti su loše očuvani, posebno u predelu lica. S krajnje leve strane je jedna žena a s desne, muškarac sa bradom u sagumu sa fibulom na desnom ramenu. Između njih su dve manje figure, levo dečak u sagumu sa fibulom na desnom ramenu, a desno je figura koja je dosta oštećena, možda jedne devojčice. Sačuvan je i gornji deo natpisnog polja, uvučenog i uokvirenog dvostrukim ramom. Između reljefnog i natpisnog polja se nalazi dekorativna traka sa listovima bršljana.

Bibliografija:

Миловановић 2001, kat. 17, sl. 13; *Lupa* 5402.

18. Nadgrobna stela Pubija Elija Agatofa (fragment)

Dimenzije: Visina 148 cm; širina 87 cm; debljina 31 cm.
Mesto i vreme nalaska: Slučajan nalaz, na široj teritoriji Viminacijuma, kraj XIX ili početak XX veka; potom u posedu Đorđa Vajferta u Kostolcu.
Datovanje: II vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2654.

Opis:

Fragment stele od belog neogenskog (badenskog) krečnjaka sa donjim delom reljefnog polja i uvučenim i uokvirenim natpisnim poljem ispod njega. Reljefno polje je bilo flankirano polustubovima, od koji je danas sačuvan deo desnog. Uz odlomljenu ivicu se uočavaju forme reljefa koje nalikuju listovima – možda delovi jednog venca. Pored ovih listova je postavljena traka koja se pruža od podnožja polja i sledi polukružnu formu reljefa sa listovima – najverovatnije tenija.

Natpis:

D(is) M(anibus) | P(ublius) Aelius | Agathopus | vix(it) ann(os) XXXV | Ael(ia) Valentina | uxor b(ene) m(erenti) p(osuit)

Bibliografija:

Vulić 1909a, Beibl. 156, br. 19; Вулић 1909b, 120, br. 28; *IMS* II 158; *EDH* 36088; *Lupa* 5434.

19. Nadgrobna stela Petronija (fragment)

Dimenzije: Visina 147 cm; širina 75 cm; debljina 22 cm.
Mesto i vreme nalaska: Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, kraj XIX ili početak XX veka; potom u kolekciji Požarevačke gimnazije.

Datovanje: Druga polovina II veka.
Sadašnja lokacija: Izgubljena.

Opis:

Danas izgubljen donji deo nadgrobne stele od peščara (?), poznat iz literature. Stela je imala natpisno polje sačuvano u donjoj polovini i sokl ispod nje. I natpisno polje i sokl su uvučeni i uokvireni širokim dvostrukim ramom. Sokl je bez dekoracije.

Natpis:

[*D(is) M(anibus)*](?) | [- *Petro*]n*ius* | [---]e*ter* | [*vix(it) an*]n(*os*) *LXV* | [---]n*ia* | *M[a]rcia con* | *iugi et Petro* | *n*ius* Cogitatus Petronius* | *Fuscus Marcia* | *Marcellina P[e]troni*us* Amyni* | *anus fili patri* | *bene merenti* | *posuerunt*

Bibliografija:

Vulić 1912, Beibl. 214–215, br. 3; *IMS* II 150; Ферјанчић 2002, kat. 374; *EDH* 36080.

20. Nadgrobna stela sa kraterom na soklu (fragment)

Dimenzije: Visina 72 cm; širina 50 cm; debljina 13 cm.
Mesto i vreme nalaska: Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma.
Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2677.

Opis:

Fragment donjeg dela stele od neogenskog krečnjaka kome nedostaje levi deo. Sačuvan je donji desni deo uvučenog i uokvirenog natpisnog polja i sokl ispod njega. Uvučeno natpisno polje je bilo uokvireno trakom sa lozom bršljana, od koje je sačuvan donji desni ugao. Na soklu je reljef kratera iz koga izlaze dve lozice, a kome nedostaje deo s leve strane. Loza s desne strane kratera, kao i tri grozda, očuvani su. Na dnu je veoma oštećen usadnik.

Bibliografija:

Миловановић 2001, kat. 1.

21. Nadgrobna stela sa glavom Meduze u polukružnom zabatu (fragment)

Dimenzije: Visina 61 cm; širina 50 cm; debljina 14 cm.
Mesto i vreme nalaska: Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma.
Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2698.

Opis:

Gornji deo stele od neogenskog peščara sa polukružnim zabatom. S gornje strane zabat je uokviren dvostrukim profilisanim ramom, dok se u donjem delu oslanja na dva polustuba pravougaonog preseka. Na centru se nalazi glava Meduze sa Heraklovim

čvorom u plitkom reljefu. Meduza ima okruglo lice sa sitnim očima i punijim ustima, talasastu kosu i dva krilca na vrhu glave. U akroterijima su dva delfina okrenuta glavom ka dole.

Bibliografija:

Lupa 29747.

22. Nadgrobna stela sa portretima u polukružnoj niši (fragment)

Dimenzije:

Visina 92 cm; širina 127 cm; debljina 24 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Pećine, jugozapadno od vojnog logora, 1990. godine; sekundarno upotrebljena zajedno sa kat. 14 i kat. 29 za formiranje sarkofaga u grobu G-5375.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. C – 12738.

Opis:

Fragment gornjeg dela nadgrobne stele od travertina iz Budakalasa. Na sredini gornje strane stele, nalazi se jedno udubljenje četvorougaoanog preseka. U polukružnoj niši su poprsja dvoje supružnika ispod baldahina od školjke sa lepo plastično naznačenim rebrima koja se izvijaju iz gornjeg dela. Portreti su veoma loše očuvani, a njihova lica su potpuno oštećena. S leve strane se nalazi žena, vide se ostaci reljefa ogrtača koji pada sa njenog levog ramena. Ona desnu savijenu ruku pruža ka muškarcu pored nje. Odeća muškarca je veoma oštećena, ali vidljivi su tragovi ogrtača koji je bio pričvršćen fibulom na levom ramenu. On pruža desnu ruku prema ženi. Supružnici su prikazani u pozi *dextrarum iunctio*. U uglovima iznad niše su vrlo slabo sačuvani reljefi erosa/genija u letu koji drže venac. Prepoznaje se njihova forma, dok su lica potpuno oštećena. Najbolje su očuvana njihova krila. Genije na levoj strani je bolje očuvan.

Bibliografija:

Mirković 2003, 104, kat. 15; *Lupa* 5398.

23. Nadgrobna stela sa orlom u zabatu (fragment)

Dimenzije:

Visina 43 cm; širina 83 cm; debljina 14 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2638.

Opis:

Fragment stele od istočnoalpskog mermera sa upisanim zabatom i akroterijima i širokom arhitravnom gredom. U trougaonom zabatu uokvirenom dvostrukim profilisanim ramom, koji je oštećen na vrhu, nalazi se orao sa raširenim krilima i sa po listom bršljana sa obe strane. List bršljana je bolje očuvan na levoj strani orla. Akroteriji su skoro odlomljeni u gornjem delu, a ostaci reljefa u donjem delu se ne mogu atribuisati.

Možda se na levom može prepoznati glava delfina. Ispod je široka arhitravna greda sa kraterom na centru, a flankiraju ga dva grifona okrenuta prema njemu. Sa obe strane se nalaze listovi bršljana. Sačuvan je mali deo natpisnog polja ispod, kao i reljef sa desne strane čija forma podseća na deo polustuba kojim je flankirano natpisno polje.

Bibliografija:

Миловановић 2001, kat. 16, sl. 12; Milovanović 2009a, 20–21, sl. 12; *Lupa* 5416.

24. Nadgrobna stela veterana Gaja Valerija Rebura (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	–
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Šira teritorija Viminacijuma.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Nalazište Viminacijum.

Opis:

Fragment nadgrobne stele od istočnoalpskog mermera sa upisanim zabatom i akroterijima, širokom arhitravnom gredom i gornjim delom natpisnog polja. U trougaonom zabatu se nalazi glava Meduze sa bujnom kosom i zmijama uvijenim u čvor ispod brade. Sa obe strane je po jedna ptica. Akroteriji su oštećeni i na njima se nalaze delfini okrenuti glavom ka dole. Ispod je široka arhitravna greda sa floralnim motivom akantove čaše na centru iz koje izlazi bršljanova loza. Sačuvan je gornji deo natpisnog polja ispod, kao i deo kapitela polustuba koji ga je flankirao s leve strane.

Natpis:*

C(aius) Valerius Rebur | rus vet(eranus) leg(ionis) I [---

Bibliografija:

Nije publikovano.

25. Nadgobna stela oslobođenika Kvinta Kornelija Zosima

<i>Dimenzije:</i>	Visina 246 cm; širina 89 cm; debljina 20 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz; dvadesetih godina XX veka se nalazila u dvorištu jednog seljaka u Drmnu; potom ponovo pronađena kod crkve u Kostolcu.
<i>Datovanje:</i>	Druga polovina II veka.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2647.

Opis:

Stela od istočnoalpskog mermera pravouganog oblika sa upisanim zabatom i akroterijima, frizom, natpisnim poljem i soklom. Stela je polomljena na više mesta. U zabatu se nalazi Triton okrenut ulevo koji za rogove drži morskou košutu ili morskog jelena. Na akroterijima su u visokom reljefu prikazani lavovi sa glavama ovnova ispod

* Zahvaljujem Vladimiru P. Petroviću na pomoći u čitanju natpisa.

šapa. Na vrhu zabata, između lavova, nalazi se kocka sa reljefom rozete. Ispod zabata je friz, na čijem centru je krater iz koga izlazi vinova loza, flankiran sa dva pantera u skoku okrenuta ka spolja. Natpisno polje je flankirano sa dva tordirana polustuba sa kapitelima, od kojih je sačuvan levi. Na soklu su dva delfina isprepletana oko jednog trozubca. Ispod sokla je urezan crtež sekire (*ascia*).

Natpis:

*D(is) M(anibus) | Q(uintus) Cornelius | Q(uinti) lib(ertus) Zosimus | vix(it) an(nos) LX
| Cornelia Zosime | fil(ia) et Cornelius | Trophimus lib(ertus) | et coher[er]des | fecerun[t]
| h(ic) s(itus) e(st)*

Bibliografija:

Сариа 1925, 161; Вулић 1941–1948, 146–147, br. 315; Мόscy 1974, Т. 6b; *IMS* II 167; Миловановић 2001, kat. 7, sl. 5; Спасић-Ђурић 2002, sl. 21; Milovanović 2009a, 17, sl. 5; *EDH* 36113; *Lupa* 5415.

26. Nadgrobna stela Seksta Valerija Valensa, dekuriona municipijuma Viminacijuma

Dimenzije:

Visina 243 cm; širina 87 cm; debljina 29 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, 1881. godine; od kraja XIX veka u posedu Narodnog muzeja u Beogradu.

Datovanje:

Od vremena vladavina cara Hadrijana (117–138) do 239. godine.

Sadašnja lokacija:

Veliki barutni magacin, Beogradska tvrđava, Donji Grad – Narodni muzej u Beogradu, inv. 76.

Opis:

Stela od neogenskog krečnjaka sa trougaonim zabatom, arhitravnom trakom, centralnim poljem, međupoljem, natpisnim poljem i soklom. Na zabatu je glava Meduze, flankirana sa dve ptice, sa okruglim licem i bujnom kosom. Ispod brade su dve zmiје uvezane u čvor. Akroteriji su nezavršeni i bez ukrasa. Na centru široke arhitravne trake je floralni motiv iz koga se na obe strane izvija loza bršljana. Centralno polje je uokvireno sa dva tordirana polustuba sa kapitelima sa listovima. Na njemu je krater s vinovom lozom i velikim grozdom sa obe strane. Ispod se nalazi lovački friz sa četiri životinje koje trče u različitim smerovima. Gledano od centra nalevo, pas progoni jednu životinju, možda medveda. Od centra nadesno su jedna životinja, koju je teško atribuisati, i jelen. Natpisno polje je uokvireno polustubovima ukrašenim uvijenim granama, listovima i cvetovima. Sačuvan je gornji deo sokla uokviren profilisanim vencem sa ostacima reljefa glave i krila dva grifona okrenuta ka centru.

Natpis:

*D(is) M(anibus) | Sex(to) Val(erio) Val(enti) | dec(urioni) mun(icipii) Ael(i) |
Vim(inacii) vix(it) an(nos) LXIII | Valeri(i) Primus Her(cu)lianus Valenti/nus
heredes patri | pientissimo b(ene) m(erenti) p(osuerunt)*

Bibliografija:

Valtrović 1886, 23–24, br. 1; *CIL* III 8128; Kalinka & Swoboda 1890, 34, br. 11; *IMS* II 77; Миловановић 2001, kat. 8, sl. 6; Milovanović 2009a, 22–23, sl. 16; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2008, 339, sl. 4, 4a; Pilipović 2011, 596–597, br. 4, sl. 4; Нинковић 2019, kat. 36, T. XIV/36; *EDH* 35771.

27. Nadgrobna stela Lucija Blasija Nigeliona, spekulatora legije VII *Claudia* (fragment)

Dimenzije:

Visina 175 cm; širina 132 cm; debljina 30 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, zajedno sa kat. br. 37, oko 1850. godine; potom transportovana u Beograd, u Konak kneza Miloša (Knežev dvor).

Datovanje:

II vek ili prve decenije III veka.*

Sadašnja lokacija:

Veliki barutni magacin, Beogradska tvrđava, Donji Grad – Narodni muzej u Beogradu, inv. 75.

Opis:

Fragment gornjeg dela stele od istočnoalpskog mermera sa zabatom, pravougaonom nišom, frizom i natpisnim poljem. Na trougaonom zabatu uokvirenom dvostrukim profilisanim vencem nalazi se reljef glave Meduze sa okruglim, punim licem, bujnom kosom i velikim očima. Ispod njene glave se nalaze dve snažne izuvijane zmije, čije se glave savijaju ka Meduzi. U akroterijima su nagi erosi; geniji sa krilima drže upaljene baklje okrenute u pravcu vrha stele, oslonjene na kose strane zabata. U centralnom polju, pravougaonoj niši, flankiranoj polustubovima dekorisanim listovima i kapitelima sa listovima, nalazi se scena sa putničkim kolima otvorenog tipa sa četiti točka (*rheda*), koja vuku tri konja. Treći konj se propinje i upregnut je zasebno. Kola se kreću ka desno. Na kolima sede tri muškarca. Ispred je kočijaš sa zimskim putnim ogačcem (*paenula*) sa kapuljačom (*cucullus*) na glavi. On drži uzde u levoj ruci i bič u desnoj. Iza njega je muškarac sa bradom, spekulator (*speculator*), koji sedi na stolici sa četiri nogara. U ruci drži predmet izdužene forme, nalik svitku. Na poslednjem sedištu, na uvezanom zavežljaju, sa leđima okrenutim suprotno od smera kretanja kola, sedi mladi sluga i drži beneficijarsko koplje srcolikog oblika. Ispod je lovački friz sa četiri životinje. S leve strane je pas koji progoni zeca, a sa desne pas juri medveda. Natpisno polje je sačuvano samo u gornjem delu, a vide se i ostaci dva tordirana polustuba s kapitelima sa listovima koji su ga uokvirivali.

Natpis:

D(is) M(anibus) | L(ucius) Blassius Nigellio | specul(ator) leg(ionis) VII Cl(audiae) vixit | ann(is) XXXV | [-----?]

Bibliografija:

CIL III 1650; Šafarik, *ms.*; *ILS* 2378; Kanitz 1868, 680; Kalinka & Swoboda 1890: 30, br. 1; Vulić 1909a, Veibl 165; Rostovtzeff 1911a, 269–277; Ростовцев 1911b, 107–115; Schober 1923, 20; Коларић 1953, 31, sl. 1; Alföldy 1959, 1, br. 11; *ILJug* I 14; *IMS* II 106; Visy 1997, 56, sl. 70; Ratković 2008, 799, sl. 1; *AE* 1911 sub 171; *AE* 2011, 1106; Milovanović 2009a,

* Na osnovu dekoracije glavne scene, Ivana Popović predlaže preciznije datovanje u sredinu II veka, Popović 2015, 132.

22–23, sl. 14; Pilipović 2008, 339, sl. 3; Pilipović 2011, 596, br. 3, sl. 3; Mraz 2011, 35, br. 1, T. 13/2; Milovanović 2014, 178–179, kat. 9; Popović 2015, 131–143; Ratković 2015, 42, sl. 9; Popović 2015, 131–135, sl. 1a i 1b; Pilipović 2016, 7–24; Нинковић 2018, 6, 10, sl. 6; Нинковић Н. 2019, kat. 34, T. XIII/34; *EDH* 32764; *Lupa* 19498.

28. Nadgrobna stela Marka Valerija Sperata, veterana Legije VII *Claudia*, dekuriona municipijuma Viminacijuma i prefekta kohorte I *Aquetanorum*

<i>Dimenzije:</i>	Visina 175 cm; širina 75 cm; debljina 20 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, okvirno 1890. godine; potom je kupio Ignjat Vajfert i poklonio Pančevačkoj gimnaziji.
<i>Datovanje:</i>	Od vremena vladavina cara Hadrijana (117–138) do 239. godine.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Pančevo, inv. 2850st.

Opis:

Stela pravougaonog oblika od istočnoalpskog mermera sa pravougaonim reljefnim poljem, frizom, natpisnim poljem i soklom. Na gornjoj strani stele sačuvana su dva udubljenja četvorougaoanog preseka. Stela je oštećena, nedostaje donji deo sokla. U pravougaonoj niši je prikazana otmica Persefone. Na centralnom delu kompozicije su Had i Persefona u kočijama koje vuku dva konja (*biga*), koja galopiraju ka levoj strani. Had je nag i ima kacigu na glavi. On drži skiptar u podignutoj levoj ruci, dok desnom obuhvata Persefonu oko struka. Ispred kočija Hermes, sa putničkom kapom na glavi (*petasos*), drži uzde kočija i glasnički štap sa uvijene dve zmiје (*kerykeion, caduceus*). U krajnjem desnom delu kompozicije je Atena sa kacigom, štitom i kopljem. U donjem delu su dve kotarice cveća i jedna zmiја. Ispod centralnog reljefa je lovački friz. S leve strane su jelen u galopu sa glavom ovna ispod nogu, potom lovac sa nožem u podignutoj desnoj ruci, stilizovano drvo, jedan jelen i iza njega drvo, dok su na desnom kraju lav i drvo u drugom planu, iza njega. Natpisno polje je flankirano sa dva polustuba sa kapitelima sa listovima. Donji deo levog stuba i donji levi ugao natpisa danas nedostaju. Danas je sačuvan donji desni ugao sokla sa reljefom otmice Evrope. Vide se Evropina glava i veo koji drži u rukama i koji se vijori iza nje, kao i glava Dioskura i njegovog konja desno od nje. Prvobitni izgled kompozicije je poznat na osnovu ranije dokumentacije.

Natpis:

D(is) M(anibus) | M. Val(erius) Speratus | vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) ex b(ene) f(ficiario) | co(n)s(ularis) dec(urio) m(unicipii) A(elii) V(iminacii) praef(ectus) coh(ortis) | 5 I Aquet(anorum) v(ixit) a(nnis) LV o(biit) in Britt(annia) | Lucia Afrodisia (!) con/iugi b(ene) m(erenti) et sibi vivae | posuit

Bibliografija:

Brunšmid 1895, 8, T. 1; *CIL* III 12659; *ILS* 7173; *RE* IV, 1901, col. 242; *AE*, 1901, br. 206; Hekler 1912, 184, sl. 123; *Actes VIIIe Congr.*, 1965, T. 90/4; Domaszewski 1967, 34; Devijver 1977, 831, br. 38; Toynbee 1977, 360, i; *IMS* II 110; Croizant 1995, 169; Ферјанчић 2002, kat. 367; Pilipović 2003, 61–88; Pilipović 2007b, 84–88, kat. 10, sl. 21–22; Pilipović 2008, 339, sl. 2–2b; Milovanović 2009a, 17, sl. 4; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2011, kat. 1; Pilipović 2021a, 68sq, sl. 1–3; *EDH* 32853.

29. Nadgrobna stela Tita Bebija Eutiha, augustala municipijuma Viminacijuma

<i>Dimenzije:</i>	Visina 250 cm; širina 90 cm; debljina 25 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Lokalitet Pećine, jugozapadno od vojnog logora, 1990. godine, sekundarno upotrebljena zajedno sa kat. 14 i kat. 23 za formiranje sarkofaga u grobu G-5375.
<i>Datovanje:</i>	Od vremena vladavina cara Hadrijana (117–138) do 239. godine.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. C – 12736.

Opis:

Stela od istočnoalpskog mermera sa pravougaonim reljefnim poljem, frizom, natpisnim poljem i soklom. Stela je pretrpela oštećenja i razbijena je na nekoliko delova. Posebno je oštećena pravougaona niša sa portretima, polomljena na tri dela, a oštećenja su vidljiva i na ivičnim delovima. Na gornjoj strani stele nalaze se dva udubljena četvorougonaog preseka. Prvobitni izgled stele je poznat na osnovu dokumentacije. U pravougaonoj niši flankiranoj polustubovima sa listovima, od kojih je sačuvan samo desni, prikazan je supružnički par. Žena na levoj strani ima talasastu kosu, podeljenu na sredini i skupljenu na temenu. Obučena je u tuniku i ogrtač. Ima naušnice *thatare* u obliku kvadrata, suptilnu ogrlicu (*torque*) oko vrata i narukvicu tipa „omega”. Njena leva ruka je položena na rame muškarca a desna je položena na grudi. Muškarac s desne strane, sa gustom kosom i bradom, nosi tuniku i togu (*toga contabulata*), čiji je jedan kraj sa zadnje strane prebačen preko njegovog levog ramena i prekriva deo torza. U levoj ruci drži svitak (*volumen*). Lica su prikazana na sličan način sa velikim ovalno-okruglim očima sa naglašenim kapcima. Ispod je lovački friz sa četiri životinje. Gledajući sleva nadesno: medved i divlji vepar u borbi i pas koji progoni zeca. Natpisno polje je flankirano sa dva polustuba dekorisana listovima i kapitelima sa listovima. Na soklu je reljef kapitolske vučice sa Romulom i Remom. Nedostaje donji deo sokla.

Natpis:

D(is) M(anibus) | T(ito) Baeb(io) Eutychi | aug(ustalis) Mun(icipii) Ael(ii)Vim(inacii) | qui v(ixit) a(nnos) LXV et | Baebiae Marcel | lae eius | T(itus) Baeb(ius) Abascan | tus aug(ustalis) eiusdem | mun(icipii) patronis

Bibliografija:

Спасић 1996a, 159, br. 13; Спасић-Ђурић 2002, 118–119, sl. 99; Mirković 2003, 101–102, kat. 11; Milovanović 2009a, 24, sl. 17; Milovanović & Mrđić 2010, 90–94; *AE* 2011, 1107; Feraudi-Gruénais 2011, 301–302, br. 9; T. 19; Спасић-Ђурић 2015, 64–66, sl. 67 i 68, kat. 242; Pilipović 2019, 72, kat. 5, sl. 5; Pilipović 2021a, 69sq, figs. 4–6; *EDH* 36245; *Lupa* 5431.

30. Nadgrobna stela Gaja Kornelija Rufa, dekuriona i augura municipijuma Viminacijuma

<i>Dimenzije:</i>	Visina 260 cm; širina 125 cm; debljina 35 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, početkom XX veka.
<i>Datovanje:</i>	Od vremena vladavina cara Hadrijana (117–138) do 239. godine.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2641.

Opis:

Stela pravougaonog oblika od istočnoalpskog mermera sa pravougaonim reljefnim poljem, frizom, natpisnim poljem flankiranim polustubovima i soklom. Stela je oštećena – nedostaju gornji i deo sa gornje desne strane. U centru reljefnog polja stoje dve osobe, žena (Helena?) i muškarac (Menelaj?). Ona je u dugoj haljini sa ogrtačem, desnu ruku je položila na grudi, dok levu pruža prema muškarcu. Njena kosa je skupljena na potiljku. Muškarac ima anatomski oklop (*lorica musculata*), sa pterigama (*pteryges*), i *gorgoneion* apliku na grudima. Pruža desnu ruku prema ženi. Njegova glava je uništena. Desno od njega je ostatak donjeg dela muške figure, verovatno njegovog pratioca. U levom delu su zidine od tesanika. Iznad se nalaze fragmenti tri konjske glave, jedne iznad druge. Ispod je loše očuvan lovački friz sa četiri životinje. Sleva nadesno se vide jedna životinja možda medved, konj, pas i životinja čiji je reljef sačuvan samo delimično, možda divlji vepar. Ispod friza je natpisno polje flankirano sa dva polustuba od kojih je onaj na levoj strani oštećen. Stubu na desnoj strani nedostaje kapitel. Donja polovina stuba je dekorisana listovima, a gornja je tordirana. Na soklu je reljef sa kurulskom stolicom (*sella curulis*), čiji se nogari završavaju u formi lavovih šapa. Pored nje je sa obe strane po jedan mladi pomoćnik (*camillus*) koji jednom rukom drži draperiju, a drugom na nju stavljaju venac. Oba pomoćnika oslanjaju nogu na predmet pored kurulske stolice. Predmet s leve strane podseća na oslonac za noge (*suppedaneum*), ali cilindrični oblik može da sugeriše i *scrinium* za rotuluse magistara. Pored njih je sa obe strane po jedan liktor (*lictor*) u tunici, togi sa ogrtačem povezanim napred umesto na ramenu. Oba liktora u levoj ruci drže dvostruki štap. Liktor s desne strane, s bradom i kovrdžavom kosom, drži u desnoj ruci svitak (*rotulus*). Na levoj strani je liktor bez kose i sa brkovima, koji u desnoj ruci drži štap nazvan *commoetaculum*.

Natpis:

D(is) M(anibus) | C(aius) Cornelius Rufus | dec(urio) augur mun(icipii) Ael(i) Vim(inaci) | vixit ann(os) LXX | Ulpia Rufina uxor et | C(aius) Corn(elius) Pacatus dec(urio) fl(amen) | mun(icipii) eiusdem et | Corneliae Rufina et | Bassa fil(iae) et hered(es) | b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)

Bibliografija:

Вулић 1931, 127–129, br. 311; Kondić 1965, 223, br. 24; Móscy 1974, T. 6с; Тоунбеє 1977, 365, i; *IMS* II 73; Schäfer 1989, 361 br. 83; Bianchi 1995, 313 sl. 1; Спасић-Ђурић 2002, sl. 20; Pilipović 2007b, kat. 10, sl. 21–22; Pilipović 2008, 338, sl. 1–1a; Milovanović 2009a, 22–23, sl. 15; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2011, 595–596, kat. 2, sl. 2; Milovanović 2014, kat. 1; Спасић-Ђурић 2015, 61–63, sl. 65; Pilipović 2021a, 74sq, sl. 19; *EDH* 35758; *Lupa* 5412.

31. Nadgrobna stela Kvinta Helvija Proba, veterana legije VII *Claudia* (fragment)*Dimenzije:*

Visina 223 cm; širina 91 cm; debljina 40 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, krajem XIX veka; nalazila se u kolekciji sveštenika Steve Nikolića.

Datovanje:

Druga polovina II ili prve decenije III veka.*

* Snežana Ferjančić na osnovu formule *Dis Manibus* i formule *hic situs est* predlaže dataciju u prvu polovinu II veka, Ферјанчић 2002, kat. 358.

Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2642.

Opis:

Gornja polovina stele od neogenskog (badenskog) krečnjaka sa plitkom pravougaonom nišom, koja se u gornjem delu završava polukružno, i natpisnim poljem. Nedostaje deo natpisnog polja. Polukružna niša je u gornjem delu uokvirena dvostrukim profilisanim vencem, dok je u donjem flankirana sa dva polustuba sa kapitelima sa listovima. Iznad luka niše je vinova loza sa grozdovima u akroterijalnim poljima. U centru niše je venac od lovorovog lišća sa trakama u koji je upisana jedna rozeta sa osam listova. Natpisno polje je flankirano sa dva polustuba, od kojih nedostaje donji deo levog od njih.

Natpis:

D(is) M(anibus) | Q(uintus) Helvius Probus | vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) | vix(it) ann(os) LIII | h(ic) s(itus) e(st) | Pontia Optata | coniugi suo pi(entissimo) ben(e) mer(enti) pos(uit) | Q(uintus) Helvius Optatus | [patr(i)s]uo [be(ne)] mer(enti) | [posuit]

Bibliografija:

Mommsen 1881, 79 br. 212; Ormós 1878a, 115; Ormós 1878b, 16–17; Torma 1882, 133, br. 101; *CIL* III 8121; *IMS* II 131; Ферјанчић 2002, kat. 358; Milovanović 2014, 170–171, kat. 3, sl. 3; *EDH* 35827; *Lupa* 5425.

32. Nadgrobna stela Marka Servija Tala, augustala municipijuma Viminacijuma (fragment)

Dimenzije:

Visina 200 cm; širina 70 cm; debljina 24 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora, oko 1897. godine; potom transportovana u dvorište upravne zgrade Đorđa Vajferta.

Datovanje:

Druga polovina II ili prve decenije III veka.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2653.

Opis:

Gornja polovina stele od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka sa polukružnim zabatom i natpisnim poljem. Nedostaje donji deo natpisnog polja. Iznad polukružnog zabata je vinova loza sa dva grozda u akroterijalni poljima. Polukružni zabat je uokviren dvostrukim profilisanim vencem. U centru zabata je venac sa trakama u koji je upisana jedna rozeta sa dvostrukim redom latica. Ispod se nalazi arhitravna greda dekorisana lozicom sa listovima. Natpisno polje je flankirano sa dva polustuba sa kapitelima od listova. Stela je dosta oštećena delovanjem atmosferalija.

Natpis:

D(is) M(anibus) | M(anius) Servius | Mani lib(ertus) | Thall(us?) Aug(ustalis) mun(icipii) | Ael(i) Vim(inaci) vixit | ann(os) LXX | Manius Ser(vius) | S[i]lvanus fil(ius) et | heres b(ene) m(erenti) p(osuit)

Bibliografija:

Premmerstein & Vulić 1900a, Beibl. 119–120, br. 12; Вулић & Премерштајн 1900, 21, br. 12; Ladek & Premmerstein & Vulić 1901, Beibl. 111–112, br. 8; *CIL* III 14519; Вулић & Ладек &

Премерштајн 1903, 60, br. 16; *IMS* II 78; Миловановић 2001, 118, kat. 4; Pilipović 2019, 70, kat. 3, sl. 3; *EDH* 35774; *Lupa* 5433.

33. Nadgrobnа stela sa vencem u плиткој полукружној ниши (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 63 cm; širina 73 cm; debljina 21 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2692.

Opis:

Gornji deo stele od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka sa плитком pravougaonom nišom koja se u gornjem delu završava polukružno, a kojoj nedostaje donji levi ugao. Iznad polukružne niše se nalazi vinova loza sa grozdovima u trougaonim poljima. Polukružna niša je u kaloti uokvirena dvostrukim ramom i sa donje strane je oslonjena na dva stuba od kojih je sačuvan samo gornji deo desnog sa kapitelom. U centru niše se nalazi venac u koji je upisana rozeta sa četiri lista. Stela je dosta oštećena delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Nije publikovana.

34. Nadgrobnе stele sa glavom Meduze u zabatu (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 60 cm; širina 58 cm; debljina 25 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, krajem XIX ili početkom XX veka; potom u kolekciji Đorđa Vajferta.
<i>Datovanje:</i>	Poslednje decenije II veka.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Izgubljena.

Opis:

Gornji desni deo mermerne stele, poznat iz literature. Trougaoni upisani zabat je bio uokviren profilisanim vencem. Zabat je bio dekorisan glavom Meduze flankiranom pticama, od koje je bila sačuvana ona na desnoj strani. Na desnom akroteriju je delfin okrenut glavom ka dole. Ispod se nalazila arhitravna greda dekorisana lozom sa bršljanom. Bio je sačuvan gornji desni ugao natpisnog polja sa fragmentom kapitela desnog polustuba.

Natpis:

[---] *lib(erto)* | [-----]

Bibliografija:

Vulić 1909a, *Veibl.* 151–152, br. 8; Вулић 1909b, 117–118, br. 17; *IMS* II 200; Миловановић 2001, kat. 3, sl. 3; Milovanović 2009a, 19, sl. 7; *EDH* 36141.

35. Nadgrobna stela sa kraterom i grifonima (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 166 cm; širina 65 cm; debljina 25 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, krajem XIX veka; potom transportovana i 1880. godine je postala deo kolekcije Mađarskog nacionalnog muzeja u Budimpešti. Mađarska vlada je 1957. godine vraća Jugoslaviji.
<i>Datovanje:</i>	Druga polovina II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Muzej Vojvodine, Novi Sad, inv. 11.

Opis:

Fragment gornjeg desnog dela stele načinjene od istočnoalpskog mermera iz Gumerna. Sačuvan je desni deo trougaonog zabata i akroterija, centralnog polja i natpisnog polja. U centru zabata uokvirenog dvostrukim profilisanim vencem je glava Meduze od koje je sačuvan samo obris reljefa i deo zmijske glave koja se pruža udesno. U desnom akroteriju je fantastično morsko biće, morski grifon sa glavom i krilima orla, šapama sa kandžama i repom u formi uvijene ribe. Ispod zabata je sačuvan desni deo polja sa reljefom sa čije je desne strane polustub, od koga je očuvan samo kapitel. Na polju je sačuvana desna strana kratera, iz koga izlazi grana sa listom akantusa i cvetom. Desno od posude su listovi koji jedan iznad drugog prate njenu formu. Desno od posude, kratera, nalaze se ostaci reljefa grifona sa krilima koji sedi okrenut ka krateru. Ispod se nalazi veoma loše očuvan gornji desni deo natpisnog polja.

Natpis:

[D(is)] M(anibus) | [--- F]elici q(ui) v(ixit) ann(is) [---] | [di]ebus XV et | [---]iano q(ui) v(ixit) a(nnis) | [--- di]ebus XXIII | [---]mas Aug(ustalis) co[l(oniae)?] | [---]s et Vibia(?) | [-----]

Bibliografija:

Hampel 1881, 343; Diner 1883, 106, br. 67; *CIL* III 8130; Dautova-Ruševljan 1983, br. 84 T. 4/1; *IMS* II 84; Pilipović 2019, 71, kat. 4, sl. 4; *EDH* 35780; *Lupa* 4365.

36. Nadgrobna stela sa funerarnim banketom (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 90 cm; širina 68 cm; debljina 35 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma, krajem XIX veka.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Veliki barutni magacin, Beogradska tvrđava, Donji Grad – Narodni muzej u Beogradu, inv. 129.

Opis:

Gornji deo nadgrobnog spomenika od neogenskog krečnjaka sa reljefom na prednjoj i na bočnim stranama. Na prednjoj strani se nalazi pravougaona niša, flankirana sa dva polustuba. Stub sa leve strane je bolje očuvan, a sačuvani su i njegovo kvadratno postolje i kapitel sa listovima. Na sredini arhitravne grede koja sa gornje strane čini okvir niše su rozeta i listovi sa obe strane, a reljef je dosta površinski oštećen. U gornjem

delu pravougaonog polja se nalaze tri poprsja čija lica nisu sačuvana. U sredini je žena sa ogrtačem, desne ruke položene na grudima. Levo i desno od nje su muškarci sa sagumom pričvršćenim fibulom na desnom ramenu. Muškarac sa leve strane drži nejasan predmet u ruci. Ispod se nalazi klina (*klinē*), ležaj oslonjen na izrezbarene nogare sa zakrivljenim uzglavljem (*fulcra*). Ispred kline je na jednom postamentu tripus (*tripus*), tronožni stalak izuvijanih nogara na kojem se nalaze tri predmeta. Predmet sa leve strane se ne može atribuisati, u centru je jedna posuda, a sa desne strane je hleb (*panis quadratus*). Levo od stola je manja figura žene koja stoji okrenuta nadesno, u dugačkoj haljini opasanoj u struku. Podignutom rukom ona prinosi jedan predmet stolu. Na bočnim stranama spomenika se nalazi po jedna pravougaona plitka niša sa arkadom koja se oslanja na stubove sa bazama i kapitelima. Prostor iznad arkada je ukrašen biljnim ornamentom. U niši na levoj bočnoj strani spomenika je stojeća figura mladića u kratkom hitonu (*camillus*). On u podignutoj desnoj ruci drži posudu. U niši na desnoj bočnoj strani spomenika je stojeća figura devojke (*camilla*) u dugačkoj haljini i tunici. U desnoj ruci drži krčag, dok preko levog ramena ima prebačenu tkaninu, maramicu (*mappa*), koja služi za brisanje ruku, čiji kraj drži u levoj ruci.

Bibliografija:

Kalinka & Swoboda 1890, 43, br. 25; Вулић 1909b, 1336; Нинковић 2019, kat. 141, T. XLV/141a, 141b, 141c.

37. Nadgrobna stela Elija Viktorina, brata Elija Prokulina, signifera legije IV *Flavia* (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 155 cm; širina 99 cm; debljina 18 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma zajedno sa kat. br. 27, oko 1850. godine; potom transportovana u Beograd, u Konak kneza Miloša (Knežev dvor).
<i>Datovanje:</i>	Period od vremena Hadrijanove vladavine (117–138) ili tokom III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Barutni magacin „Pećine”, Kalemegdan, Beograd – Narodni muzej u Beogradu, inv. 78.

Opis:

Fragment stele od istočnoalpskog mermera sa centralnim poljem, natpisnim poljem i soklom. Sačuvan je donji deo pravouganog centralnog polja sa reljefom koji je bio flankiran stubovima, od kojih je sačuvano podnožje desnog. Na centru polja je poprsje muškarca sa ogrtačem pričvršćenim fibulom na desnom ramenu, sa savijenom desnom rukom položenom na grudima. Reljef je površinski veoma oštećen, a najbolje je sačuvan deo sa ogrtačem i fibulom. Natpisno polje je flankirano polustubovima sa korintskim kapitelima, mada levi kapitel danas nedostaje. Na soklu je scena lova – na levoj strani je konjanik koji nadesno jaše na konju u trku. Njegov ogrtač (*paludamentum*) pričvršćen je fibulom na desnom ramenu i vijori se iza njega. Ispred konjanika se nalazi jelen u trku, a ispod njega je jedan pas u trku, na čijem vratu se nalazi ogrlica. U drugom planu, iza figura životinja, vidi se vrh jednog drveta.

Natpis:

D(is) M(anibus) Ael(io) Victorino | v(iro?) V E? infelicissimo iu(v)eni | qui vixit annos XXV m(enses) | VIII dies VII Ael(ius) Procu|linus signif(er) leg(ionis) III Fl(aviae) | fratri piissimo | b(ene) m(erenti)

Bibliografija:

Šafarik, *ms.*; Rómer 1866, 165–166, br. 185; *CIL* III 1649; Kalinka & Swoboda 1890, 30–31, br. 3; Kolarić 1952, 27–28; sl. 1; *ILJug* 13; *IMS* II 92; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2008, 339, br. 5, 5a; Pilipović 2011, 597–598, br. 5, sl. 5; Нинковић 2019, kat. 35, Т. XIII/35; *EDH* 32761.

38. Nadgrobna stela sa *Konotorszene* na soklu (fragment)

Dimenzije:

Visina 45 cm; širina 85 cm; debljina 35 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma.

Datovanje:

Druga polovina II ili početak III veka.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej u Beogradu, inv. 2989/III.

Opis:

Fragment stele od istočnoalpskog mermera sa donjim delom natpisnog polja i soklom. Sačuvani su samo donji deo natpisnog polja i baze dva polustuba koje su ga flankirali. Na soklu je reljef sa dve muške figure. Muškarac s leve strane, trgovac, bez brade sa bujnom kovrdžavom kosom, sedi na jastuku postavljenom na okruglu stolicu sa niskim izvijenim naslonom. Obučen je u togu i tuniku, a na nogama, oslonjenim na podest, ima kratke čizme. Pred njim je manji radni sto sa debelom gornjom površinom i tankim koso postavljenim nogama koje se spajaju na podu. Na stolu leži otvorena vreća razvezanih traka za vezivanje, iz koje se prosipa novac. Desnom rukom sprečava da novac padne na pod, dok u levoj drži blagajničku knjigu (*codex*) u koju gleda. Desno od stola je mladić, sluga ili rob, u neopasanoj kratkoj tunici i putničkom ogrtaču (*paenula*). Obema rukama drži svitak (*rotulus, volumen*), savijen na gornjem i donjem delu, i čita tekst.

Bibliografija:

Mirković 1968, 64, 142; Mano-Zisi 1982, 83; Спасић-Ђурић 2002, 58–59, sl. 36; Цвјетићанин 2013, 148–149; Поповић 2014, 161–168; *Lupa* 6809.

39. Nadgrobna stela sa *erosima* i *girlandama* na soklu (fragment)

Dimenzije:

Visina 137 cm; širina 132 cm; debljina 35 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Slučajan nalaz na imanju Jove Kostića na široj teritoriji Viminacijuma, oko 1901. godine; potom transportovan u gimnaziju u Požarevcu.

Datovanje:

Druga polovina II veka.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2668.

Opis:

Fragment stele od istočnoalpskog mermera sa donjim delom natpisnog polja i soklom. Natpisno polje je bilo flankirano sa dva tordirana polustuba od kojih je danas sačuvan samo donji deo desnog od njih. Na soklu je reljef na kome dva naga erosa, okruglih glava sa bujnom kosom, stoje okrenuta ka napred, i telom nagnuti ka spoljnom delu stele podignutim rukama drže jednu veliku girlandu.

Natpis:

-----]arius posuit

Bibliografija:

Premerstein & Vulić 1903, *Veibl.* 20–21, br. 27; *IMS* II 202; Миловановић 2001, kat. 33, sl. 25; *EDH* 36143; *Lupa* 5400.

40. Krunište nadgrobne stele

<i>Dimenzije:</i>	Visina 91 cm; širina 47 cm; debljina 22 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Dubravica, Orašje (?).
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej u Požarevcu, inv. 02_2670.

Opis:

Fragmentarno očuvano krunište od mermera. Sačuvana je samo skulptura na profilisanom vencu sa ležećim lavovima sa glavama ovdova ispod prednjih šapa. Između njih se naziru noge jednog genija i deo njegove spuštene baklje.

Bibliografija:

Milovanović 2009, 16–18, sl. 1; Scholz 2012, 315sqq, T. 1; Pilipović 2021a, 72, sl. 8; *Lupa* 5421.

41. Krunište nadgrobne stele

<i>Dimenzije:</i>	Visina 40 cm; širina 110 cm; debljina 43 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Nepoznato.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2725.

Opis:

Fragmentarno očuvano krunište od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka. Na profilisanom vencu su očuvani donji delovi tri figure. Na sredini se nalazi omfalos (*omphalos*) u formi kalote. Sa strane se nalazi po jedan lav u ležećem položaju sa telom postavljenim upravno na pravac posmatrača. Figura lava s leve strane je bolje očuvana. Figura lava s desne strane je prilično oštećena, posebno u predelu glave. Krunište je oštećeno delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Зотовић 2003, kat. 15, sl. 7; Milovanović 2009a, 16–18, sl. 3; Pilipović 2021a, 72–73, sl. 9.

42. Krunište nadgobne stele (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 40 cm; širina 71 cm; debljina 33 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Slučajan nalaz na široj teritoriji Viminacijuma.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2672.

Opis:

Fragmentarno očuvan levi deo kruništa od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka. Na levoj strani se vidi figura jednog lava tela okrenutog udesno, sa glavom okrenutom ka napred. Ispred prednjih šapa se vidi oštećena forma glave ovna. Desno od figure lava je kameni blok u obliku paralelopipeda. Na prednjoj strani ovog bloka se vide ostaci reljefa jedne glave. Veoma oštećen delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Зотовић 2003, kat. 5, sl. 3; Milovanović 2009a, 16–18, sl. 2; Pilipović 2021a, 72–73, sl. 10; *Lupa* 5447.

43. Skulptura lava (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 40 cm; širina 33 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Lokalitet Pećine, jugozapadno od vojnog logora.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2665.

Opis:

Veoma loše očuvana skulptura ležećeg lava od neogenskog krečnjaka okrenutog udesno, sa glavom okrenutom ka napred. Nedostaje deo glave u prednjem delu. Sačuvana je veoma bujna i raskošna griva koja se spušta sve do postamenta. Lav oslanja svoju desnu šapu na glavu ovna koja se nalazi ispod. Veoma oštećena delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Pilipović 2021a, 72–73, sl. 12.

44. Skulptura lava (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 29 cm; širina 59 cm; debljina 22 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Lokalitet Brest, jugoistočno od vojnog logora.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2703.

Opis:

Figura ležećeg lava od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka, na postamentu. Telo lava je okrenuto udesno, a glava ka napred. Nedostaje gornji deo glave. Ispred prednjih šapa se nalazi glava ovna. Površina cele skulpture je veoma oštećena delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Зотовић 2003, kat. 11, sl. 4; Pilipović 2021a, 72–73, sl. 13.

45. Skulptura lava (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 30 cm; širina 52 cm; debljina 21 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Nepoznato.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2726.

Opis:

Lav od neogenskog krečnjaka u ležećem položaju na postamentu, koji se najbolje vidi ispred prednjih šapa. Lav je postavljen ulevo sa glavom blago okrenutom ka posmatraču. Bujna griva uokviruje glavu, čiji je jedan deo odlomljen s prednje strane. Kamen je odlomljen ispred prednjih šapa, ali ostaci reljefa ukazuju da se ispod nalazila glava ovna. Naglašen lepo oblikovan i uvijen rep. Dosta oštećen delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Pilipović 2021a, sl. 13; Gavrilović Vitas 2021, 44; *Lupa* 5448.

46. Skulptura lava (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 28 cm; širina 47 cm; debljina 21 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2722.

Opis:

Lav od neogenskog krečnjaka u ležećem položaju okrenut ulevo, sa glavom okrenutom u istom smeru kao i telo. Figura lava je postavljena na postament. Danas nedostaje glava, ali se vide ostaci grive ispod nje. Široko postavljene prednje šape. Izvijeni rep prelazi preko zadnje leve šape. Dosta oštećen delovanjem atmosferalija.

Bibliografija:

Pilipović 2021a, sl. 14.

47. Skulptura lava (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 39 cm; širina 43 cm; debljina 24 cm.
-------------------	---

Mesto i vreme nalaska: Nepoznato.
Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2723.

Opis:

Ležeća figura lava od neogenskog krečnjaka na postamentu okrenuta udesno, sa glavom okrenutom ka napred. Glava je dosta oštećena u prednjem delu, ali se vide naglašene oči i bujna griva. Ispred prednjih šapa su tragovi reljefa glave ovna. Zadnji deo skulpture je dosta oštećen. Površinski kamen je pod uticajem atmosferalija svuda dosta oštećen.

Bibliografija:

Pilipović 2021a, sl. 15.

48. Skulptura lava (fragment)

Dimenzije: Visina 21 cm; širina 30 cm; debljina 28 cm.
Mesto i vreme nalaska: Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora.
Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2729.

Opis:

Fragment figure lava od neogenskog krečnjaka. Figura je okrenuta udesno, sa glavom okrenutom ka napred. Danas je sačuvana samo glava sa bujnom grivom, kojoj nedostaje deo sa prednje strane. Jedna rupa okruglog oblika se nalazi na sredini glave.

Bibliografija:

Nije publikovano.

49. Skulptura lava (fragment)

Dimenzije: Visina 31 cm; širina 34 cm; debljina 21 cm.
Mesto i vreme nalaska: Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora.
Datovanje: II ili III vek.
Sadašnja lokacija: Narodni muzej Požarevac, inv. 2_2724.

Opis:

Fragment od istočnoalpskog mermera na kome se vidi zadnja šapa lava okrenutog udesno, preko koje prelazi rep, i deo postamenta ispod njega. Levo od šape se vidi skulptoralni reljef, najverovatnije centralnog elementa kruništa. Forma reljefa nalikuje skulpturi glave sa uvijenim pramenovima, kovrdžama i možda delom brade.

Bibliografija:

Pilipović 2021a, sl. 16.

50. Skulptura lava (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 25 cm; širina 32 cm; debljina 21 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Lokalitet Čair, na teritoriji vojnog logora.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2721.

Opis:

Mermerni fragment na kome se vidi zadnji deo tela lava na postamentu, okrenut udesno. Telo lava je lepo oblikovano. Preko lepo oblikovane šape prelazi rep koji se spušta prema postamentu.

Bibliografija:

Nije publikovano.

SPOLIJE NA ZIDINAMA TVRĐAVE U SMEDEREVU I CRKVAMA U OKOLINI VIMINACIJUMA

51. Nadgrobna stela sa portretima (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 103 cm; širina 76 cm; debljina 30 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Uzidana levo od glavne kapije varoškog bedema, na četvrtoj kuli tvrđave u Smederevu. [*]
<i>Datovanje:</i>	Druga polovina II veka ili prve decenije III veka.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Muzej u Smederevu, inv. A-258.

Opis:

Gornja polovina nadgrobne stele od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka sa upisanim zabatom, portretnom nišom i gornjim delom natpisnog polja. U trougaonom zabatu je rozeta sa četiri lista, a u akroterijima su delfini sa glavom okrenutom ka dole. Portretna niša je flankirana sa dva tordirana polustuba sa kapitelima. U niši se nalaze poprsje žene između dva muškarca u gornjem redu i četiri deteta u donjem delu. Sve odrasle osobe imaju položenu ruku na rame deteta ispred nje. Oba muškarca imaju bradu, dok je onaj s leve strane prikazan u nešto mlađoj dobi. Žena ima jednostavno podeljenu kosu u sredini. U donjem redu, gledano sleva nadesno, nalaze se dečak, potom dva manja deteta i jedna veća devojčica između njih. Lica su shematizovana i bez posebnih ličnih karakteristika, sa naglašenim ovalnim oblikom lica i bademastim očima i dosta su oštećena. I šake odraslih položene na ramena dece su shematizovane sa valjkastim prstima. Na portretu dečaka s leve strane se jasno može prepoznati *sagum* zakopčan na desnom ramenu fibulom. Sačuvan je mali gornji deo natpisnog polja, koje je bilo flankirano polustubovima čiji su kapiteli delimično sačuvani.

^{*} Fridrih Kanic nakon svojih putovanja u Smederevo 1859, 1887. i 1889. godine opisuje ovu nadgrobnu stelu sa portretima izdanu u tvrđavu, Цветковић 2012, 33.

Natpis:

D(is) M(anibus) [---

Bibliografija:

IMS II 190; Цветковић 2012, 33; Миловановић 2001, 122, бр. 24; Milovanović 2009a, 20–21, sl. 11; *EDH* 36132; *Lupa* 28777.

52. Nadgrobna stela sa portretima (fragment)

Dimenzije:

Visina 135 cm; širina 81 cm; debljina 30 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Uzidana u unutrašnji zid dunavskog bedema u Malom gradu u Smederevu.

Datovanje:

Druga polovina II veka.

Sadašnja lokacija:

Uzidan u unutrašnji zid dunavskog bedema u Malom gradu u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini fragment stele od neogenskog krečnjaka sa portretnom nišom i natpisnim poljem. U niši su veoma loše očuvani portreti. U gornjem redu se prepoznaju figure tri odrasle osobe, od kojih se od figure s leve strane vidi samo deo lica, vrata i poprsja. Ispod se nalaze tri dečje figure. Figure su površinski dosta oštećene, posebno u predelu lica. Figure s desne strane su očuvane samo kao obrisi nekadašnjeg reljefa. Natpisno polje je bilo flankirano tordiranim polustubovima, od kojih je sačuvan samo donji deo desnog od njih.

Natpis:

*[D(is)] M(anibus) | [---]ius [-]f(ilius) Iul[---](?) | [-----] | [--- vix]it an(nos) V[---]
| [---]ia Titia [-]| [--- a?]nn(os?) IV(?)[-]| [---]pat(?)[-]| [-----]*

Bibliografija:

IMS II 188; *EDH* 36130; *Lupa* 28819.

53. Nadgrobna stela (fragment)

Dimenzije:

Visina 106 cm; širina 74 cm; debljina 24 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Početkom XX veka se nalazila u kolekciji gimnazije u Smederevu.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Smederevo, inv. A–254.

Opis:

Fragment centralnog dela nadgrobne stele od krečnjaka. U portretnoj niši sačuvani su fragmenti tri poprsja, žene između dva muškarca. Njihove glave su potpuno oštećene. Na traci koja deli nišu od natpisnog polja nalazi se floralni motiv jedne loze. Natpisno polje je bilo uokvireno polustubovima koji su skoro potpuno oštećeni.

Natpis:

Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) | Ἐπίκτησις Θυο |
 δότου ζήσασα | ἔτη β' Νικία νίω | ἑτών Θυόδο |
 τος Νικωνος | συνβίω ἐποίησ[ε]

Bibliografija:

Вулић 1931, 242, br. 644; Павловић 1972, 59; *IMS* II 311; *EDH* 36811; *Lupa* 28771.

54. Nadgrobna stela (fragment)*Dimenzije:*

Visina 148 cm; širina 50 cm; debljina 30 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Staro groblje u Smederevu.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Narodni muzej Smederevo, A-255.

Opis:

Fragment nadgrobne stele od krečnjaka. Sačuvan je samo gornji desni deo natpisnog polja sa tordiranim polustubom s desne strane.

Natpis:

Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) | [---]ΗΝΙΤΟΥ |
 [ζή]σασα ἔτη μ' | [---]σιμος | [μη]τρι γλυκ | [υτάτη]

Bibliografija:

IMS II 312; Павловић 1972, 59; *EDH* 36812; *Lupa* 28772.

55. Nadgrobna stela (fragment)*Dimenzije:*

Visina 63 cm; širina 25 cm; debljina 31 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Smederevo.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Spoljni lapidarijum, Narodni muzej Smederevo.

Opis:

Fragment gornjeg desnog ugla nadgrobne stele od krečnjaka. Sačuvan je samo donji desni ugao zabata i reljef palmete iznad njega. Sačuvan je deo stuba sa kapitelom koji je flankirao polje sa reljefom ispod.

Bibliografija:

Nije publikovano.

56. Nadgrobna stela (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 90 cm; širina 64 cm; debljina 41 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Smederevo.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Smederevo.

Opis:

Fragment gornjeg dela nadgrobne stele od neogenskog krečnjaka sa polukružnim zabatom, na kome se vide tragovi reljefa, najverovatnije delovi venca. Iznad kalote i u uglovima sa strane se nalazi loše očuvan reljef loze sa grozdovima.

Bibliografija:

Nije publikovano.

57. Nadgrobna stela (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 115 cm; širina 60 cm; debljina 25 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Smederevo.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Narodni muzej Smederevo.

Opis:

Fragment nadgrobne stele od istočnoalpskog mermera. Sačuvan je samo donji desni deo natpisnog polja sa tordiranim polustubom s desne strane. Ispod je uvučeno i uokvireno polje sa reljefom koji se danas ne prepoznaje dobro.

Bibliografija:

Nije publikovano.

58. Nadgrobna stela sa kraterom (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 123 cm; širina 55 cm; debljina 27 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Uzidana u kulu levo od Krstaste kule tvrđave u Smederevu.*
<i>Datovanje:</i>	Druga polovina II veka.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Muzej u Smederevu, inv. A-259.**

* Nadgrobnu stelu sa kraterom uzidanu u kulu levo od Krstaste kule je opisao Nikola Vulić sa saradnicima (Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 67). Ova kula je teško stradala u bombardovanju 1944. godine. Pretpostavlja se da je nakon njene konzervacije 1961. godine, desna polovina nadgrobne stele koju opisuje Nikola Vulić bila prenesena u Muzej u Smederevu. Podatak je dobijen od kustosa-arheologa Muzeja u Smederevu Ljiljane Nikolić; Цветковић 2012, 36.

** Grof Marsilji navodi da jeste bila izidana u tvrđavu, odakle je kasnije preneti i danas se nalazi u Muzeju u Smederevu; Marsigli 1726, 125.

Opis:

Spoliju čini gornji desni deo stele od neogenskog (sarmatskog) krečnjaka sa pseudozabatom, centralnim poljem i gornjim delom natpisnog polja. U trougaoni pseudozabat je upisana jedna rozeta sa listom akantusa. Reljef u desnom akroteriju se ne može atribuisati. Ispod je desni deo polja flankiran tordiranim polustubom, koji je u donjem delu dosta oštećen. Sačuvan je desni deo kratera iz koga izlazi loza sa grozdom. Traka između reljefa i natpisnog polja je ukrašena lozom bršljana, od koga je danas integralno sačuvan samo jedan list. Sačuvan je gornji desni deo natpisnog polja koje je bilo uvučeno i uokvireno profilisanim ramom.

Natpis:

[D(is)] M(anibus) | [--- P]roculus | [---]C(?)IP(?)E(?)I(?)[-]I(?) | [-----

Bibliografija:

Marsigli 1726, 125, T. 52/1; *CIL* III 1658; *IMS* II 179; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 67; Миловановић 2001, kat. 9, sl. 7; Milovanović 2009a, 19, sl. 8; Цветковић 2012, 36–37; *EDH* 36121; *Lupa* 28788.

59. Nadgrobna stela Kvinta Julija Seneke (fragment)*Dimenzije:*

Visina 70 cm; širina 70 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Datovanje:

II vek.

Sadašnja lokacija:

Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini fragment stele od neogenskog krečnjaka sa donjim delom niše sa reljefom i gornjim delom natpisnog polja. U centru sačuvanog dela niše se nalazi donji deo venca, sa trakama. S leve strane je sačuvana baza polustuba koji je uokvirivao polje. Ispod se nalazi traka sa lozom sa bršljanom. Sačuvan je gornji deo natpisnog polja sa gornjim delovima polustubova sa kapitelima koji su ga flankirali.

Natpis:

D(is) M(anibus) | Q(uintus) Iul(ius) Seneca | vix(it) an(nos) XL | Ulpia Nigrina | [-----

Bibliografija:

Marsigli 1726, 125, T. 52/6; *CIL* III 1657; Torma 1882, 131, br. 95; Despinić 1882, 10; *CIL* III 8132; Ненадовић 1956, 80, сл. 7/1; *ILJug* 492; *IMS* II 174; *EDH* 33701; *Lupa* 28818.

60. Nadgrobne stela (fragment)*Dimenzije:*

Visina 100 cm; širina 50 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Uzidan u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini fragment donjeg levog ugla stele od neogenskog krečnjaka na kome se vidi deo uvučenog i uokvirenog natpisnog polja. Ispod natpisnog polja je urezana sekira (*ascia*). U literaturi je potvrđeno postojanje još jednog fragmenta ove stele koji je činio deo natpisnog polja.

Natpis:

--- | *Val(erius)* [---] | *et M(arcus) V[al(erius)] Barb[a]* | *rio heredes* | *b(ene) m(erenti)* | *posuer(unt)*

Bibliografija:

Ђорѓа 1882, 131, br. 86; *CIL* III 8134; Непадовић 1956, 80, сл. 7/3; *ILJug* II, 497,498; *IMS* II 206; *Lupa* 28820.

61. Nadgrobna stela sa reljefom povratka Alkeste (fragment)*Dimenzije:*

Visina 110 cm; širina 120 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Uzidana na kulu broj 3 u Malom gradu tvrđave u Smederevu, između Krstaste i Jerinine kule.*

Datovanje:

II ili prve decenije III veka.

Sadašnja lokacija:

Uzidana na zapadnu stranu kule broj 3 u Malom gradu tvrđave Smederevu, između Krstaste i Jerinine kule.

Opis:

Spoliju čini gornji deo stele od istočnoalpskog mermera sa upisanim zabatom, centralnim poljem i frizom. Na trougaonom zabatu uokvirenom dvostrukim profilisanim vencem je glava Meduze sa Heraklovim čvorom ispod brade, okružena dvema pticama. U akroterijima su hipokampi. Uska arhitravna greda ispod zabata je dekorisana lozom bršljana. Na centralnom polju na levoj strani je Alkesta predvođena Heraklom, koji je drži za ruku. Herakle ima prebačenu lavlju kožu preko leve ruke u kojoj drži toljagu. Na desnoj strani reljefa iza kline je jedna žena, sluškinja, koja je levom rukom oslonjena na nju. Na krajnjem desnom kraju sedi Admet, čija je glava potpuno uništena. Glavu je naslonio na desnu ruku, dok je leva položena na koleno. Njegova desna noga je postavljena na postament ispred njega. Ispod je friz sa scenom lova sa pet životinja u trku koje su veoma loše očuvane i ne prepoznaju se dobro. Gledajući sleva nadesno, možda medved, divlji vepar i pas okrenuti nalevo, a potom pas koji juri jednu životinju, možda zeca, okrenuti nadesno.

Bibliografija:

Ќанитц 1985, 150–152; Ладек & Премерштајн & Вулић 1901, 124, сл. 4; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 67, сл. 10; Кондић 1965, 231, br. 35; Тоупбе 1977, 377, ii; Павловић 1980, 101–102, 153–154; Миловановић 2001, kat. 5; *LIMCI*, s. v. Alkestis, br. 27; Pilipović

* Nakon uništenja ove kule u bombardovanju 1944. godine, fragment nadgrobne stele je pronađen 1969. godine u ruševinama i prenesen u Muzej u Smederevu. Nakon desetak godina vraćen je na obnovljenu i rekonstruisanu kulu, samo na većoj visini i sa ugrađenim i gornjim desnim odlomljenim uglom, postavljenim na nešto veću visinu u odnosu na levi, Цветковић 2012, 39.

2007b, kat. 8, sl. 15 i 16; Pilipović 2008, 341, sl. 6; Pilipović 2011, kat. 6; Цветковић 2011, 401, sl. 7; Цветковић 2012, 37, 39–40; *Luра* 28821.

62. Nadgrobna stela sa polukružnim zabatom (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	–
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini fragment gornjeg dela pravougaono završene stele od neogenskog krečnjaka sa upisanim polukružnim zabatom, s gornje strane uokvirenim dvostrukim profilisanim vencem. U donjem delu je oslonjen na stubove od kojih je sačuvan desni, površinski oštećen. U polje je upisan venac sa tenijama i rozetom sa šest listova. U levom akroteriju se vide ostaci reljefa nekog vegetativnog motiva. Ispod je sačuvan gornji deo natpisnog polja, uvučenog i uokvirenog dvostrukim ramom.

Bibliografija:

Ненадовић 1956, 80, сл. 7/2; Цветковић 2012, 42; *Luра* 28822.

63. Nadgrobna stela sa trougaonim zabatom (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	–
<i>Mesto nalaska:</i>	Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini gornji deo pravougaono završene stele od neogenskog krečnjaka sa upisanim trougaonim zabatom uokviren dvostrukim ramom. U zabatu je rozeta sa osam listova. Na akroterijima je vinova loza sa grozdom, od kojih je onaj na levoj strani delimično oštećen. Uska arhitravna greda ispod zabata je dekorisana lozicom bršljana. Ispod je sačuvan gornji deo polja flankiran polustubovima od kojih je sačuvan samo deo kapitela na levoj strani. U centru polja se vidi fragment gornjeg dela jednog venca.

Bibliografija:

Ненадовић 1956, 80, сл. 7/4; Цветковић 2012, 42; *Luра* 28823.

64. Nadgrobna stela (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	–
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini fragment nadgrobne stele sa reljefom venca u koji je upisana rozeta sa četiri lista i trakom. Sačuvan je i deo polustuba s desne strane koji je flankirao ovaj reljef.

Bibliografija:

Nije publikovano.

65. Nadgrobna stela (fragment)

Dimenzije:

–

Mesto i vreme nalaska:

Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Uzidana u zapadnu stranu Krstaste kule Malog grada u Smederevu.

Opis:

Spoliju čini fragment nadgrobne stele sa reljefom venca.

Bibliografija:

Lupa 28824.

66. Nadgrobna stela sa kruništem (fragment)

Dimenzije:

Visina 64 cm; širina 91 cm; debljina 23 cm.

Mesto i vreme nalaska:

Nepoznato, pretpostavlja se da je bila uzidana u tvrđavu u Smederevu.

Datovanje:

II ili III vek.

Sadašnja lokacija:

Muzej u Smederevu, inv. A-266.

Opis:

Fragment gornjeg dela mermerne stele sa kruništem. Krunište i stela su izvedeni od istog komada mermera. Na kruništu su sačuvani samo donji delovi tela dva lava okrenuta od centra ka spoljnim stranama. Njihove prednje šape su postavljene iznad obojnih glava. Između njih je sačuvano podnožje centralne figure koja se ne može atribuisati. Ispod kruništa je trougaoni upisani zabat, uokviren dvostrukim ramom i akroterijima. U zabatu se nalazi borova šišarka, a u akroterijima delfini sa glavom okrenutom ka dole jednu jednu koja donjim delom izlazi iz njihovih usta. Ispod se nalazi polje uokvireno dvostrukim ramom od koga je ostao gornji lučni deo koji vrhom ulazi u polje zabata. U polju je sačuvan gornji deo venca u koji je upisana rozeta sa četiri lista. S desne strane od venca se vidi gornji deo jednog lista, a sa leve samo vrh drugog lista.

Bibliografija:

Пилиповић 2021b, 13, sl. 3; Пилиповић 2021c, 63–75; *Lupa* 28797.

67. Nadgrobna stela sa akroterijalnim lavovima (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 84 cm; širina 91 cm; debljina 34 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Nepoznato, pretpostavlja se da je bila uzidana u tvrđavu u Smederevu.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Muzej u Smederevu, inv. A-271.

Opis:

Fragment gornjeg dela nadgrobne stele od neogenskog krečnjaka. Sačuvan je upisani trougaoni zabat sa akroterijima i deo polja sa reljefom. Centralni motiv na zabatu je oštećen. Ostaci njegove kružne forme ukazuju da je možda bila prikazana rozeta. Sačuvane su dve grančice sa listovima akantusa koje se od podnožja ovog motiva polja pružaju ka spoljnim uglovima zabata. Na akroterijima su skulptoralne figure ležećih lavova sa bujnim grivama okrenute ka spoljnim stranama stele. Njihove prednje šape su postavljene na ovnovnske glave od kojih je ona s desne strane lošije očuvana. Između lavova se nalazi omfalos (*omphalos*) u formi kalote. Ispod zabata je veoma loše očuvan gornji deo uvučenog i uokvirenog polja.

Bibliografija:

Lupa 28791.

68. Nadgrobna stela sa glavom Meduze u zabatu (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 60 cm; širina 70 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Uzidana levo od ulaza na zapadnom zidu Crkve Uspenja Presvete Bogorodice, Staro groblje, Smederevo.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Uzidana levo od ulaza na zapadnom zidu Crkve Uspenja Presvete Bogorodice, Staro groblje, Smederevo.

Opis:

Spoliju čini gornji deo stele od istočnoalpskog mermera, sa upisanim trougaonim zabatom sa akroterijima i gornjim delom polja sa reljefom. Trougaoni zabat je uokviren dvostrukim profilisanim vencem. U centru zabata je glava Meduze, okruglog, punog lica sa bujnom kosom i Heraklovim čvorom ispod brade. Meduzino lice je oštećeno. U akroterijima su dve ptice koje stoje na kosim stranama zabata, okrenute ka centru stele. Ispod zabata se nalazi uvučeno i uokvireno polje, a danas je sačuvan samo gornji deo. Veoma loše očuvan ostatak reljefa u njegovom centru podseća na venac.

Bibliografija:

Katanić 1988, 220; Цветковић 2012, 41–42; Milanović & Pilipović 2021, 261–283. sl. 2 i 3.

69. Nadgrobna stela sa glavom Meduze u zabatu (fragment)

<i>Dimenzije:</i>	Visina 41 cm; širina 100 cm.
<i>Mesto i vreme nalaska:</i>	Uzidana u crkvu Manastira Rukumije.
<i>Datovanje:</i>	II ili III vek.
<i>Sadašnja lokacija:</i>	Uzidana u crkvu Manastira Rukumije.

Opis :

Spoliju čini gornji deo nadgrobne stele od istočnoalpskog mermera sa zabatom i akroterijima. U centru zabata uokvirenog dvostrukim profilisanim vencem je glava Meduze sa Heraklovim čvorom ispod brade. Sa obe strane je po jedna ptica okrenuta ka njoj. U oba akroterija je po figura muškaraca, Dioskura, sa nagim torzom. Sa unutrašnje strane akroterija se vidi gornji deo konja okrenut ka unutrašnjoj strani stele. Lica Dioskura su okrugla, a njihova kosa je kovrdžava i uvojci lokni padaju do ramena. Lice levog je potpuno uništeno. Forma njihovih glava ukazuje da su najverovatnije na glavama nosili karakteristične kape, *piloi*.

Bibliografija:

Cunjak 1996; Спасић 1996b, 219–226; Milovanović 2009b, 99–107; Спасић-Ђурић 2015, sl. 105; Milovanović & Anđelković-Grašar 2017, 176–177, sl. 19; Pilipović & Milanović 2020, 299–322, sl. 1–2; Milanović & Pilipović 2021, 269–270, sl. 6.

Catalogue

1. Funerary stele of Quintus Sicinius Maximus, tribunus of the legion IV *Flavia*

<i>Dimensions:</i>	Height 250 cm; width 88 cm; thickness 22.5 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find at the end of the 19 th or beginning of the 20 th century, on the territory of the military camp in Viminacium; then in the Požarevac Gymnasium collection.
<i>Date:</i>	End of the 1 st or beginning of the 2 nd century.
<i>Location:</i>	Lost.

Description:

A simple rectangular funerary stele made of white marble with an inscription panel. The frame of the inscription panel is moulded. The tenon, the lower part of which is missing, is below the inscription panel.

Inscription:

Q(uinto) Sicinio | Q(uinti) filio) Serg(ia) | Maximo | X vir(o) stl(itibus) iud(icandis) | trib(uno) milit(um) | leg(ionis) IIII Flaviae) f(elicis) | vixit ann(os) | XXIII

Literature:

Vulić 1912, no. 1, fig. 155; *AE* 1913, 172; *IMS* II 86; *EDH* 27291.

2. Funerary stele of 15-year-old Albina

<i>Dimensions:</i>	Height 110 cm; width 37 cm; thickness 6 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find in 1905, in the wider area of Viminacium; reused as a Roman sarcophagus lid.
<i>Date:</i>	2 nd century until Marcus Aurelius' reign (161–180 AD).
<i>Location:</i>	Big Gunpowder Magazine, Belgrade Fortress, Lower Town–National museum Belgrade, inv. 31.

Description:

A reddish rectangular limestone funerary stele with a pediment, a moulded inscription panel, and a tenon. The pediment has a central rosette. The tenon, the lower right corner of which is missing, is below the inscription panel.

Inscription:

D(is) M(anibus) | Albinæ | quæ vix(it) | annis XV | d(iebus) XXXVI | Albinus In | liorum ser(vus) | vil(icus) et Irene | parent(es) fil(iae) | carissim(ae) p(osuerunt)

Literature:

Васић 1903, 24–25; Vulić 1909a *Veibl.* 159, no. 24; Вулић 1909b, 123, no. 37; *AE* 1913, 172; *IMS* II 70; Нинковић 2019, cat. 37, T. 14/37; *EDH* 35752.

3. Funerary stele of Lucius Aelius Andronicus, veteran and former signifer of the legion VII *Claudia*

Dimensions:

Height 172 cm; width 80 cm; thickness 22 cm

Provenance:

A chance find in 1890, on the property of Ljubo Jevtić, in the wider area of Viminacium; reused in the structure of a Roman tomb.

Date:

Second half of the 2nd, or 3rd century.

Location:

Big Gunpowder Magazine, Belgrade Fortress, Lower Town–National museum Belgrade, inv. 74.

Description:

A grey marble rectangular funerary stele with a pediment and inscription panel with moulded frames. The pediment features an eagle. One rosette and one spear, each with a *signum*, are depicted to the left and right of the pediment. A bull's head is at the top of both spears (*hasta*) with a wide ribbon across its neck. Below the bull's head, one above the other, are two discs (*phalerae*) and a horizontally positioned lunula with its ends turned downward.

Inscription:

D(is) M(anibus) | L(ucius) Aur(elius) Andro | nicus vet(eranus) ex | signifero leg(ionis) | VII Cl(audiae) vix(it) a(nnos) LIII | L(ucius) Aur(elius) Salvia | nus libr(arius) co(n) | s(ularis) | filius

Literature:

Valtrović 1890, 56; Domaszewski 1892, 192–193, fig. 3; Valtrović 1893, 98; *CIL* III 12658; *IMS* II 121; Миловановић 2001, cat. 27, fig. 19; Ферјанчић 2002, cat. 363; Milovanović 2009a, 20–21, fig. 13; Milovanović 2014, cat. 8; Нинковић 2019, cat. 33, T. 12/33; *EDH* 35814; *Lupa* 6813.

4. Funerary stele of Lucius Aemilius Flaus, cavalryman of the legion IV *Flavia* (fragment)

Dimensions:

Height 200 cm; width 70 cm; thickness 30 cm

Provenance:

1890, during protective excavations of the necropolis at the site of Pećine, south-west of the military camp.

Date:

End of the 1st or beginning of the 2nd century.

Location:

The upper part is preserved at the Viminacium site, other parts are lost.

Description:

The funerary stele is made of Neogene limestone. It comprises a triangular pediment contained within a pentagonal upper part, holding a crescent moon in relief. There are two palmettes in the spandrel's corners. The inscription panel had moulded frames and a smooth base with a tenon. Today, the central part of the pediment with the upper right part of the inscription panel and the part of the palmette on the right side are preserved.

Inscription:

*L(ucius) Aemilius L(uci) f(ilius) Fab(ia) | Flaus Braca | ra eq(ues) leg(ionis) IIII
F(laviae) f(elicis) | stipend(iorum) XIII | vixit ann(os) XXXII*

Literature:

IMS II 87; Миловановић 2001, cat. 31, fig. 24; *EDH* 35781.

5. Funerary stele of Publius Publicus Constans, cavalryman of the legion IV *Flavia*

Dimensions:

Height 195 cm; width 72 cm; thickness 35 cm

Provenance:

1974, at the site of Rit, north-northeast of the military camp, reused in the structure of a Roman tomb (together with cat. 12 and one anepigraphic monument).

Date:

End of the 1st or first half of the 2nd century.

Location:

National museum of Požarevac, inv. 02_2652.

Description:

A funerary stele made of Neogene limestone is composed of a pediment, a rectangular niche, and an inscription panel. A triangular pediment is contained within a pentagonal upper part, holding a rosette in relief with a palmette in the corners; a rectangular niche is flanked by pilasters with Corinthian capitals, of which the right one is preserved. In the rectangular niche there is a preserved segment of the relief which cannot be recognized. Below it there is an inscription panel with moulded frames.

Inscription:

*P(ublius) Publicius | Fabia Consta(n)s | Brixxi(a) (!) e[q(ues)?] leg(ionis) IIII | F(laviae)
f(elicis) t(estamento) f(ieri) i(ussit) b(ic) s(itus) <e>st.*

Literature:

IMS II 88; Миловановић 2001, cat. 21, fig. 16; Спасић-Ђурић 2002, 120, fig. 101a; *EDH* 35782; *Luca* 5397.

6. Funerary stele of Lucius Cassianus Potens, soldier of the legion VII *Claudia*

Dimensions:

Height 230 cm; width 76 cm; thickness 26 cm

Provenance:

End of the 19th or beginning of the 20th century, at the site of Čair, on the territory of the military camp; then in the possession of Georg Weifert in

Date: Kostolac.
Second half of the 2nd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2731.

Description:

A rectangular funerary stele made of Badenian limestone is preserved, broken into two fragments and reassembled. The stele is composed of the following segments: a triangular pediment, a rectangular niche, and an inscription panel. Two dolphins with down-turned heads are in the upper corner *acroteria*, and there is a rosette on the pediment. In a niche, flanked by two pilasters with capitals, there is a wreath with ribbons with a rosette in its centre. The inscription panel has moulded frames.

Inscription:

D(is) M(anibus) | L(ucius) Cassianus | Potens mil(es) | leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) | mil(itavit) annis XI | vixit annis | XXVIII Cassia(na?) | Valentina | b(ene) m(erenti) fratri | posuit

Literature:

Vulić 1909a, Beibl. 151, no. 6; Vulić 1909b, 116–117, no. 15; *IMS* II 128; Миловановић 2001, cat. 23, fig. 22; Milovanović 2009a, 20, fig. 10; Milovanović 2014, cat. 7; *EDH* 35818; *Lupa* 29731.

7. Funerary stele of Oppia Agathe and Iulius Quadratus, veteran of the legion VII *Claudia*

Dimensions: –.
Provenance: A chance find, at the end of the 19th century, built into Požarevac church, where it was brought from a nearby cemetery.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Lost.

Description:

A limestone rectangular stele has a pediment, a portrait niche, and an inscription panel. In the niche, flanked by two columns or pilasters with capitals, three busts are represented, parents with a child. The frame of the inscription panel is moulded.

Inscription:

D(is) M(anibus) | Oppiae Aga/then [i] matri | vixit a(nnos) LX et Iul(io) | Quadrato | pat(ri) ve[t(erano)] leg(ionis) VII | Cl(audiae) vixit a(nnos) LXV Hercula | no frat(ri) vixit a(nnos) VIII | Iul(ius) Bassus m(iles) leg(ionis) II(?)I(?) P(arthicae)(?) | s(trator?) co(n)s(ularis) b(ene) m(erentibus) p(osuit)

Literature:

Šafarik, *ms.*; *CIL* III 1651; *IMS* II 132; Ферјанчић 2002, cat. 370; *EDH* 35828.

^{*} On dating this stele to the second half of the 2nd or first half of the 3rd century see *EDH*.

8. Funerary stele of Marcus Aurelius Rufus, tesserarius of the legion VII *Claudia* (fragments)

<i>Dimensions:</i>	Fragment A: height 41 cm; width 91 cm; thickness 31 cm; fragment B: height 53.5 cm; width 90 cm; thickness 31 cm; fragment C: height 58 cm; width 90 cm; thickness 31 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find in the wider area of Viminacium and then lost; refound “on the other side of the river Mlava, in the ruins of Viminacium”; from 1902 until 1912 in the yard of the administrative building at Georg Weifert’s mine in Kostolac.
<i>Date:</i>	2 nd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, fragment A: inv. 02_2651; fragment B: inv. 02_2689; fragment C: inv. 02_2689a.

Description:

A rectangular funerary stele made of Neogene Sarmatian limestone. The stele was broken into three fragments (original dimensions: height 216 cm; width 90 cm; thickness 32 cm). The stele was composed of the following segments: a pediment, a rectangular niche and an inscription panel.

Fragment A: upper part of a stele with a gable and upper part of a niche preserved. Two dolphins with down-turned heads are in the upper corner *acroteria*, and there are acanthus leaves on the pediment. The upper part of a niche, flanked by two pilasters with Corinthian capitals, is preserved with part of the wreath in the centre and two rosettes in the corners.

Fragment B: lower part of a niche, flanked by two rectangular pilasters, is preserved with the lower part of a wreath with ribbons and with a rosette in the centre and two rosettes in the lower corners. The upper part of the inscription panel with a moulded frame is partly preserved. The formula *D(is) M(anibus)* is preserved.

Fragment C: the inscription panel with a moulded frame is mostly preserved, but the lower part with the last line *eredes b(ene) m(erenti) p(osuerunt)* is missing.

Inscription:

*D(is) M(anibus) | M(arcus) Aurel(ius) Rufus | tess(erarius) leg(ionis) VII Cl(audiae)
| vix(it) ann(os) XL milit(avit) | ann(os) XX Aurel(ius) | Longinus et Au/rel(ius)
Aulutral[i]s | milites leg(ionis) ei/ustem(!) comb|eredes b(ene) m(erenti) p(osuerunt)*

Literature:

CIL III 8118; Premerstein & Vulić 1903, Beibl. 15–16, no. 18; *IMS* II 123; Миловановић 2001, cat. 28; *EDH* 35815.

9. Funerary stele (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 105 cm; width 72 cm; thickness 22 cm
<i>Provenance:</i>	1981, during excavations in the necropolis near the site of Pećine, south-west of the military camp.
<i>Date:</i>	Beginning of the 2 nd century.

Location: Lost.

Description:

The lower half of a funerary limestone stele with a tenon. The frame of the inscription panel was moulded.

Inscription:

-----] | [---] I(?)[--]I(?)ar(---) | annor(um) XXV / h(ic) s(it-) e(st) | L(ucius) Fabius Cres | cens |(centurio) leg(ionis) XV | Apol(linaris) lib(ert-) | [b(ene)] m(erenti) p(osuit)

Literature:

IMS II 138; EDH 36071.

10. Funerary stele of Caius Pomponius Valerianus, soldier of the legion VII *Claudia* (fragment)

Dimensions: Height 107 cm; width 74 cm; thickness 17 cm

Provenance: A chance find at the end of the 19th century, in the barn of Života Kostić in Drmno, built into the foot of the feeding trough, the lower part was buried in the ground.

Date: End of the 2nd, or 3rd century.*

Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2659.

Description:

A preserved fragment of a stele made of Neogene Badenian limestone contains two segments: a small lower part of a rectangular niche and an inscription panel with a moulded frame. The rectangular niche was flanked by pilasters, of which the right one is preserved, set on a base.

Inscription:

D(is) M(anibus) | C(aius) Pomponi|us Valerian|us mil(es) leg(ionis) | VII Cl(audiae) b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) | vix(it) an(nos) XXVIII | mil(itavit) an(nos) X[---] | VA Pomponia | [so]ror e[ius?] | [-----]

Literature:

Cumont 1894, 30–31, no. 5; AE 1894, 103; CIL III, 13807; Ladek & Premerstein & Vulić 1901, 107, no. 13; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 59, no. 12; IMS II 109; EDH 28834; Lupa 29740.

11. Funerary stele of Lucius Sevius Rufus, priest of the municipium of Viminacium (fragment)

Dimensions: Height 123 cm; width 66 cm; thickness 34 cm

Provenance: 1976, at the site of Rit, north and northeast of the military camp; reused in

* On dating this stele to the first half of the 3rd century see Lupa.

the structure of a Roman tomb (together with cat. 6 and one anepigraphic monument).

Date: The *terminus post quem* is the reign of Hadrian (117–138 AD), the *terminus ante quem* is 239 AD.

Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2649.

Description:

The lower part of a funerary stele made of Neogene Badenian limestone with the lower right corner missing. The frame of the inscription panel was moulded and framed by ivy tendrils. Two open palms with outstretched fingers are engraved on the lower part of the inscription panel and an *ascia* is engraved below the inscription panel.

Inscription:

-----] | *L(ucio) Sevio | Rufo s(a)c(erdoti) | mun(icipii) Ael(i) | Vim(inacii) vixit | ann(os)*
XLV | Saen(ia) Supe | ra coniug(i)

Literature:

IMS II 79; Миловановић 2001, cat. 18, fig. 14; *EDH* 35775; *Lupa* 5429.

12. Funerary stele with three arcades and a Norico-Pannonian volute (fragment)

Dimensions: Height 136 cm; width 74 cm; thickness 24 cm

Provenance: A chance find in 1934, in the yard of the administrative building at Georg Weifert's mine in Kostolac.

Date: 2nd or 3rd century.*

Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2682.

Description:

The upper right part of the funerary stele made of Neogene Badenian limestone survives with segments of the pediment and an inscription panel, both with a moulded frame. The relief panel is topped with three arches, of which the middle one is larger. The inscription panel is topped by a Norico-Pannonian volute. On the top, above the pediment, there are vine tendrils with grapes. In the central panel there are two branches of ivy. A small rosette is on the right side of the ribbon between two panels.

Literature:

Сариа 1934, 73–83, fig. 1; Миловановић 2001, cat. 15; *Lupa* 5413.

13. Funerary stele with a Norico-Pannonian volute (fragment)

Dimensions: Height 126cm; width 94.5 cm; thickness 25 cm

Provenance: 1990, at the site of Pećine, south-west of the military camp; reused as one part of the Roman sarcophagus in the grave G–5375 (together with cat. 23 and

* On dating this stele to the first half of the 3rd century, based on its decoration, see Balduin Saria (Сариа 1934, 74); Beбина Миловановић (Миловановић 2001, cat. 15) suggested dating to the 4th century.

Date: cat. 29).
2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. C – 12737.

Description:

The upper part of the Budakálasz travertine stele survives. The inscription panel is framed, topped by a Norico-Pannonian volute, carved in bas-relief. The central volute on the left side is best preserved. The surface is damaged, abraded and weathered.

Inscription:

D(is) M(anibus) Valeriae Sertoriae [---] | Valer(ius?) SERTVLLINION | ex sign(ifero) leg(ionis) VII Cl(audia) uxor(i)

Literature:

Mirković 2003, 104, cat. 15.

14. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 106 cm; width 70 cm; thickness 33 cm
Provenance: A chance find, in the wider area of Viminacium.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2650.

Description:

The upper right part of a rectangular stele made of Neogene Badenian limestone. Segments of the pediment and an inscription panel, both with moulded frames, are preserved. A triangular pediment is supported on the lower part by rectangular pilasters of which only the left is preserved. A four-petal rosette is in the centre of the pediment, and there are vine tendrils with grapes in the spandrels. The inscription panel, the right part of which is missing, is below the pediment. A smooth architrave with ivy tendrils divides the pediment and the inscription panel.

Literature:

Milovanović 2001, cat. 11, fig. 8; Спасић-Ђурић 2002, 122 fig. 101; *Луца* 5399.

15. Funerary stele of freedwoman Valeria Felicula (fragment)

Dimensions: Height 85 cm; width 70 cm; thickness 23 cm
Provenance: A chance find at the end of the 19th century, in the wider area of Viminacium; then in Georg Weifert's possession.
Date: Second half of the 2nd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2685.

Description:

The lower part of a funerary stele made of Neogene Badenian limestone. A segment of an inscription panel with a moulded frame is preserved. A stele (original dimensions: height 193 cm; width 74 cm; thickness 24 cm) was composed of the gable and an inscription panel. A wreath with two rosettes was in the corners of the gable. The stele had a lion top. Two lions were lying back-to-back by the side of a central element, perhaps a head.

Inscription:

[D(is) M(anibus)] | [Valeriae] | [Felicula(e)] | vixit an | nis XXXXV | lib(ertae) et co | niugi L(ucius) | Val(erius) Euty | chus | b(ene) m(erenti) p(osuit)

Literature:

CIL III 14217; Premerstein & Vulić 1900, Beibl. 123, no. 18; Вулић & Премерштајн 1900, 23, fig. 18; IMS II 182; EDH 36124; Lupa 29733.

16. Funerary stele of Lucius Caesius Flaccus, centurion of the legion IV Flavia (fragment)

Dimensions:

Height 95 cm; width 80 cm; thickness 16 cm

Provenance:

End of the 19th century, at the site of Čair, on the territory of a military camp; then in Stevan Stojanović's possession, in Kostolac.

Date:

End of the 1st or beginning of the 2nd century.

Location:

National museum of Požarevac, inv. 02_2633.

Description:

The upper part of the funerary stele is made of Eastern Alpine marble. The stele is composed of the following segments: a pediment, an architrave, and an inscription panel. Two dolphins with down-turned heads are in the corner of the *acroteria*. The Medusa's head with two intertwined snakes around her neck is the centre of the pediment. The architrave frieze features vine tendrils with grapes springing from the central floral motif. Only the upper part of inscription panel with a moulded frame is preserved.

Inscription:

L(ucius) Caesius L(uci) f(ilius) | Anie(nsi) Flaccus | Caesara(!) Aug(usta) | (centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) vix(it) | [a]nn(os) X[-----

Literature:

Ladek & Premerstein & Vulić 1901, Beibl. 103–105, no. 10; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 57–58, no. 10; IMS II 89; Миловановић 2001, cat. 2, fig. 2; Milovanović 2009a, 19, fig. 6; EDH 31755.

17. Funerary stele with portrait niche (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 95 cm; width 80 cm; thickness 16 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, in the wider area of Viminacium; reused a Roman ash-chest lid.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2679.

Description:

A stele made of Neogene Badenian limestone contains the lower part of the portrait niche, flanked by two columns. The stone is heavily weathered. The portraits are obliterated, particularly their faces. A family of four, parents with two children, is represented. A half-figure of a woman is on the left and a bearded man is on the right. The man is wearing a sagum fastened with a fibula on his right shoulder. A child on the right, probably a boy, is wearing a sagum fastened with a fibula on his right shoulder, while next to him is probably a girl. Ivy tendrils fill the space between the niche and the inscription panel, of which the upper part is preserved.

Literature:

Миловановић 2001, cat. 17, fig. 13; *Luра* 5402.

18. Funerary stele of Publius Aelius Agathopus (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 148 cm; width 87 cm; thickness 31 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, at the end of the 19 th or beginning of the 20 th century, in the wider area of Viminacium; then in Georg Weifert's possession.
<i>Date:</i>	2 nd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2654.

Description:

The central part of the funerary stele is made of Neogene Badenian limestone. The lower part of the rectangular niche with a relief and inscription panel framed with a moulded frame is preserved. The rectangular niche is flanked by columns of which part of right one is preserved. The niche holds a fragment of the relief, probably a part of a wreath with a ribbon.

Inscription:

D(is) M(anibus) | P(ublius) Aelius | Agathopus | vix(it) ann(os) XXXV | Ael(ia) Valentina | uxor b(ene) m(erenti) p(osuit)

Literature:

Vulić 1909a, Veibl. 156, no. 19; Вулић 1909b, 120, no. 28; *IMS* II 158; *EDH* 36088; *Luра* 5434.

19. Funerary stele of Petronius (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 147 cm; width 75 cm; thickness 22 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, at the end of the 19 th or the beginning of the 20 th century, in the wider area of Viminacium; then in the Požarevac Gymnasium collection.
<i>Date:</i>	Second half of the 2 nd century.
<i>Location:</i>	lost.

Description:

The lower part of this funerary stele is made of sandstone (?). The stele contained an inscription panel while the panel below it is without a relief. Both panels are framed with a wide, moulded frame.

Inscription:

[*D(is) M(anibus)*](?) | [- *Petro*]n*ius* | [---]e*ter* | [*vix(it) an*]n*(os) LXV* | [---]n*ia* | M[*a*]
r*cia con* | *iugi et Petro* | *n*ius* Cogita*tus *Petronius* | *Fuscus Marcia* | *Marcellina P[e]* |
*troni*us *Amyni* | *anus fili patri* | *bene merenti* | *posuerunt*

Literature:

Vulić 1912, Beibl. 214–215, no. 3; *IMS* II 150; Ферјанчић 2002, cat. 374; *EDH* 36080.

20. Funerary stele with a crater on the base (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 72 cm; width 50 cm; thickness 13 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, in the wider area of Viminacium.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2677.

Description:

The lower part of the Neogene limestone stele consisted of a lower part of an inscription panel, a base/pedestal with a relief, and the tenon below it. The left part of the fragment is missing. The frame of the inscription panel was moulded and framed by ivy tendrils, of which the lower left corner is preserved. The panel below the base/pedestal is decorated with vine tendrils, with grapes springing from the crater. The tenon below is badly damaged.

Literature:

Миловановић 2001, cat. 1.

21. Funerary stele with a Medusa's head in the pediment (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 61 cm; width 50 cm; thickness 14 cm
<i>Provenance:</i>	The wider area of Viminacium.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2698.

Description:

The fragment of limestone stele consisted of a simple, semi-cylindrical framed niche leaning on two columns in the lower part. The Medusa's winged head with two intertwined snakes around her neck is in the niche. Dolphins with down-turned heads are in the upper corner spandrels.

Literature:

Lupa 29747.

22. Funerary stele with portrait niche (fragment)*Dimensions:*

Height 92 cm; width 127cm; thickness 24 cm

Provenance:

1990 at the site of Pećine, south-west of the military camp; reused as one part of a Roman sarcophagus in the grave G-5375 (together with cat. 14 and cat. 29).

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

National museum of Požarevac, inv. C – 12738.

Description:

The upper part of the Budakálasz travertine funerary stele. In the middle of the upper side of the stele, on its breadth, there is a hole with a quadrangular cross-section. A rectangular part of the stele contains a shell-like stylized arched niche. In the niche, there are half-figures of a deceased couple in the pose of *dextrarum iunctio*. The man to the right is wearing a sagum fastened on his left shoulder with a fibula. A woman on the left is wearing a cloak, falling from her left shoulder. The portraits are very poorly preserved, and their faces are completely obliterated. In the corners above the niche are very poorly preserved reliefs of a winged Eros/Genius, holding a wreath, of which the left one is better preserved. The shapes are recognizable, while the faces are completely obliterated. The wings are the best preserved. The surface of the stele is damaged, abraded, and weathered.

Literature:

Mirković 2003, 104, cat. 15; *Lupa* 5398.

23. Funerary stele with an eagle in the pediment (fragment)*Dimensions:*

Height 43 cm; width 83 cm; thickness 14 cm

Provenance:

At the site of Čair, on the territory of the military camp in Viminacium.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

National museum of Požarevac, inv. 02_2638.

Description:

A fragment of a marble stele consisting of a pediment, an architrave and the upper part of an inscription panel. An eagle with outspread wings, flanked by an ivy leaf, is in the pediment, the top of which is missing. There are remains of indistinct reliefs on the

lower preserved parts of acroterial corners. The heads of dolphins should be recognized on the left. The wide architrave below the pediment is decorated with a crater flanked by griffins and ivy leaves. The small upper part of the inscription panel is preserved. The capital of the column appears on the left side of the inscription panel, with which it was flanked.

Literature:

Миловановић 2001, cat. 16, fig. 12; Milovanović 2009a, 20–21, fig. 12; *Lupa* 5416.

24. Funerary stele of the veteran C. Valerius Reburus (fragment)

Dimensions: –.
Provenance: The wider area of Viminacium.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Viminacium site.

Description:

A fragment of a funerary stele made of Eastern Alpine marble with a pediment and acroteria, a wide architrave beam, and the upper part of the inscription panel. In a triangular pediment is the head of Medusa, with lush hair and snakes wrapped in a knot under her chin. There is one bird on each side. In the damaged acroteria are dolphins turned upside down. Underneath there is a wide architrave beam with a floral motif in the center from which an ivy vine emerges. The upper part of the inscription panel has been preserved, as well as part of the capital of the column that flanked it on the left side.

Inscription:*

C(aius) Valerius Rebur | rus vet(eranus) leg(ionis) I [---

Literature:

Unpublished.

25. Funerary stele of the freedman Quintus Cornelius Zosimus

Dimensions: Height 246 cm; width 89 cm; thickness 20 cm
Provenance: A chance find in the 1920s, in the yard of a peasant's house in Drmno; then lost and refound near the church in Kostolac.
Date: Second half of the 2nd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2647.

Description:

A funerary stele made of Eastern Alpine marble consists of a pediment, architrave, inscription panel, and base with relief. The stele is preserved, broken into four fragments and reassembled. A Triton turned to the left holding a sea deer or a sea roe by the horns

* Many thanks to Vladimir P. Petrović for his help in reading the inscription.

is in the pediment. The *acroteria* is in the form of lying lions with a ram's head in their paws. A cube pedestal with one rosette is between them. The architrave frieze below the pediment is decorated with vine tendrils springing from the crater, flanked by panthers. An inscription panel is flanked by spirally fluted columns with capitals, of which the left one is preserved. The base contains two dolphins intertwined around a trident. An *ascia* is engraved below it.

Inscription:

*D(is) M(anibus) | Q(uintus) Cornelius | Q(uinti) lib(ertus) Zosimus | vix(it) an(nos) LX
| Cornelia Zosime | fil(ia) et Cornelius | Trophimus lib(ertus) | et coher[er]des | fecerun[t]
| b(ic) s(itus) e(st)*

Literature:

Сариа 1925, 161; Вулић 1941–1948, 146–147, no. 315; Мόscy 1974, Т. 6b; *IMS* II 167; Миловановић 2001, cat. 7, fig. 5; Спасић-Ђурић 2002, fig. 21; Milovanović 2009a, 17, fig. 5; *EDH* 36113; *Lupa* 5415.

26. Funerary stele of Sextus Valerius Valens, the decurion of municipium of Viminacium

<i>Dimensions:</i>	Height 243 cm; width 87 cm; thickness 29 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find in 1881, in the wider area of Viminacium; since the end of the 19 th century in the possession of the National Museum Belgrade.
<i>Date:</i>	The <i>terminus post quem</i> is the reign of Hadrian (117–138 AD), the <i>terminus ante quem</i> is 239 AD
<i>Location:</i>	Big Gunpowder Magazine, Belgrade Fortress, Lower Town–National museum Belgrade, inv. 76.

Description:

A Neogene limestone funerary stele with a pediment, a rectangular niche, wide architrave frieze, an inscription panel, a frieze and a partly preserved base with a relief. The pediment contains a Medusa's head flanked by two birds. Medusa is depicted with lush hair framing her oval face. Two stylized snakes are tied around her neck. The acroterial corners are without relief. The architrave is decorated with ivy tendrils springing from the one floral motif. The rectangular panel is flanked by spirally fluted columns with their capitals comprising leaves. Vine tendrils with grapes springing from the crater are in centre of it. Below is a frieze with four animals running in opposite directions. Looking from the centre to the left, we see a dog chasing an indistinct animal, perhaps a bear. From the centre to the right, there is an indistinct animal and a deer. The inscription panel is flanked by columns decorated with tendrils of leaves and flowers. The upper part of the base with a moulded frame is preserved. It contains the relief of the heads and wings of the two griffins in the centre.

Inscription:

*D(is) M(anibus) | Sex(to) Val(erio) Val(enti) | dec(urioni) mun(icipii) Ael(i) |
 Vim(inacii) vix(it) an(nos) LXIII | Valeri(i) Primus Her(cu)lianus Valenti/nus
 heredes patri | pientissimo b(ene) m(erenti) p(osuerunt)*

Literature:

Valtrović 1886, 23–24, no. 1; *CIL* III 8128; Kalinka & Swoboda 1890, 34, no. 11; *IMS* II 77; Миловановић 2001, cat. 8, fig. 6; Milovanović 2009a, 22–23, fig. 16; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2008, 339, fig. 4–4a; Pilipović 2011, 596–597, no. 4, fig. 4; Нинковић 2019, cat. 36, T. 14/36; *EDH* 35771.

27. Funerary stele of Lucius Blassius Nigellio, speculator of the legion VII *Claudia* (fragment)

Dimensions:

Height 175 cm; width 132 cm; thickness 30 cm

Provenance:

A chance find, around 1850, in the wider area of Viminacium, together with cat. 37, reused in the structure of a Roman tomb; then transferred to the atrium of the Prince's Palace in Belgrade in 1851.

Date:

2nd or beginning of the 3rd century.

Location:

Big Gunpowder Magazine, Belgrade Fortress, Lower Town–National museum Belgrade, inv. 75.

Description:

The upper half of the funerary stele made of Eastern Alpine marble contains a pediment, a rectangular niche, a frieze, and a partly preserved inscription panel. The gable contains Medusa's head, with lush hair framing her oval face. Two stylized snakes are tied around her neck. In each corner field, there is a winged Eros, Genius, holding a torch. The torches are lying on the upper sides of the pediment. In the rectangular niche, flanked by the column with overlapping leaves-scales and capitals with leaves, there is an open type of vehicle with four wheels, of which two are seen, pulled by three galloping horses (*rheda*). The third horse, prancing, is harnessed separately. The vehicle is moving to the right. Three men are sitting in it. The driver is wearing a travelling cloak (*paenula*) with a hood (*cucullus*) over his head. He is holding the reins in his left hand, and the whip and the rein in his right hand. A bearded passenger (*speculator*) is sitting behind him on a tall, four-legged chair. He is holding in his hand an indistinct scroll-like object, resembling a scroll. A young man is on the back seat, in the form of a tied bundle with his back turned towards the driver. He holds the heart-shaped spear of a *beneficiarius*. Below is a frieze with four running animals. On the left, a dog is chasing a rabbit, while on the right, a dog is chasing a bear. Only the upper part of the inscription panel is preserved, flanked by the spirally fluted columns, with capitals with leaves.

¹ Based on the decoration, Ivana Popović (Popović 2015, 132) suggests dating more precisely to the middle of the 2nd century.

Inscription:

D(is) M(anibus) | L(ucius) Blassius Nigellio | specul(ator) leg(ionis) VII Cl(audiae) vixit | ann(is) XXXV | [-----?]

Literature:

CIL III 1650; Šafarik, *ms.*; *ILS* 2378; Kanitz 1868, 680; Kalinka & Swoboda 1890: 30, no. 1; Vulić 1909a, Veibl 165; Rostovtzeff 1911a, 269–277; Ростовцев 1911b, 107–115; Schober 1923, 20; Коларић 1953, 31, fig. 1; Alföldy 1959, 1, no. 11; *ILJug* I 14; *IMS* II 106; Visy 1997, 56, fig. 70; Ratković 2008, 799, fig. 1; *AE* 1911 sub 171; *AE* 2011, 1106; Milovanović 2009a, 22–23, fig. 14; Pilipović 2008, 339, fig. 3; Pilipović 2011, 596, no. 3, fig. 3; Mrač 2011, 35, no. 1, T. 13/2; Milovanović 2014, 178–179, cat. 9; Popović 2015, 131–143; Ratković 2015, 42, сл. 9; Поповић 20015, 131–135, fig. 1a–1b; Pilipović 2016, 7–24; Нинковић 2018, 6, 10, fig. 6; Нинковић 2019, cat. 34, T. 13/34; *EDH* 32764; *Lupa* 19498.

28. Funerary stele of Marcus Valerius Speratus, veteran of the legion VII *Claudia*, decurion of the municipium of Viminacium and prefect of the cohort I *Aquetanorum*

<i>Dimensions:</i>	Height 175 cm; width 75 cm; thickness 20 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, around the year 1890, in the wider area of Viminacium; then bought by Georg Weifert who donated it to the Pančevo Gymnasium collection.
<i>Date:</i>	The <i>terminus post quem</i> is the reign of Hadrian (117–138 AD), the <i>terminus ante quem</i> is 239 AD
<i>Location:</i>	National museum of Pančevo, inv. 2850st

Description:

The funerary stele made of Eastern Alpine marble contains a rectangular niche, a frieze, an inscription panel, and a partly preserved base with a relief. In the middle of the upper side of the stele's thickness there are two holes of the quadrangular cross-section. In the rectangular niche is a representation of the rape of Persephone. In the central part of the composition, Hades and Persephone are in the chariot with two horses (*biga*) galloping to the left. Hades is nude with a helmet on his head. He is holding the scepter in his raised left hand, while with the other hand he is embracing Persephone around her waist. In her left hand, she holds a veil that is falling down to her knee. In front of the chariot, there is Hermes, nude, in a winged hat (*petasos*), holding a staff entwined with two serpents and bearing a pair of wings at the top (*caduceus*). In his left hand, he holds the reins of the chariot. Below Hermes' legs there are two flower baskets and a rising snake. On the right side is Athena, with a helmet on her head and a shield in her left hand. Below, there is a frieze with four running animals. A galloping deer with a ram's head under its feet is on the left, followed by a hunter with a knife in his raised right hand, a stylized tree, a deer, and a lion with a tree behind him. The inscription panel, missing its lower left corner, is flanked by columns with leaf capitals. Only the upper part of the relief underneath is preserved with Europa's head and the upper part of one Dioscurus on the right side. Based on documentation, the original appearance of the relief is known. Europa was represented on the bull's back. She was naked with a veil in her arms. Standing figures of Dioscuri with horses flanked this central relief.

Inscription:

D(is)M(anibus) | M. Val(erius) Speratus | vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) ex b(ene) f(iciario) | co(n)s(ularis) dec(urio) m(unicipii) A(elii) V(iminacii) praef(ectus) coh(ortis) | S I Aquet(anorum) v(ixit) a(nnis) LV o(biit) in Britt(annia) | Lucia Afrodisia (!) con/iugi b(ene) m(erenti) et sibi vivae | posuit

Literature:

Brunšmid 1895, 8, T. 1; *CIL* III 12659; *ILS* 7173; *RE* IV, 1901, col. 242; *AE*, 1901, no. 206; Hekler 1912, 184, fig. 123; *Actes VIIIe Congr.*, 1965, T. 90/4; Domaszewski 1967, 34; Devijver 1977, 831, no. 38; Toynbee 1977, 360, i; *IMS* II 110; Croizant 1995, 169; Ферјанчић 2002, cat. 367; Pilipović 2003, 61–88; Pilipović 2007b, 84–88, cat. 10, fig. 21–22; Pilipović 2008, 339, fig. 2–2b; Milovanović 2009a, 17, fig. 4; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2011, cat. 1; Pilipović 2021a, 68sqq, sl. 1–3; *EDH* 32853.

29. Funerary stele of Titus Baebius Eutyches, the augustalis of the municipium of Viminacium

<i>Dimensions:</i>	Height 250 cm; width 90 cm; thickness 25 cm
<i>Provenance:</i>	1990 at the site of Pećine, south-west of the military camp; reused as part of the sarcophagus in grave G–5375 (together with cat. 14 and cat. 23).
<i>Date:</i>	The <i>terminus post quem</i> is the reign of Hadrian (117–138 AD), the <i>terminus ante quem</i> is 239 AD
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. C–12736.

Description:

A funerary stele made of Eastern Alpine marble with a rectangular portrait niche, a frieze, an inscription panel, and a base with a relief. Today, the stele is broken into four fragments. The rectangular niche is particularly damaged. There are two holes of quadrangular cross-section in the middle of the upper side of the stele's thickness. The rectangular niche is flanked by columns with overlapping leaves and scales, of which only the right column is preserved. In the niche, half-figures of the deceased couple are depicted. A woman on the left hand side has an oval face and large roundish eyes. Her hair is wrapped in a chignon on her crown, and she is wearing a tunic and a cloak (*palla*), draped across her chest in V-lines and falling down from her shoulders. She is shown with jewelry: thatare earrings, a bracelet of the “Omega” type, and a subtle torque necklace. She is resting her left hand on her husband's left shoulder, and her right hand is bent at the elbow toward her chest. The man is depicted in a similar way, with an oval face, short curly hair, and a beard, wearing a toga (*toga contabulata*). In his left hand he holds a closed scroll (*rotulus, volumen*) while pointing at it with the index finger of his right hand. Underneath is a frieze with four running animals: a bear, a wild boar, a dog, and a rabbit. An inscription panel is flanked by spirally fluted columns with capitals. The upper part of the relief with the she-wolf and Romulus and Remus on a base/pedestal is preserved.

Inscription:

D(is) M(anibus) | T(ito) Baeb(io) Eutychi | aug(ustalis) Mun(icipii) Ael(ii)Vim(inacii) | qui v(ixit) a(nnos) LXV et | Baebiae Marcel | lae eius | T(itus) Baeb(ius) Abascan | tus aug(ustalis) eiusdem | mun(icipii) patronis

Literature:

Спасић 1996а, 159, no. 13; Спасић-Ђурић 2002, 118–119, fig. 99; Mirković 2003, 101–102, cat. 11; Milovanović 2009а, 24, fig. 17; Milovanović & Mrđić 2010, 90–94; *AE* 2011, 1107; Feraudi-Gruénais 2011, 301–302, no. 9; T. 19; Спасић-Ђурић 2015, 64–66, fig. 67 i 68, cat. 242; Pilipović 2019а, 72, cat. 5, fig. 5; Pilipović 2021а, 69sqq, figs. 4–6; *EDH* 36245; *Lupa* 5431.

30. Funerary stele of Caius Cornelius Rufus, the decurion and augur of the municipium of Viminacium

Dimensions:

Height 260 cm; width 125 cm; thickness 35 cm

Provenance:

A chance find at the beginning of the 20th century in the wider area of Viminacium.

Date:

The *terminus post quem* is the reign of Hadrian (117–138 AD), the *terminus ante quem* is 239 AD

Location:

National museum of Požarevac, inv. 02_2641.

Description:

A funerary stele made of Eastern Alpine marble with a rectangular niche, a frieze, an inscription panel, and a base with relief. The upper part of the stele is damaged. In the centre of a rectangular niche are standing figures of a woman (Helen?) and a man (Menelaus?). She is wearing an ankle-length dress with a cloak; her right arm is bent toward her chest. Her hair is wrapped in a chignon on the back. A man is dressed in an anatomical cuirass (*lorica musculata*), with a leather or metal fringe (*pteryges*) and decorated with a *gorgoneion* applique on his upper chest. His head is damaged. They are both extending their right hands towards each other. Next to the man there is a male figure, of which only the lower part is preserved. On the left-hand side is the city wall made of dressed stone blocks. Only the three horse heads, one above another, are preserved above it. Underneath there is a frieze with four running animals, destroyed at both ends. A wild animal, perhaps a bear, is on the left, followed by a horse, a dog, and most likely a wild bear. The inscription panel is flanked by spirally fluted columns, of which the left one is damaged. Underneath, there is a relief on the base/pedestal with a curule chair (*sella curulis*), a chair whose legs end in the shape of a lion's paw. The curule chair is flanked by young assistants (*camilli*), who hold the drapery with one hand and put a wreath on the chair with the other. Both assistants rest their feet on the object next to the curule chair. On either side is there is a lictor (*lictor*) in a toga and cloak. Both lictors have a *doppelstäben*, a double stick with ribbons in their left hands. On the right side, a lictor with a beard and curly hair is holding a scroll (*rotulus*) in his right hand. On the left-hand side, a lictor is holding a curved object called a *commoetaculum* in his right hand.

Inscription:

D(is) M(anibus) | C(aius) Cornelius Rufus | dec(urio) augur mun(icipii) Ael(i) Vim(inaci) | vixit ann(os) LXX | Ulpia Rufina uxor et | C(aius) Corn(elius) Pacatus dec(urio) fl(amen) | mun(icipii) eiusdem et | Corneliae Rufina et | Bassa fil(iae) et hered(es) | b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)

Literature:

Вулић 1931, 127–129, no. 311; Kondić 1965, 223, no. 24; Móscy 1974, T. 6c; Тоунбеј 1977, 365, i; *IMS* II 73; Schäfer 1989, 361 no. 83; Bianchi 1995, 313 fig. 1; Спасић-Ђурић 2002, fig. 20; Pilipović 2007b, cat. 10, fig. 21–22; Pilipović 2008, 338, fig. 1–1a; Milovanović 2009a, 22–23, fig. 15; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2011, 595–596, cat. 2, fig. 2; Milovanović 2014, cat. 1; Спасић-Ђурић 2015, 61–63, fig. 65; Pilipović 2011, 181–200; Pilipović 2021a, 74sq, sl. 19; *EDH* 35758; *Lupa* 5412.

31. Funerary stele of **Quintus Helvius Probus, veteran of the legion VII Claudia** (fragment)

Dimensions:

Height 223 cm; width 91 cm; thickness 40 cm

Provenance:

A chance find, at the end of the 19th century, in the wider area of Viminacium; then in the possession of the priest Steva Nikolić in Kostolac.

Date:

Second half of the 2nd or beginning of the 3rd century.*

Location:

National museum of Požarevac, inv. 02_2642.

Description:

The upper part of the stele is made of Neogene Badenian limestone with an arched pediment and inscription panel. The lower section of the pediment is supported by columns with capitals composed of leaves. Above the pediment and in the spandrels are placed vine tendrils with grapes. A wreath with ribbons and an eight-petal rosette are in the centre of the pediment. The inscription panel is flanked by columns, of which the lower part of the left one is damaged.

Inscription:

D(is) M(anibus) | Q(uintus) Helvius Probus | vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) | vix(it) ann(os) LIII | h(ic) s(itus) e(st) | Pontia Optata | coniugi suo pi/ent(issimo) ben(e) mer(enti) pos(uit) | Q(uintus) Helvius Optatus | [patr(i)s]uo [be(ne)] mer(enti) | [posuit]

Literature:

Mommsen 1881, 79 no. 212; Ormós 1878a, 115; Ormós 1878b, 16–17; Torma 1882, 133, no. 101; *CIL* III 8121; *IMS* II 131; Ферјанчић 2002, cat. 358; Milovanović 2014, 170–171, cat. 3, fig. 3; *EDH* 35827; *Lupa* 5425.

574 Based on the formula *Dis Manibus* and *hic situs est* Snežana Ferjančić (Ферјанчић 2002, cat 358) suggests dating this to the first half of the 2nd century.

32. Funerary stele of Marcus Servius Tallus, the *augustalis* of the municipium of Viminacium (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 200 cm; width 70 cm; thickness 24 cm
<i>Provenance:</i>	Around 1897 at the site of Čair, on the territory of the military camp; then transferred to the yard of the administrative building at Georg Weifert's mine in Kostolac.
<i>Date:</i>	Second half of the 2 nd or beginning of the 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2653.

Description:

The upper part of the stele is made of Neogene Sarmatian limestone with an arched pediment and an inscription panel. Above the pediment and in the triangular spandrels are placed vine tendrils with grapes. A wreath with ribbons and a four-petal rosette are in the centre of the pediment. The leaves, which resemble acanthus, decorate a narrow architrave beneath it. The preserved upper part of the inscription panel is flanked by columns with leaf capitals. The stone is very weathered.

Inscription:

D(is) M(anibus) | M(anus) Servius | Mani lib(ertus) | Thall(us?) Aug(ustalis) mun(icipii) | Ael(i) Vim(inaci) vixit | ann(os) LXX | Manius Ser(vius) | S[i]lvanus fil(ius) et | heres b(ene) m(erenti) p(osuit)

Literature:

Premierstein & Vulić 1900a, Beibl. 119–120, no. 12; Вулић & Премерштајн 1900, 21, no. 12; Ladek & Premierstein & Vulić 1901, Beibl. 111–112, no. 8; *CIL* III 14519; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 60, no. 16; *IMS* II 78; Миловановић 2001, 118, cat. 4; Pilipović 2019, 70, cat. 3, fig. 3; *EDH* 35774; *Lupa* 5433.

33. Funerary stele with a wreath in an arched pediment (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 63 cm; width 73 cm; thickness 21 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, in the wider area of Viminacium.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2692.

Description:

The upper right part of the stele is made of Neogene Sarmatian limestone with an arched pediment. The lower section of the pediment is supported by columns, of which only the upper part of the right one is preserved. Above the arched pediment and in the spandrels are placed vine tendrils with grapes. A wreath with a four-petal rosette is in the centre of the pediment. The stone of the fragment is weathered.

Literature:

Unpublished.

34. Funerary stele with a Medusa's head in the pediment (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 60 cm; width 58 cm; thickness 25 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, at the end of the 19 th or beginning of the 20 th century, in the wider area of Viminacium; then in Georg Weifert's possession.
<i>Date:</i>	End of the 2 nd century.
<i>Location:</i>	Lost.

Description:

The upper part of the marble stele consisted of a pediment and the upper left corner of the inscription panel. The pediment contains a Medusa's head flanked by two birds, of which the right one is preserved. Dolphins with down-turned heads are depicted in the right corner of the acroteria. A narrow architrave beneath it is decorated with ivy tendrils. The upper part of the inscription panel with a fragment of the right capital of the column are preserved.

Inscription:

[---] *lib(erto)* | [-----]

Literature:

Vulić 1909a, *Veibl.* 151–152, no. 8; Вулић 1909b, 117–118, no. 17; *IMSII* 200; Миловановић 2001, cat. 3, fig. 3; Milovanović 2009a, 19, fig. 7; *EDH* 36141.

35. Funerary stele with a crater and griffins (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 166 cm; width 65 cm; thickness 25 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find at the end of the 19 th century, in the wider area of Viminacium; then, in 1880 it was transferred and became part of the Collection of the Hungarian National Museum in Budapest, after which the Hungarian government returned it to Yugoslavia in 1957.
<i>Date:</i>	Second half of the 2 nd , or 3 rd century.
<i>Location:</i>	Museum of Vojvodina, Novi Sad, inv. 11.

Description:

A fragment of the upper right part of the stele made of Eastern Alpine marble from Gumern. The right part of the pediment, the rectangular niche, and the inscription panel are preserved. The pediment contains a partly preserved relief of Medusa's head and a snake below her neck. A fantastic sea creature, a griffin with eagle's head and wings, clawed paws, and a twisted fish tail, is in the preserved acroterial corner. The right side of the rectangular niche is preserved, flanked by columns, of which right one is partially preserved. The relief of a vessel, perhaps a crater, from which a branch with an acanthus leaf and a flower emerges, is in the centre. To the right of the vessel are leaves that follow its shape, one above the other. To the right are the remains of a relief of the griffin with wings, sitting facing the crater. The small upper right part of the inscription panel is preserved.

Inscription:

[D(is)] M(anibus) | [--- F]elici q(ui) v(ixit) ann(is) [---] | [di]ebus XV et | [---]iano q(ui)
v(ixit) a(nnis) | [--- di]ebus XXIII | [---]mas Aug(ustalis) co[l(oniae)?] | [---]s et Vibia(?)
| [-----]

Literature:

Hampel 1881, 343; Diner 1883, 106, no. 67; *CIL* III 8130; Dautova-Ruševljan 1983, no. 84 T. 4/1; *IMS* II 84; Pilipović 2019, 71, cat. 4, fig. 4; *EDH* 35780; *Lupa* 4365.

36. Funerary stele with a funerary banquet (fragment)*Dimensions:*

Height 90 cm; width 68 cm; thickness 35 cm

Provenance:

A chance find at the end of the 19th century, in the wider area of Viminacium.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Big Gunpowder Magazine, Belgrade Fortress, Lower Town–National museum Belgrade, inv. 129.

Description:

A fragment of a funerary stele made of Neogene limestone with a moulded rectangular niche on the front and arched niches on both lateral sides. The niche on the front is flanked by two columns with bases, of which the left one is better preserved, and capitals with leaves. The narrow architrave above the niche is decorated with leaves and a rosette in the centre. The relief is abraded. In the upper part of the niche there are three half-figures, a woman in the centre and two men, whose faces are damaged. A woman with a robe over her shoulders has her right arm bent at the elbow toward her chest. A man on the left-hand side, wearing a sagum fastened with a circular fibula on his right shoulder, holds an indistinct object. A man on the right-hand side is wearing a sagum, fastened with a circular fibula. Below is a couch (*klinē*) with carved legs and a curved support (*fulcra*). On one pedestal there is a *tripus* (*tripus*), a three-legged stand with twisted legs on which there are three objects. The object on the left side cannot be attributed. There is one vessel in the center, and bread (*panis quadratus*) on the right side. To the left of the table there is a small standing female figure turned to the right, wearing a long dress and a tunic with a waist band. She is carrying an indistinct object in her raised hand. The arch of the niche on the lateral side of the stele is supported by two columns with bases and capitals. Above the arch is an indistinct floral motif. The left-hand lateral niche contains the figure of a standing young man (*camillus*), dressed in a short belted tunic. He is holding an indistinct object in his uplifted left hand. The right-hand lateral niche contains the figure of a maid (*camilla*) in a long tunic. In her right hand she holds a jug. In the other hand she holds a handkerchief (*mappa*), whose upper part falls over the left shoulder perpendicularly.

Literature:

Kalinka & Swoboda 1890, 43, no. 25; Вулић 1909b, 1336; Нинковић 2019, cat. 141, T. 44/141a, 141b, 141c.

37. Funerary stele of Elius Victorinus, brother of Elius Proculinus, the signifer of the legion IV *Flavia* (fragment)

Dimensions: Height 155 cm; width 99 cm; thickness 18 cm
Provenance: A chance find, around 1850, in the wider area of Viminacium (together with cat. 27), reused in the structure of a Roman tomb; then transferred to the atrium of the Prince's Palace in Belgrade in 1851.
Date: The *terminus post quem* is the reign of Hadrian (117–138) or the 3rd century.
Location: Big Gunpowder Magazine, Belgrade Fortress, Lower Town–National museum Belgrade, inv. 78.

Description:

A fragment of a stele made of Eastern Alpine marble consisting of the lower part of the relief niche, an inscription panel, and base with relief. A segment of the half-gifure portrait is preserved in the niche. The niche was flanked by columns, of which the right one is partially preserved. The figure can be identified as a man with a cloak (*sagum*), fastened on the right shoulder with a circular fibula. His right arm is bent at the elbow. The relief is abraded and the head is missing. The best preserved parts are the cloak and the fibula. The inscription panel is flanked by columns with Corinthian capitals, of which the left capital is damaged. Below the inscription panel there is the relief with a hunting scene. A man is riding to the right on a galloping horse. His cloak (*paludamentum*), fastened on the right shoulder with a circular fibula, is fluttering behind him. A dog wearing a collar and a deer are racing in front of him. In the background, behind the animal figures, is the top of a tree with bushy branches.

Inscription:

D(is) M(anibus) Ael(io) Victorino | v(iro?) V E? infelicissimo iu(v)eni | qui vixit annos XXV m(enses) | VIII dies VII Ael(ius) Procu(linus) signif(er) leg(ionis) IIII Fl(aviae) | fratri piissimo | b(ene) m(erenti)

Literature:

Šafarik, *ms.*; Römer 1866, 165–166, no. 185; *CIL* III 1649; Kalinka & Swoboda 1890, 30–31, no. 3; Kolarić 1952, 27–28; fig. 1; *ILJug* 13; *IMS* II 92; *AE* 2011, 1106; Pilipović 2008, 339, no. 5, 5a; Pilipović 2011, 597–598, no. 5, fig. 5; Нинковић 2019, cat. 35, T. 13/35; *EDH* 32761.

38. Funerary stele with *Konotorenszene* (fragment)

Dimensions: Height 45 cm; width 85 cm; thickness 12 cm.
Provenance: A chance find, in the wider area of Viminacium.
Date: Second half of the 2nd or beginning of the 3rd century.
Location: National museum Belgrade, inv. 2989/III

Description:

A fragment of a funerary stele made of Eastern Alpine marble with the small lower part of the inscription panel and a base with a relief. The inscription panel was flanked by columns, of which a small part of the left one is preserved. The relief scene on the base/pedestal contains two male figures. On the left, a man, a merchant, without a

beard and with lush curly hair, is sitting on a pillow placed on a round chair with a low curved back. He is dressed in a toga and tunic, has short boots on his feet, and is leaning on the podium. In front of him there is a smaller desk with thin oblique-legs. There is an open bag with untied straps on the table, from which money is spilling out. In his left hand, the merchant holds a writing tablet (*codex*) in the form of a triptych. The side of the tablet facing the observer has an edged frame, which indicates that it is a wax tablet (*tabula cerata*). On the other side, a servant, in a simple tunic and travelling cloak (*paenula*), is shown submitting a report from a day book with notes (*adversaria*, *ephemerides*). The daybook is in the form of an open scroll (*volumen*) whose upper part the servant holds with his right hand, and the lower part in his left hand.

Literature:

Mirković 1968, 64, 142; Mano-Zisi 1982, 83; Спасић-Ђурић 2002, 58–59, fig. 36; Цвјетићанин 2013, 148–149; Поповић 2014, 161–168; *Lupa* 6809.

39. Funerary stele with Erotes bear garlands (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 137 cm; width 132 cm; thickness 35 cm
<i>Provenance:</i>	A chance find, around the year 1901, on the property of Jova Kostić, in the wider area of Viminacium; then transferred to Požarevac Gymnasium collection.
<i>Date:</i>	Second half of the 2 nd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2668.

Description:

The lower part of a funerary stele, made of Eastern Alpine marble, with a partly preserved inscription panel and a base with a relief. The inscription panel is flanked by spirally fluted columns, of which the right one is partly preserved. The relief scene on the base contains two, winged “baby” Erotes, with plump faces and curly hair, supporting a big garland.

Inscription:

-----]arius posuit

Literature:

Premerestein & Vulić 1903, Beibl. 20–21, no. 27; *IMS* II 202; Миловановић 2001, cat. 33, fig. 25; *EDH* 36143; *Lupa* 5400.

40. Lion top

<i>Dimensions:</i>	Height 91 cm; width 47 cm; thickness 22 cm
<i>Provenance:</i>	Dubravica, Orašje (?)
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2670.

Description:

A fragmentarily preserved marble lion top. Only the sculpture on the highly profiled plinth with reclining lions, back-to-back, with ram heads under their front paws has been preserved. Between them are the legs of a Genius and part of his lowered torch.

Literature:

Milovanović 2009, 16–18, sl. 1; Scholz 2012, 315sq, T. 1; Pilipović 2021a, 72, sl. 8; *Lupa* 5421.

41. Lion top

Dimensions: Height 40 cm; width 110 cm; thickness 43 cm
Provenance: Unknown.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2725.

Description:

A lion top made of Neogene Sarmatian limestone, completely preserved. On the highly profiled plinth there are two lions lying by the side of a central indistinct conical object. The bodies of the lions are placed in the direction of the observer, and the left one is better preserved. The surface of the lion top is damaged, abraded, and weathered.

Literature:

Зотовић 2003, cat. 15, fig. 7; Milovanović 2009a, 16–18, fig. 3; Pilipović 2021a, 72–73, fig. 9.

42. Lion top (fragment)

Dimensions: Height 40 cm; width 71 cm; thickness 33 cm
Provenance: A chance find in the wider area of Viminacium.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2672.

Description:

A fragmentary, preserved left part of a lion top, made of Neogene Sarmatian limestone. On the left side, there is the figure of a lion placed to the left, with its head facing forward. The lion rests his paws on a ram's head. To the right of the lion figure there is a cube-shaped stone block. The remains of a relief of one head can be seen on the front of it. The stone is fairly weathered and abraded.

Literature:

Зотовић 2003, cat. 5, fig. 3; Milovanović 2009a, 16–18, fig. 2; Pilipović 2021a, 72–73, fig. 10; *Lupa* 5447.

43. Lion sculpture (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 40 cm; width 33 cm
<i>Provenance:</i>	At the site of Pećine, southwest of the military camp.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2665.

Description:

A fragment of a very poorly preserved sculpture of a reclining lion, made of Neogene limestone. The lying figure is turned to the left, while its head is slightly facing forward. The frontal part of the head is missing. A very lush and luxurious mane is preserved, which descends all the way to the pedestal below the lion. The lion rests his right paw on the ram's head. The stone is extremely abraded and weathered, and is porous throughout.

Literature:

Pilipović 2021a, 72–73, fig. 12.

44. Lion sculpture (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 29 cm; width 59 cm; thickness 22 cm
<i>Provenance:</i>	At the site of Kod Bresta, south of the military camp.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2703.

Description:

A fragment of a lion figure on a pediment made of Neogene Sarmatian limestone. The lying figure is turned to the left, while the head is slightly facing forward. The upper part of the head is missing. The lion places its paws on the head of a ram. The whole surface is extremely weathered and porous throughout.

Literature:

Зотовић 2003, cat. 11, fig. 4; Pilipović 2021a, 72–73, fig. 13.

45. Lion sculpture (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 30 cm; width 52 cm; thickness 21 cm
<i>Provenance:</i>	Unknown.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	National museum of Požarevac, inv. 02_2726.

Description:

A fragment of a lion figure on a pediment made of Neogene limestone. The lying figure is turned to the left, while its head is slightly facing forward. The lion's head has an accentuated lush mane, which is preserved. The front part of its head is missing. A part

of the relief was broken off in front of the front paws, but the remains indicate a ram's head beneath. The tail is nicely shaped and curled. The stone is extremely weathered and abraded.

Literature:

Pilipović 2021a, fig. 13; Gavrilović Vitas 2021, 44; *Lupa* 5448.

46. Lion sculpture (fragment)

Dimensions: Height 28 cm; width 47 cm; thickness 21 cm
Provenance: At the site of Čair, on the territory of the military camp.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2722.

Description:

A fragment of a Neogene limestone lion figure, lying on a pediment. The figure is turned to the left. The head is missing but the remains of the mane can be seen below it. Its front paws are spread slightly apart. The curved tail crosses over the back left paw. The stone is fairly weathered and abraded.

Literature:

Pilipović 2021a, fig. 14.

47. Lion sculpture (fragment)

Dimensions: Height 39 cm; width 43 cm; thickness 24 cm
Provenance: Unknown.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2723.

Description:

A fragment of a Neogene limestone lion figure lies on a pediment. The lying figure is turned to the right, while its head is facing forward. The lion's head with accentuated eyes and a lush mane is preserved. The front part of its head is missing. In front of the lion's paws there are traces of the relief of a ram's head. The sculpture's back is severely damaged. The whole surface is extremely weathered and porous throughout.

Literature:

Pilipović 2021a, fig. 15.

48. Lion sculpture (fragment)

Dimensions: Height 21 cm; width 30 cm; thickness 28 cm
Provenance: At the site of Čair, on the territory of the military camp.

Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2729.

Description:

A fragment of a reclining lion figure made of Neogene limestone. Only the lion's head with a lush mane is preserved, but part of the front is missing. The figure is turned to the right, while the head is facing forward.

Literature:

Unpublished.

49. Lion sculpture (fragment)

Dimensions: Height 31 cm; width 34 cm; thickness 21 cm
Provenance: At the site of Čair, on the territory of the military camp.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 2_2724.

Description:

A lying lion sculpture on a pediment made of Eastern Alpine marble, fragmentarily preserved. A fragment of the sculpture shows the back paw of a lion turned to the right, over which its tail passes. On the left is an indistinct relief, most likely the central element of the top. The shape of the relief resembles a head with twisted strands, curls, and perhaps part of a chin.

Literature:

Pilipović 2021a, fig. 16.

50. Lion sculpture (fragment)

Dimensions: Height 25 cm; width 32 cm; thickness 21 cm
Provenance: At the site of Čair, on the territory of the military camp.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: National museum of Požarevac, inv. 02_2721.

Description:

A lying lion marble sculpture on a plinth is fragmentarily preserved. A fragment of the sculpture shows the hind part of the lion's body turned to the right, with its tail crossing over its paw.

Literature:

Unpublished.

SPOILS EMBEDDED IN THE SMEDEREVO FORTRESS
AND IN CHURCHES IN THE VICINITY OF VIMINACIUM

51. Funerary stele with a portrait niche (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 64 cm; width 45 cm; thickness 20 cm
<i>Provenance:</i>	Built on the fourth tower, left of the Entrance Tower in Smederevo fortress.*
<i>Date:</i>	Second half of the 2 nd or beginning of the 3 rd century.
<i>Location:</i>	Museum in Smederevo, inv. A-258.

Description:

The spoil consists of the upper part of a stele made of Neogene Sarmatian limestone. The stele consists of a pediment, a portrait niche, and the upper part of an inscription panel. Two dolphins with down-turned heads are depicted in the upper corner panels, with a four-petal rosette in the pediment. The portrait niche is flanked by spirally fluted columns. In the niche, half-figures of three adults, one woman between two men and the busts of four children in front of them are depicted. Each adult places a hand on the shoulder of the child in front of him/her. Both men are bearded, but the man on the left seems to be younger. One of the four children is a larger girl. A boy on the right-hand side is wearing a *sagum* fastened with a fibula on the right shoulder. Beneath there is a small upper part of the inscription panel, flanked by columns whose capitals are preserved.

Inscription:

D(is) M(anibus) [---

Literature:

IMS II 190; Цветковић 2012, 33; Миловановић 2001, 122, no. 24; Milovanović 2009a, 20–21, fig. 11; *EDH* 36132; *Luра* 28777.

52. Funerary stele with a portrait niche (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 135 cm; width 81 cm; thickness 30 cm
<i>Provenance:</i>	Built into the inner side of the Danubian walls in the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.
<i>Date:</i>	Second half of the 2 nd century.
<i>Location:</i>	Built into the inner Danubian walls in the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consists of the central part of the stele made Neogene limestone. The stele

* The appearance of the stele as a *spolium* built in Smederevo fortress was described by Felix Kanitz after his visits to Smederevo (1859, 1887, and 1889), Цветковић 2012, 33.

consists of a portrait niche and an inscription panel. In the niche are depicted half-figures of three adults with busts of three children in front of them. The relief is damaged and the figures of the adults and the child on the right are missing. The portrayed figures are seriously abraded, especially in their faces. The inscription panel is flanked by spirally fluted columns, of which the right one is partially preserved.

Inscription:

[D(is)] M(anibus) | [---]ius [-] f(ilius) Iul[---](?) | [-----] | [--- vix]it an(nos) V[---]
| [---]ia Titia [-] | [--- a?]nn(os?) IV(?)[-] | [---]pat(?)[-] | [-----]

Literature:

IMS II 188; EDH 36130; Lupa 28819.

53. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 106 cm; width 74 cm; thickness 24 cm
Provenance: The beginning of the 20th century in Smederevo Gymnasium collection.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Museum in Smederevo, inv. A-254.

Description:

The central part of a limestone stele. Fragments of three busts, a woman between two men, are preserved in the portrait niche. Their heads are completely damaged. A narrow architrave beam that separates the niche from the inscription field is decorated with floral tendrils. The inscription panel is flanked by columns that are almost completely damaged.

Inscription:

Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) | Ἐπίκτησις Θυο |
δότου ζήσασα | ἔτη β' Νικία νιῶ | ἐτῶν Θυόδο |
τος Νικωνος | συνβιῶ ἐποίησ[ε]

Literature:

Вулић 1931, 242, no. 644; Павловић 1972, 59; IMS II 311; EDH 36811; Lupa 28771

54. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 148 cm; width 50 cm; thickness 30 cm
Provenance: Old cemetery in Smederevo.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Museum in Smederevo, inv. A-255.

Description:

A fragment of a limestone stele. Only the upper right part of the inscription panel flanked by a spirally fluted column with a capital has been preserved.

Inscription:

Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) | [---]Η ΝΗΤΟΥ |
 [ζή]σασα ἔτη μ' | [---]σιμος | [μη]τρι γλυκ | [υδάτη]

Literature:

IMS II 312 ; Павловић 1972, 59; EDH 36812; Лура 28772.

55. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 63 cm; width 25 cm; thickness 31 cm
Provenance: Smederevo (?).
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Museum in Smederevo.

Description:

A fragment of the upper right corner of a limestone stele. Only the lower right corner of the pediment and the relief of the acroterial palmette have been preserved. Part of the column with a capital that flanked the panel below the pediment has been preserved.

Literature:

Unpublished.

56. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 90 cm; width 64 cm; thickness 41 cm
Provenance: Smederevo (?).
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Museum in Smederevo.

Description:

A fragment of the upper part of a stele made of limestone with an arched pediment. In the centre of the pediment, traces of a relief can be seen, most likely parts of a wreath. Above the arched pediment and in the corner spandrels there are tendrils with grapes, poorly preserved.

Literature:

Unpublished.

57. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 115 cm; width 60 cm; thickness 25 cm
Provenance: Smederevo (?).
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Museum in Smederevo.

Description:

A fragment of a stele made of Eastern Alpine marble. Only the lower right part of the inscription panel with column has been preserved. The spirally fluted column has overlapping leaves-scales in its base. Below, in the base/pedestal there is a relief in a panel with a moulded frame, which is not well recognized today.

Literature:

Unpublished.

58. Funerary stele with a crater (fragment)*Dimensions:*

Height 123 cm; width 42 cm; thickness 27 cm

Provenance:

Built into the Tower, left of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.*

Date:

Second half of the 2nd century.

Location:

Museum in Smederevo, inv. A-259.**

Description:

The spoil consists of the upper left part of a stele made of Neogene Sarmatian limestone. The stele consists of a pediment, relief panel, and the upper part of the inscription panel. A rosette flanked by acanthus leaves is depicted in the centre of the pediment. The relief in the right acroterial corner cannot be attributed. The panel below, flanked by spirally fluted columns with capitals of which the right one is partially preserved, is decorated with vine tendrils with grapes springing from the crater. One narrow architrave beneath is decorated by ivy tendrils, of which one leaf is entirely preserved. The upper part of the inscription panel with a moulded frame is preserved.

Inscription:

[D(is)] M(anibus) | [--- P]roculus | [---] C(?)IP(?)E(?)I(?)[-]I(?) | [-----

Literature:

Marsigli 1726, 125, T. 52/1; *CIL* III 1658; *IMS* II 179; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 67; Миловановић 2001, cat. 9, fig. 7; Milovanović 2009a, 19, fig. 8; Цветковић 2012, 36–37; *EDH* 36121; *Lupa* 28788.

59. Funerary stele of Quintus iulius Seneca (fragment)*Dimensions:*

Height 70 cm; width 70 cm.

Provenance:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the

* After Nikola Vulić (Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 67) this stele with a crater and grapevine, was built into the Despot's Tower. This tower was destroyed in the bombing of Smederevo in 1944, during the Second World War. After its conservation in 1961, the right half of the stele, described by Nikola Vulić, was transferred to the Museum in Smederevo. The information was obtained from the curator-archaeologist of the museum Ljiljane Nikolić, Цветковић 2012, 36.

** After Luigi Fernano Marsili (1726, 125) the stele was built into Smederevo fortress, from where it was transferred to the Museum in Smederevo.

Date: Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.
2nd century.
Location: Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consists of a central fragment of a Neogene limestone stele. The lower part of the relief panel is flanked by columns, of which one piece of the base of the left one is preserved. A wreath with ribbons and part of a rosette are in the centre of the panel. A narrow architrave beneath is decorated with ivy tendrils. The upper part of the inscription panel is flanked by columns, of which the left one with a capital is preserved.

Inscription:

D(is) M(anibus) | Q(uintus) Iul(ius) Seneca | vix(it) an(nos) XL | Ulpia Nigrina | [-----

Literature:

Marsigli 1726, 125, T. 52/6; *CIL* III 1657; Torma 1882, 131, no. 95; Despinić 1882, 10; *CIL* III 8132; Ненадовић 1956, 80, сл. 7/1; *ILJug* 492; *IMS* II 174; *EDH* 33701; *Lupa* 28818.

60. Funerary stele (fragment)

Dimensions: Height 100 cm; width 50 cm.
Provenance: Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.
Date: 2nd or 3rd century.
Location: Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consists of the left lower corner of a funerary limestone stele with an inscription panel with a moulded frame. An *ascia* is engraved below the inscription panel. Another fragment of this stele, part of the inscription panel has been confirmed in the literature.

Inscription:

--- | Val(erius) [---] | et M(arcus) V[al(erius)] Barb[a] | rio heredes | b(ene) m(erenti) | posuer(unt)

Literature:

Torma 1882, 131, no. 86; *CIL* III 8134; Ненадовић 1956, 80, сл. 7/3; *ILJug* II, 497, 498; *IMS* II 206; *Lupa* 28820.

61. Funerary stele with Heracles and Alcestis (fragment)

<i>Dimensions:</i>	Height 110 cm; width 120 cm.
<i>Provenance:</i>	Built into Tower 3, between Jerina's Tower and the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress. ^{578*}
<i>Date:</i>	2 nd , or beginning of the 3 rd century.
<i>Location:</i>	Built into Tower 3, between Jerina's Tower and the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consists of the upper part of a stele made of Eastern Alpine marble. The stele consist of a pediment, relief panel, and frieze. The pediment contains a Medusa's head flanked by two birds. Medusa is depicted with lush hair framing her oval face. Two stylized snakes are tied around her neck. A hippocampus is in each acroterial corner. A narrow architrave is decorated with ivy tendrils. The central niche, flanked by column with overlapping leaves-scales, is decorated with Heracles and Alcestis. Heracles is on the left, holding Alcestis's hand. He has a lion skin over his shoulder and holds a club in his left hand. Alcestis wears a veil on her head, which she holds with her right hand above her chin. On the right hand side, there is a couch (*klinē*) and a sitting Admet in grief. There is a figure of one maid standing behind the *kline*. The relief is badly preserved, and the portraits are damaged. Below, there is a frieze with five running animals. The animals in the race are very poorly preserved and not easily recognizable. Looking from the left, a bear, wild boar, and a dog turn to the left, and a dog is chasing an indistinct animal, maybe a rabbit, to the right.

Literature:

Kanitz 1985, 150–152; Ladek & Premerstein & Vulić 1901, 124, fig. 4; Вулић & Ладек & Премерштајн 1903, 67, fig. 10; Kondić 1965, 231, no. 35; Тоунбее 1977, 377, ii; Павловић 1980, 101–102, 153–154; Миловановић 2001, cat. 5; *LIMC* I, s. v. Alkestis, no. 27; Pilipović 2007b, cat. 8, fig. 15–16; Pilipović 2008, 341, fig. 6; Pilipović 2011, cat. 6; Цветковић 2011, 401, fig. 7; Цветковић 2012, 37; 39–40, *Лира* 28821.

62. Funerary stele with arched pediment (fragment)

<i>Dimensions:</i>	–.
<i>Provenance:</i>	Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.
<i>Date:</i>	2 nd or 3 rd century.
<i>Location:</i>	Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

^{578*} After the Despot's Tower was destroyed in the bombing of Smederevo in 1944 during the Second World War, in 1969 this fragment was found in the ruins and transferred to the Museum in Smederevo. Ten years later, the fragment was rebuilt into the restored Despot's Tower, Цветковић 2012, 39.

Description:

The spoil consists of the upper part of a stele with an arched pediment made of Neogene limestone. The lower section of the pediment is supported by rectangular pillars, of which only the right one is preserved. A wreath with ribbons and a six-petal rosette are in the centre of the panel. In the left spandrel, the remains of an indistinct relief, most likely a floral pattern, have been preserved. The upper part of the inscription panel with a moulded frame is preserved.

Literature:

Ненадовић 1956, 80, сл. 7/2; Цветковић 2012, 42; *Лупа* 28822.

63. Funerary stele with triangular gable (fragment)*Dimensions:*

–.

Provenance:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consists of the upper part of a stele made of Neogene limestone. Only the triangular pediment has been preserved. An eight-petal rosette is in the centre of the pediment and there are vine tendrils with grapes in the corner spandrels. The narrow architrave beneath is decorated with ivy tendrils. The upper part of the relief panel, flanked by columns, of which the capital of the left one is preserved, is beneath the pediment. The very poorly preserved remainder of the relief resembles the upper part of the wreath in its centre.

Literature:

Ненадовић 1956, 80, сл. 7/4; Цветковић 2012, 42; *Лупа* 28823.

64. Funerary stele (fragment)*Dimensions:*

–.

Provenance:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consist of a fragment of a stele with the relief of a wreath in which a rosette with four leaves and a ribbon is the centre. The relief was flanked by columns, of which part of the right one has been preserved.

Literature:

Unpublished.

65. Funerary stele (fragment)*Dimensions:*

–.

Provenance:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Built into the western side of the Despot's Tower (Krstasta Tower) of the Small Fortification (Despot's Castle) in Smederevo fortress.

Description:

The spoil consist of a fragment of a stele with a relief comprising a wreath.

Literature:

Lupa 28824.

66. Funerary stele topped by a lion pediment (fragment)*Dimensions:*

Height 64 cm; width 91 cm; thickness 23 cm

Provenance:

Unknown, probably built into the Smederevo fortress.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Museum in Smederevo, A-266.

Description:

The upper part of a stele is topped by a lion pediment. The stele is made of one piece of a marble block. Only the lower parts of the bodies of two lions, turned from the center towards the outside, are preserved. They have a ram's head in their paws. A central motif between them cannot be attributed. Two dolphins with down-turned heads, eating fish, are in the upper corner panels, with a pine-cone in the pediment. An arched niche with a moulded frame is below it. The upper part of the arch niche cuts the lower part of the pediment. A wreath with a rosette is in the centre of the panel, flanked by two leaves, of which the right one is better preserved.

Literature:

Пилиповић 2021b, 13, fig. 3; Пилиповић 2021c, 63–75; *Lupa* 28797.

67. Funerary stele with acroterial lions (fragment)*Dimensions:*

Height 84 cm; width 91 cm; thickness 34 cm.

Provenance:

Unknown, probably built into the Smederevo fortress.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Museum in Smederevo, inv. A-271.

Description:

The upper part of a Neogene limestone stele. The stele consists of a pediment, acroterial lions, and the upper part of the relief panel. A relief on the gable is poorly preserved. Remains of its circular shape indicate that a rosette with acanthus leaves had been depicted in the centre of it. Acroterial corners are in the form of a reclining lion with a lush mane and a ram's head in its paws. An indistinct conical object (*omphalos*) is between them. The upper part of the moulded niche is beneath the pediment.

Literature:

Lupa 28791.

68. Funerary stele with a Medusa's head in the gable (fragment)*Dimensions:*

Height 70 cm; width 60 cm.

Provenance:

In the upper northern part of the wall, next to the main entrance of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin, the old city cemetery in Smederevo.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

In the upper northern part of the wall, next to the main entrance of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin, the old city cemetery in Smederevo.

Description:

The spoil consists of the upper part of a funerary stele, whose pediment and upper part of the moulded panel are preserved. The pediment preserves a representation of a Medusa's head, featuring two birds in each acroterial corner. Medusa is depicted as a young woman with lush hair framing her oval face. Her face is damaged. It is not clear if stylized snakes were tied around her neck. The upper part of a moulded panel is below the pediment. The very poorly preserved remainder of the relief resembles a wreath in its centre.

Literature:

Katanić 1988, 220; Цветковић 2012, 41–42; Milanović & Pilipović 2021, 261–283. fig. 2–3.

69. Funerary stele with a Medusa's head in the gable (fragment)*Dimensions:*

Height 41 cm; width 100 cm.

Provenance:

Built into the south wall of the Church of the Ascension, Rukumija Monastery.

Date:

2nd or 3rd century.

Location:

Built into the south wall of the Church of the Ascension, Rukumija Monastery.

Description :

The spoil consists of the upper part of a funerary marble stele made of Eastern Alpine marble. The spoil consists of a pediment and acroterial corners. The pediment contains a Medusa's head, flanked by two birds. Medusa is depicted as a young woman, with lush hair framing her oval face. Two stylized snakes were tied in a knot beneath the head. The frontal half-figure of Dioscurus, alongside his horse, is depicted in each upper corner. Their figures are damaged, but the face of the right one is preserved. They are depicted as a young man with long, lush curly hair framing their oval face. A preserved segment of the relief in the top of their heads mostly resembles a low round cap, the so-called *pileus*.

Literature:

Čunjak 1996; Спасић 1996b, 219–226; Milovanović 2009b, 99–107; Спасић-Ђурић 2015, fig. 105; Milovanović & Anđelković-Grašar 2017, 176–177, fig. 19; Pilipović & Milanović 2020, 299–322, fig. 1–2; Milanović & Pilipović 2021, 269–270, fig. 6.

Summary

THE FUNERARY STELES OF VIMINACIUM

The funerary monument, as a Roman form of preserving memory, was adopted in all parts of the Roman Empire. Thus, people in the provinces and on the borders honoured their dead by expressing aspects of Romanism in addition to their local identity. The adoption of Roman funerary customs enabled them to openly demonstrate their identity. Artistic models were brought from Rome to the provinces, where they further developed, often in symbiosis with indigenous elements. The monument was a private memorial, but at the same time it portrayed the identity of a society.

A significant group of funerary steles originate from Viminacium – the largest urban settlement and an important Danube military center of *Moesia Superior*, later also of *Moesia Prima*. Unfortunately, the largest number of steles are preserved fragmentarily. Some are only known from the literature. They date to the period from the end of the 1st century and the beginning of the 2nd century right up to the time of Christian domination, most often in the 2nd or 3rd century. Some of these steles belong to exceptional works of Roman provincial art. The steles preserved today are those made from better quality stone that has withstood the test of time. Thus, they testify to the wealthier inhabitants of Viminacium, members of higher social status.

In addition to the steles which have been confirmed as originating from Viminacium, those which are today built into the fortress of Smederevo and in churches in the immediate vicinity are also considered in the monograph. Studies show that these monuments could have originated from Viminacium, since its ruins were used as a quarry for building material in the Middle Ages. Although this is only an assumption, the inclusion of these funerary steles in the monograph seemed necessary. Likewise, fragments of steles from an unknown location, which are today kept in the National Museum in Požarevac or at the Smederevo Museum, are also included in the monograph. Their inclusion seemed to be a more appropriate solution than to exclude them.

For many steles there is no precise data about the place and conditions of their discovery. Most were excavated in the time that preceded systematic archaeological research of sites. Most often, these were accidental, individual finds on private property during construction or agricultural work. These findings have been published by travelers and lovers of antiquities from as far back as the 18th century. Some of these steles were even presented to the European public in

The Hague in 1726 by a distinguished traveler from Padova, Count Luigi Ferdinando Marsili. Then, numerous collectors and lovers of antiquities published extensive material, partly lost today. Following the establishment of archaeology as a modern science, funerary steles began to attract the attention of researchers, such as Mihajlo Valtrović, Nikola Vulić, and Mihailo Ivanović Rostovcev, which has continued right up to this day.

The first collector of funerary steles from Viminacium was the industrialist Georg I. Weifert. After becoming the owner of the Kostolac mine in 1881, he built a lapidarium in the garden of the mine's administrative building in which numerous steles were exhibited (cat. 6, 8, 12, 14, 17, 28, 32, 34). Most of the steles from this lapidarium can today be found in the National Museum in Požarevac, while one is kept in the National Museum in Pančevo.

Funerary steles and lion top fragments from Viminacium are today mainly kept in the National Museum in Požarevac (cat. 5–6, 8, 10–18, 20–23, 25, 29–33, 39–50). Then, some are in the possession of the National Museum in Belgrade, in the Big Gunpowder Magazine Belgrade Fortress, Lower Town (cat. 2–3, 26–27, 36–37), or in the National Museum itself (cat. 38). One funerary stele is kept in the National Museum in Pančevo (cat. 28), one in the Vojvodina Museum in Novi Sad (cat. 35), while two fragments are kept at the Viminacium site (cat. 4, 24). Numerous spoil fragments of funerary steles were built into the Smederevo fortress (cat. 52, 59–65), while some were later transferred from the fortress to the Smederevo Museum (cat. 51, 53–58, 66–67). Spoil fragments of steles were also built into a church in Smederevo (cat. 68) and at the Rukumija monastery (cat. 69). A few steles, lost today but known from the literature, are described and presented by a drawing (cat. 7) or photograph (cat. 1, 4, 9, 19, 34).

The idea of conducting this research arose firstly from the need to create a corpus of funerary steles from this important Roman settlement. Then, as much as possible, it was necessary to understand their typology, decoration, and in which workshops they might have been created. In scientific literature so far, the funerary steles of Viminacium have been studied, but special attention was paid to inscriptions, individual monuments, or certain decorative themes. Precisely because of that, as well as the fact that so far these steles have not been observed and studied as a unique whole, this monograph is dedicated to them.

It is known that funerary steles received their basic forms in the first phase of their production cycle and were then iconographically and stylistically formed in a later stage. Accordingly, the steles of Viminacium are considered in relation to the material from which they were made, their typology and decoration have been analyzed, and the place where they were made was assumed.

Although the funerary steles of Viminacium were primarily considered in relation to the material of which they were made, one group stood out in relation to their presumed period of origin. A group of the oldest military steles (cat. 1, 5, 6, 10, 17) was formed primarily on the basis of their epigraphic data, which indicated that these steles were made at the end of the 1st or beginning of the 2nd century. Inscriptions on them are usually short and lack the formula *Dis Manibus*. They were erected to members of the legion IV *Flavia* and to one member of the legion XV *Apollinaris*. They are the only inscriptions from Viminacium in which the name of the legion IV *Flavia* was marked with the initials *IIII FF*. Those steles are characterized by their large dimensions, their typological differences, while some were made of Eastern-Alpine

marble. There is significant confirmation that from the end of the 1st and beginning of the 2nd century there were already important connections between Viminacium and the *officina* of the quarries of Noricum.

Looking at the steles of Viminacium made of marble, it was noticed that for the most part they were profiled with one register, with a moulded inscription panel and pediment, or steles with with a lion top, made from Eastern-Alpine marble. One stele was confirmed as having been made of marble from the Gummern quarry (cat. 35), one of the three most important quarries of Noricum. This could also be assumed for other Viminacium steles made of Eastern-Alpine marble. The similarity of these Viminacium steles to Eastern-Alpine steles can be seen not only in their structure and typology, but also in their iconographic models, especially by their secondary decorative motifs. That indicates that the steles in Viminacium from Eastern-Alpine quarries had most probably arrived as sketched products, and in the period from the end of the 1st century to the beginning of the 3rd.

The connection with the Eastern-Alpine workshops can be seen on steles with a moulded inscription panel and pediment (cat. 4, 17) and on those of aedicule type (cat. 24, 25, 34). The stele of the freedman *Q. Cornelius Zosimus* (cat. 25) belongs to a special form of this group with an aedicule characterized by acroteria in the shape of a pair of plastic lions with a cubic pedestal between them. They follow models originating from the territory of *Flavia Solva*, but also from the area stretching north and south, between Ptuj, Graz, and Szombathely.

Connections with Eastern-Alpine workshops are seen also on steles with with two registers. Such is the stele made of marble from Gummern (cat. 35). The connection is also seen in the more complex type which, in addition to the two registers, has a frieze with running animals (cat. 27, 61). Such a frieze also appears on a decurion stele made of Neogene limestone (cat. 26) and a group of Viminacium steles of Eastern-Alpine marble which had probably been completed with a lion top (cat. 28, 29, 30?).

That they had once had a lion top above the central body of the stele could be assumed for two steles made of Eastern-Alpine marble (cat. 28, 29). Both are finished in their upper part with a rectangular niche and relief, below there is a frieze with racing animals, and the inscription field is flanked by columns and a base with a relief. On the upper surface, that is, across the width of both steles, there are two rectangular holes. These holes for pegs indicate the possibility that there was a lion top on these steles. Likewise, analogy of Norico-Pannonian steles with a lion top confirms this assumption. Drawings present an attempt to reconstruct the original appearance of these two stelae. It is possible that the stele of *C. Cornelius Rufus* (cat. 30) was also finished with a lion top in its upper part.

Viminacium steles made of Eastern-Alpine marble are distinguished by their wide repertoire of decorative motives and depicted themes. Steles with mythological scenes can especially stand out, such as the rape of Persephone and Europa (cat. 28), a mythological couple, perhaps Helen and Menelaus (cat. 30) or the return of Alcestis (cat. 61). Also, scenes connected with the occupation of the deceased are significant, such as the scene of a travelling speculator (cat. 27), a curule chair with sacral lictors (cat. 30), or a scene in which a banker counts money in a luxuriouX ambient (cat. 38).

On the other hand, in Viminacium probably arrived marble monuments from Dacia, made of Southern Carpathian marble, from the Bukova quarry. This could be assumed for three marble steles (cat. 1, 3, 66), especially for a monolithic stela with a lion top from the Smederevo Museum (cat. 66). Marble from Bukova was used regionally but also exported in the period of Trajan rule to the the dynasty of Severus. Most probably, products from that quarry arrived at Viminacium in the same period, from the end of the 1st or beginning of the 2nd century, and during the 2nd or 3rd century, such as the products from Eastern-Alpine quarries.

Funerary steles arrived in Viminacium along the Danube, perhaps sketched, made of travertine which was exploited in the hills above Budapest, in the Budakalász and Aquincum workshops. Today, two funerary steles made of travertine are preserved: a stele with portraits of a married couple in a niche in the form of a shell (cat. 23) and a stele with an inscription and Norico-Pannonian volute (cat. 14). The type of stone as well as typological and iconographic analysis confirm the Pannonian origin of these steles. It was already known that products from these workshops, especially sarcophagi, were exported down the Danube from the 1st to the 4th centuries, all the way to Sirmium, Basiana, and Viminacium. On the upper central side of the stele with portraits (cat. 23), that is across its width, there is a characteristic rectangular cross section holes. This holes is the same as the holes on two stelae of Eastern Alpine marble, probably finished with a lion top (cat. 28–29). It can be assumed that this stela, made of Budakalász travertine, had some kind of lion top.

Viminacium was, thanks to its excellent geographical position, exceptionally well connected with the Eastern-Alpine (Gumern), Lower-Pannonian (Budakalász, Aquincum), as well as Dacian and Southern-Carpathian workshops (Bukova). Most probably, sketched, semi-finished, or finished products of marble and travertine from these quarries were delivered by waterways, via the Danube, Sava, or Drava, to Viminacium. Although often remote, because of its exceptional geographical location Viminacium could use all the benefits of river trade routes for transporting products from these quarries. Thus, general artistic tendencies were not conditioned and had not been adapted by provincial borders. As far as can be seen, administrative borders did not have much impact or influence on the production and trade of stone products. The artistic influences were spread according to the easiest and undoubtedly cheapest transport routes, such as rivers.

A significant number of the Viminacium steles were made of local or regional Neogene, Sarmatian, or Bedenian limestone, from quarries situated in the Danube region of the province. Sadly, the precise origin of the limestone is still unknown. Although on some steles noticeable Eastern-Alpine models were adapted to local taste and the skills of domestic workshops, the production of limestone steles nevertheless displayed Moesian characteristics. Local workshops developed Moesian artistic models, characteristic for these parts, both in their structure and decoration.

From the example of the stele *S. Valerius Valens* made of Neogene limestone, one can precisely see influences of the Eastern-Alpine workshops. This complex two tiered architectonic stele has been preserved completely (cat. 26). At the top there is a triangular pediment and acroteria, beneath is a decorative architrave beam, a rectangular niche with a relief flanked by columns, then a frieze, inscription panel and a base with a relief. The Eastern-Alpine influences

can be seen in the motifs of a gable decoration, pediment, and a frieze depicting racing animals. However, the choice of the central theme with a crater and vine may perhaps reveal a Moesian influence (cat. 26, 58).

Local Moesian quality can be seen in one group of steles with a characteristic arched pediment, where it merges with the central panel (cat. 31–33, 56, 62). On the arched pediment there is the characteristic motif of a wreath with a rosette. For some fragmentarily preserved steles it can only be assumed that the wreath decorated just such an arched pediment (cat. 59, 64–65). The characteristic arched pediment could be supported on short columns in the lower part. The wreath motif with its inscribed rosette also appears on a rectangular niche flanked by pilasters for one group of profiled steles (cat. 6, 8, 10, 18). On one of them (cat. 8) the wreath was framed by small rosettes in the corners of the panel, which can also often be seen in Pannonian steles and indicates the intertwining of various influences in Moesian workshops. The central panel of Moesian steles was often decorated with such wreath motifs, but also with the motif of a crater with a vine (cat. 26, 35, 58).

There was a greater demand for funerary monuments in Viminacium during the 2nd and 3rd centuries, especially after the city had received municipal status. At that time there was a great economic boom and an increase in the number of inhabitants. The formation of a municipal aristocracy created conditions for the appearance of more demanding clients. Wealthy members of the city administration could and wanted to afford prestigious funerary monuments, thus showing their socio-economic status. The wealthiest ordered marble monuments from the then very prestigious Southern-Alpine quarries. On the other hand, the economic ascent of Viminacium and the increased demand led to the development of local workshops. They had to satisfy not only the larger number of ordinary city dwellers but also those who belonged to the city elite. It is possible that in such local workshops steles that had arrived from Noricum and Pannonia as sketched or semi-finished items were completed.

The funerary stela, as a new Roman form of remembering and honouring the dead, was brought to Viminacium by the first legionnaires. Members of the legion IV *Flavia* most probably arrived at the Viminacium camp from Dalmatia (*Burnnum*) immediately after their arrival in Moesia in 86 AD and there they formed a military crew until Trajan's Dacian wars. Likewise, soldiers of the legion VII *Claudia*, who were permanently stationed in Viminacium, came to Upper Moesia from Dalmatia (*Tilurium*). By moving to Viminacium, the legionnaires accepted the aesthetic criteria of the newly conquered area, which had arrived from Noricum and Pannonia. The indigenous civil population had not had the tradition of raising such memorials to the dead with a text and representation. However, with Romanization, they began to accept this custom and thus constructed their own identity in provincial society.

The indigenous population of Viminacium indicated their origin with their names in inscriptions or iconography on their own funerary monuments, at the same time also emphasizing their *romanitas*. The same Greek name *Eutyches*, frequent among the liberated, is found on two steles with a lion top. Augustal *T. Baebius Eutyches* is shown in a toga (*toga contabulata*) with a scroll in his hand, on a stele made of Eastern-Alpine marble (cat. 29). His *romanitas* is emphasized by a Capitoline Wolf (*lupa capitolina*) on the base of the stele. *L. Valerius Eutyches* erected a stele of Badenian limestone (cat. 15), with the usual Roman symbols

of a wreath and rosettes in the pediment, to his wife, the freedwoman *Valeria Felicula*. The Greek name *Agathopus* (cat. 18) on the stele of a married couple, made of Badenian limestone with a relief of a wreath, either military or the symbol of an Imperial cult, indicates his servile origin. The hairstyle of the freedwoman *Oppia Agathe* (cat. 7) is reminiscent of the famous hairstyle of *Vibia Sabina*, Hadrian's wife, with her hair divided into braids and raised forward in a simple knot. *Oppia Agathe* was a freedwoman, the wife of a veteran who had probably moved to Viminacium from eastern regions of the Empire, which is why she had a Greek cognomen.

At the same time, indigenuous and oriental inhabitants emphasized their origins with iconography. The wife of augustalis *T. Baebius Eutyches*, *Baebia Marcella*, is shown in her funerary portrait wearing jewellery that confirms her Celtic origins (cat. 29). *Thatare* earrings were a typical provincial item of jewellery, while the Omega bracelet and subtle *torque* necklace suggest her Celtic origin. A similar example can be seen on the stele of *L. Sevius Rufus*, municipal priest (*sacerdos municipii*), a member of the city administration of Viminacium (cat. 11). At the bottom of the inscription panel on this stele there is carved a motif of raised hands. Although the gentilicium of the priest *Sevius* is very widespread in Italy and western provinces of the Empire, the decoration on this stele indicates his oriental origin. The motif *levare manus* can most often be seen on the steles of Asia Minor. This motif was associated with prayer and the expression of pain, relating to scenes of mourning and accompanying the deceased (*prothesis ekphorà*). It can often be seen on monuments to the prematurely dead, and sometimes it is accompanied by a dedication to Sol, Helios.

The numerous steles preserved today confirm the existence of extremely wealthy inhabitants of Viminacium who had the possibility to order them, even from Eastern Alpine, Pannonian, or South Carpathian quarries, thus emphasizing their social status. Certain families of very high social status from the city administration can be singled out, who also had important roles in religious life, like *Cornelii*, for example. The iconography on the stele of decurion and augur *C. Cornelius Rufus* permits the assumption that he had previously had an enviable military career (cat. 30). Probably thanks to this, the decurion, probably a veteran, had progressed in the city administration more easily. In that case, the funerary inscription did not refer to the previous military service of this decurion, which was not unusual. The relief on the base of this stele with curule chair (*sella curulis*) and lictors alluded to the title flamen/sacerdos of the decurion *C. Cornelius Pacatus*, son or brother of the mentioned decurion and augur. *Lucia Afrodisia* also ordered a stele with a lion from Eastern-Alpine quarries for her husband who had died in Britain, veteran and decurion *M. Valerius Speratus* (cat. 28). Marble steles in these quarries were ordered by wealthy settlers or liberated individuals, such as the already-mentioned augustalis *T. Baebius Eutyches*. The name of one augustalis is mentioned on a stele made of marble from the Gummern quarry. Thus the former freedman *Q. Cornelius Zosimus* (cat. 25), perhaps a member of the same *familia* of decurion and augur *Cornelii* (cat. 30), emphasized his status with an prestigious monument of Eastern-Alpine marble. Other steles made of Eastern-Alpine marble are also prestigious, such as the stele of a centurion of the IV *Flavia* legion, raised to *L. Blassius Nigellio* (cat. 27), speculator of the legion VII *Claudia*, or the stele of *Elius Victorinus* (cat. 37), brother of *Elius Proculinus*, signifer of the legion IV *Flavia*. Today, fragmentarily

preserved steles with a representation of the deceased counting money in an exceptionally luxurious ambient were probably ordered by prosperous Viminacium traders (cat. 38).

The importance of local Moesian workshops is shown by the fact that members of the city elite, such as decurion *S. Valerius Valens*, ordered monuments from them. The stele of this decurion (cat. 26), made of Neogene limestone, was created in an exceptional local workshop by the adaptation of models from Eastern-Alpine quarries. These local and regional workshops had to satisfy the great demands of demanding clientele who were formed during the time of Viminacium's ascent, especially in the 2nd and 3rd centuries.

As far as can be seen from the above, all the complexity of Viminacium life is reflected in the funerary monuments of its inhabitants. Stone monuments arrived over many years from various production centres, local, regional, or from other provinces. The exceptional geographical position of Viminacium thus provided conditions for various artistic influences. Wealthy inhabitants ordered monuments from the then prestigious Eastern-Alpine, Pannonian, and Dacian workshops. At the same time, domestic Moesian workshops developed and also had to satisfy the increased demand of prosperous clients.

Although the funerary steles of Viminacium are largely fragmentarily preserved, they have been an extremely important basis for understanding life in this important Danube centre. Although the funerary stele was a private *memoria*, it offered valuable data about the identity of this provincial society. The studied theme is still very complex, hence the hope that this monograph will stimulate interest and launch new research into these important funerary steles.

Skraćenice i literatura

Skraćenice

- AE** *L'année épigraphique*, Paris 1888–.
- CIL** *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin 1862–.
- EDH** *Epigraphic Database Heidelberg*
(<http://edh-www.adw.uni-rg.de/home/>).
- CLE** *Carmina Latina Epigraphica*, Leipzig 1897–1930.
- ILJug** A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5). Idem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19).
- ILS** H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selecta* I–III, Berlin 1892–1916.
- IMS** *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.
- LIMC** *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I–VIII, Zürich–Munich 1981–1997; VIII, Zürich–Düsseldorf 1997.
- Lupa** Friederike und Ortolf Harl, *Bilddatebank zu Steindenkmälern* (<http://lupa.at/>).
- RE** A. Pauly, G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart (1893–).

Literatura

- Alföldy A. 1959.** „Hasta – Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereign in Rome”. *American Journal of Archaeology* 63 (Boston), 1–27.
- Agnoli, N. 1992.** „I sarcofagi a ghirlande con busti-ritratto”. *Archeologia Classica* 44 (Roma), 235–261.
- Ambroggi, A. 1990.** „Sarcofagi e urne con ghirlande della prima età imperiale”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung* 97 (Heidelberg), 163–196.
- Andrae, B. 1980.** *Die römischen Jagdsarkophage. Die antiken Sarkophagreliefs* 1. 2. Berlin: Gebr Mann Verlag.
- **1986.** „Delphine als Glückssymbole”. U: Roth, H. (ur.), *Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des 1. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 51–55.
- Andelković Grašar, J. & Tapavički Ilić, M. 2016.** „Life after death – Light after death. Motifs on oil-lamps from the cemetery Kod Bresta – Viminacium”. *Tibiscum* 6 (Cluj-Napoca), 115–128.
- Arrigoni Bertini, M. Gi. 2006.** *Il simbolo dell'ascia nella Cisalpina romana*. Faenza: Fratelli Lega ed.
- Аријес Ф. & Дибн Ж. (ur.) 2000.** *Историја приватног живота 1: од Римског царства до 1000. године*. Београд: Clio.
- Aurigemma, S. 1957.** „I mausolei sarsinati e cuspide piramidale e alcuni monumenti a cuspide nei territorio di Aquileia e di Pola”. *Studi Sarsinati* (Faenza), 17–27.
- Barringer, J. M. 2001.** *The Hunt in Ancient Greece*. The John Hopkins University Press.
- Baus, K. 1940.** *Der Kranz in Antike und Christentum: eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertullians*. Bonn: Hainstein.
- Beard M. & North, J. & Price, S. 2004.** *Religions of Rome, vol. 1: A History; vol. 2: A Sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becatti, G. 1971.** *Ninfe e divinità marine: ricerche mitologiche, iconografiche e stilistiche. Studi Miscelani* 17. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Bergmann, B. 2010.** *Der Kranz des Kaisers: Genese und Bedeutung einer Römischen Insignie*. Berlin: De Gruyter.
- Beszédes, J. 1996.** „Dioscuro s Ábrázolás ú Sarokk ő Alsóhetényböl”. *Folia Archaeologica* 14 (Budapest), 133–155.
- Bianchi, L. 1985.** *Le stele funerarie della Dacia*. Roma: Bretschneider Giorgio.
- **1995.** „Intorno a un rilievo d'Intercisa con scena di battaglia eroica”. U: Hajnoszi, G. (ur.), *La Pannonia e l'Impero romano. Atti del convegno internazionale Roma, 13–16 gennaio 1994*. Milano: Electa, 331–334.
- **2016.** „Una singolare stele funeraria di Aquincum”. *Archeologia Classica* 67–n.s. 2/6 (Roma), 361–373.
- Bianchin Citton & Zerbinati, E. 1994.** „Il territorio in età preromana e romana”. U: Rignon, A. (ur.), *Monselice storia, cultura e arte di un centro minore del Veneto*. Monselice: Canova, 21–42.

- Blanc, N. & Gury, F. 1986.** „Amor/Cupido”. *LIMC* III/1, 952–1049.
- Brizzi, G. 1983.** *Studi militari romani*. Bologna: CLUEB.
- Brunšmid, J. 1895.** „Nadgrobnni spomenik Marka Valerija Sperata iz Viminacija”. *Vijesnik hrvatskog arheološkog društva* 1 (Zagreb), 1–13.
- Burger Sz. A. 1959.** „Aldozati Jelenet Pannónia Köemlékein”. *Régészeti Füzetek* 2/5 (Budapest), 1–76.
- Buonapane. 2018.** „*Hic ego qui iaceo: l'incipit dell'autoepitaffio di Ovidio (Tristia, III, 3, vv. 73–76) in iscrizioni sepolcrali da Tomis e da altri centri della Moesia Inferior*”. *Medievi. Rivista di letterature e culture medievali* 4 (Verona), 13–26.
- Buora, M. 1982.** „Urne e pseudourne a cista aquileisi”. *Aquileia Nostra* 8 (Aquileia), 188–216.
- Cambi, N. 1989.** „Bilješke uz dvije panonske nadgrobnne stele”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22 (Zagreb), 59–76.
- **1994.** „Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju”. *Vjesnik za arheologiju i povjest dalmatinsku* 86 (Split), 147–181.
  - **2000.** *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*. Split: Književni krug.
  - **2010.** *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*. Split: Književni krug.
- Carrić, J. M. 1989.** „Il soldato”. U: Giardina, A. (ur.) *L'uomo romano*. Roma – Bari: Laterza, 99–142.
- Carroll, M. 2009.** „*Vox tua nempe mea est. Dialogues with the Dead in Roman Funerary Commemoration*”. *Accordia Research Papers* 11 (London), 37–80.
- **2011.** „Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and Erasing Identities in Roman Funerary Commemoration”. U: Carroll, P. M. & Rempel, J. (ur.), *Living through the Dead: Burial and Commemoration in the Classical World. Studies in Funerary Archaeology* 5. Oxford: Oxbow Books, 65–90.
  - **2013.** „Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers”. U: Tarlow, S. & Nilsson Stutz, L., (ur.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press, 559–579.
- Ciliberto, F. & Mainardis, F. 2005.** „Mani alzate, mains levées, erhobene Hände. A proposito di un sarcofago della collezione di Francesco di Toppo”. U: Sanader M. & Rendić-Miočević, A. (ur.), *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici. Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog Stvaralaštva* (Zagreb 5–8. V. 2003). Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 175–184.
- Chevallier, R. 1998.** „L'Europe dans les textes géographiques grecs et latins”. U: Poignault, R. & Wattel-de Croizant, O. (ur.), *Le mythe d'Europe dans l'art et la culture de l'antiquité au XVIIIe siècle. Actes du colloque tenu à l'ENS (Paris 24–26 avril 1997)*. Tours : Centre Poignault 1998, 38–54.
- Cigaina, L. 2014.** „Le stele aquileiesi con 'stehende Soldaten' e il problema del reimpiego”. *Aquileia Nostra* 83–84 (Aquileia), 299–316.
- Conrad, S. 2004.** *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*. Leipzig: Casa Libri.
- Cosme, P. & Faure, P. 2004.** „Identité militaire et avancement au centurionat dans les 'castra peregrina'”. *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 15/1 (Paris), 343–356.

- Цветковић, Б. 2011.** „Античке спотије на зидинама смедеревског замка и града”. У: Спремић М. (ur.), *Пад српске деспотовине 1459. године: зборник радова са научног скупа, одржаног 12–14. новембра 2009. године*. Београд: САНУ, 401–402.
- Цветковић, С. 2012.** „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања”. *Смедеревски зборник 2* (Смедерево), 29–44.
- Цвјетићанин, Т. 2013.** „Степа банкара”. У: Старовић А. & Борић-Брешковић Б. & Цвјетићанин, Т. & Зечевић, Е. (ur.), *Народни музеј. Златни пресек*. Београд: Народни музеј.
- Cugusi P. 2007.** „Ricezione del codice epigrafico e interazione tra carmi epigrafici e letteratura latina nelle età repubblicana e augustea”. У: Kruschwitz, P. (ur.), *Die metrischen Inschriften der römischen Republik*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1–61.
- Cugusi P. 2008.** „Poesia ufficiale e poesia epigrafica nei graffiti dei centri vesuviani. In appendice alcuni nuovi carmi epigrafici pompeiani”. *Studia Philologica Valentina* 8 (Valencià), 43–102.
- Cumont, F. 1894.** „Neue Funde aus Dacien und Moesien”. *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn* 13 (Wien) 17, 16–32.
- 1910. „L’aigle funéraire des Syriens et l’apothéose des empereurs”. *Revue de l’histoire des religions* 62 (Paris), 119–164.
  - 1917. *Études syriennes*. Paris: A. Picard.
  - 1923. „Il sole vindice dei delitti ed il simbolo delle mani alzate”. *Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia Memorie* 1/3 (Rome), 65–80.
  - 1927. „Nuovi epitaffi col simbolo della preghiera al dio vindice”. *Rendiconti della Pontificia Accademia romana di archeologia serie* 3/5 (Vaticano), 69–78.
  - 1933. „Deux monuments des cultes solaire”. *Syria* 14 (Beirut), 381–395.
  - 1942a. *Recherches sur le Symbolisme funéraire des Romains*. Paris: Geuthner.
  - 1942b. *La stèle du Danseur d’Antibes et son décor végétal: Étude sur le symbolisme funéraire des plantes*. Paris: Geuthner.
  - 1949. *Lux Perpetua*. Paris: Geuthner.
- Cunjak, M. 1996.** *Srpski pravoslavni manastir Rukumija*. Požarevac: Narodni muzej.
- Danković, I. & Bogdanović, A. 2017.** „Contribution to the Knowledge of Viminacium’s Water Supply”. У: Forțiu S. (ur.), *Arheovest V 1. In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*. Timișoara, 25 noiembrie 2017. Szeged: JATEPress Kiadó, 469–481.
- Danković, I. & Petaković, S. 2014.** „Истраживања на локалитету Рит (Виминацијум)”. У: Antonović, D. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*. Београд: Археолошки институт, 60–63.
- Dardeny, A. 2013.** „Virtus et pietas du défunt. Hypothèses de lecture de l’iconographie officielle en contexte funéraire”. У: Dardeny, A. & Rosso, E. (ur.), *Dialogues entre sphère publique et sphère privée dans l’espace de la cité romaine*. Bordeaux: Ausonius, 297–314.
- Dautova-Ruševljan, V. 1983.** *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom deluprovincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- 1997. „Прилог проучавању сцена лова на споменицима провинције Паноније”. *Раd Музеја Војводине* 39 (Нови Сад), 103–107.
  - 2016. „Три надгробна споменика из Срема”. *Годишњак Музеја града Новог Сада* 11 (Нови Сад), 31–40.

- De Cesare, M. 2007.** „Crateri-cinerari figurati in Sicilia: immagini, rito e credenze religiose”. *Sicilia Antiqua* 4 (Pisa), 9–32.
- Demicheli, D. 2013.** „Salonitani extra fines Dalmatiae (II)*. Salonitanci u pretorijanskoj vojsci”. *Tusculum* 6 (Solin), 79–91.
- Despinić, P. 1882.** „Rimski natpisi iz Smedereva”. *Vijesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 4 (Zagreb), 9–12.
- Devijver, H. 1977.** *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum* II. Leuven Univ. Pr.
- Diner, J. 1883.** „Archäologisch-Epigraphische Bericht aus Ungarn: 1878–81”. *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn* 7 (Wien), 84–106.
- Djurić, B. 2005.** „Poetovio and the Danube marble trade”. U: Mirković, M. (ur.), *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung Beograd 16.–19. Oktober 2003*. Beograd: Filozofski fakultet, 75–82.
- **2008.** „Early stelae from Poetovio and the marble studies”. U: Franek, Ch. & Lamm, S. et al. (ur.), *Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag*. Wien: Phoibos Verlag, 159–165.
- **2015.** „A Late Roman Convivium Sarcophagus from Ptuj”. U: Porod, B. & Koiner, G. (ur.) *Römische Sarkophage. Akten des Internationalen Werkstattgesprächs Graz, 11.–13.10.2012*. Graz: Uni Graz und Archäologiemuseum Schloss Eggenberg und Universalmuseum Joanneum, 90–99.
- **2016.** „The Ma]sculus stele in Poetovio and the Flavia Solva Workshops”. U: Lafer, R. (ur.), *Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum. Neufonde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente, Akten der Tagung „Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum. Neufonde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente“ Klagenfurt 02.–04. 10. 2013*. Hermagora: Mohorjeva založba/Klagenfurt: Celovec/Ljubljana: Laibach/Wien: Dunaj.
- **2019.** „The Logistics behind Ancient Art. The Case of Noricum and Pannoniae”. U: Porod, B. & Scherrer, P. (ur.), *Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen Der Stifter und sein Monument Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie 14. bis 20. Juni 2017*. Graz: Uni Graz und Universalmuseum Joanneum, 8–38.
- **2020.** „Migrating Motiv between Sirmium and Salona”. *Monumenta* 5 (Skopje), 409–427.
- Djurić, B. & Kele, S. & Rižnar, I. 2018.** „The Budakalász Travertine Production”. U: Miletić-Poljak, D. & Marasović, K. (ur.), *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA, Split, 18–22 May 2015*. Split: Arts Academy in Split and Faculty of Civil Engineering and Architecture and Geodesy, 469–480.
- Djurić B. & Müller, H. W. 2009.** „White Marbles in Noricum and Pannonia: an Outline of the Roman Quarries and their Products”. U: Jockey, Ph. (ur.), *Leukos lithos: marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSIA), Aix-en-Provence, 12–18 juin 2006*. Paris: Maisonneuve & Larose, 111–127.
- Doblhofer E. 2008.** *Die Entzifferung alter Schriften und Sprachen*. Stuttgart: Reclam.

- Domaszewski, A. von 1892.** „Die Thierbilder der Signa”. *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn* 15 (Wien), 183–192.
– 1967. *Die Rangordnung des Römischen Heeres 2* (2nd ed. revised B. Dobson). Köln–Graz: Böhlau Verlag.
- Dušanić, S. 1976.** *Singidunum. Inscriptions de la Mésie Supérieure I*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Dušanić, S. & Petković, Ž. 2003.** „The Five Standard of the Pre-Marian Legion. A Note on the Early Plebeian militaria”. *Klio* 85 (Berlin), 42–56.
- Ђорђевић, М. 1989–1990.** „Римски камени саркофази из Виминацијума”. *Viminacium* 4–5 (Пожаревац), 133–147.
- Elderkin, G. W. 1939.** „The *Sarcophagus* of Sidamara”. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 8/2 (Athens), 101–115.
- Erdélyi, G. 1974.** *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Espérandieu, É. & Lantier, R. 1911.** *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine IV*. Paris: Imprimerie nationale.
- Espérandieu, É. & Lantier, R. 1918.** *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine VII*. Paris: Imprimerie nationale.
- Feraudi-Gruénais, F. 2011.** „Lesung einer Grabstele aus Kostolac/Viminacium (Serbien/Moesia Superior)”. *Tyche* 26 (Bari), 301–302.
- Ферјанчић, С. 2002.** *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама: I–III век наше ере*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
– 2010. „*Vota solverunt libentes merito*. Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji”. *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 12 (Novi Sad): 133–146.
- Ferri, S. 1979.** „*Commoetaculum* oppure *commetaculum*”. *Studi di Poesia Latina in onore di Antonio Traglia* 1. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 105–106.
– 1931. *Arte romana sul Reno, Milano: Popolo d'Italia. Considerazioni su sviluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*. Milano: Popolo d'Italia.
– 1933. *Arte romana sul Danubio. Considerazioni su sviluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano: Popolo d'Italia.
- Foucher, L. 1981.** „Le culte de Bacchus sous l'Empire romain”. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 17/2, (Berlin), 684–702.
- Fuchs M. 2001.** „Méduse et la mort”. U: Barbet, A. (ur.), *La peinture funéraire antique, IVe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C., Actes du VIIe colloque de l'association internationale pour la peinture murale antique (6–10 octobre 1998, Saint-Romain-En-Gal-Vienne)*. Paris: Éditions Errance, 79–84.
- Gabričević M. 1972.** „Strassenbau in der Donja Klisura des eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift”. *Arheološki Vestnik* 23 (Ljubljana), 408–416.
– 1987. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split: Književni krug.
- Gabucci, A. & Mannella, G. 2003.** „Tra Emona e Augusta Taurinorum un mercante di Aquileia”. *Aquileia Nostra* 74 (Aquileia), 317–342.
- Gavrilović, N. 2008.** „The Funerary Relief of the Return of Alcesis from Smederevo Fortress. A Contribution to Study od the Myth of Alcestis in Moesia Superior”. *Arhcaeologia Bulgarica* 12/1 (Sofia), 1–14.

- 2011. „Relief of Epona from Viminacium – Certain Considerations about the Cult of Epona in Central Balkans”. U: Spickermann, W. (ur.), *Keltische Götternamen Als Individuelle Option? Akten des 11. Internationalen Workshops „Fontes Epigraphici Religionum Celticarum Antiquarum” vom 19–21. Mai 2011 an der Universität Erfurt*. Rahden: Marie Leidorf GmbH, 250–261.
- Gavrilović-Vitas, N. 2021.** *Ex Asia et Syria: Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Oxford: Archaeopress Pub.
- Giunio, K. A. 2009.** „Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike”. *Histria antiqua* 18/1 (Pula), 409–424.
- Голубовић, С. 2000.** „Обућа из триконхалне гробнице из Виминацијума”. *Viminacium* 11 (Пожаревац), 83–100.
- 2001. „Прилог проучавању оловних саркофага у Горњој Мезији”. *Viminacium* 12 (Пожаревац), 135–158.
- 2004. *Sabranjivanje u Viminacijumu od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- 2008. *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma*. Beograd: Arheološki institut Beograd.
- Golubović S. & Mrđić N. 2011.** „Territory of Roman Viminacium From Celtic to Slavic Tribes”. *Anodos. Studies of the Ancient World* 10 (Trnava), 117–125.
- Gregl, Z. & Migotti, B. 2000.** „Nadgrobna stela iz Siska (CIL III 3985)”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32–33/1 (Zagreb), 119–164.
- Greet, B. J. R. 2015.** *The Roman Eagle: A Symbol and its Evolution*. PhD thesis. The School of Languages, Cultures, and Societies, The Department of Classics, University of Leeds.
- Gurval, R. A. 1997.** „Caesar’s Comet: The Politics and Poetics of an Augustan Myth”. *Memoirs of the American Academy in Rome* 42 (Rome), 39–71.
- Gury, F. 1986.** „Castores”. *LIMC* III/1, 608–635.
- Hampel, J. 1881.** „Nemz. múzeum régiségosztályának gyarapodása 1880 a július, augusztus, szeptember, október és novemberben”. *Archaeologiai Értesítő* 14 (Budapest), 340–358.
- Hekler, A. 1912.** „Forschungen in Intercisa”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 15 (Wien), 174–196.
- Hersch, K. K. 2010.** *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*. New York: Cambridge Univ. Pr.
- Hölscher, T. 1967.** *Victoria Romana: Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesensart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs. n. Chr.* Mainz: Von Zabern.
- Horster, M. 2011.** „*Princeps iuventutis*. Concept, Realization, Representation”. U: Benoist, S. & Daguet-Gagey, A. & Hoët-van Cauwenberghe, C. (ur.), *Figures d’empire, fragments de mémoire. Pouvoirs et identités dans le monde romain impérial IIe s. av. n. è - VI s. de n. è*. Lille: Presses Universitaires du Septentrion, 73–103.
- Houghton L.B.T. 2013.** „Epitome and Eternity; Some Epitaphs and Votive Inscription in the Latine Love Elegists”. U: Liddel, P. & Low, P. (ur.). *Inscriptions and Their Uses in Greek and Latin Literature*. Oxford: Oxford Un. Pr., 349–366.
- Huskinson, J. 1999.** „Women and Learning. Gender and Identity in Scenes of Intellectual Life

on Late Roman Sarcophagi". U: Miles, R. (ur.), *Constructing Identities in Late Antiquity*. London / New York: Routledge, 190–213.

– 2015. *Roman Strigillated Sarcophagi: Art and Social History*. Oxford/New York: Oxford University Press.

Icard-Gianolio, N. 1997. „Tritones”. *LIMC* VIII/1, 73–85.

Icard-Gianolio, N. & Szabados, A.-V. 1992. „Nereides”. *LIMC* VI/1, 785–824.

Ibba, A. 2016. „SVB ASCIA. Il simbolo dell'ascia nell'epigrafia funeraria della Sardegna romana”. *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 14 (Barcelona), 119–147.

Ilić, O. 2012. *Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije: od I do prve polovine V veka*. Doktorska teza. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

– 2014. „Early Christianity in the Period of Religious Syncretism in the Roman Empire: Case Study. Antique Viminacium”. U Raкоција, М. (ur.), *Ниш и Византија 12, Дванаести научни скуп (Ниш 3– 6. Јун 2013)*. Ниш: НКЦ, 163–170.

– 2017. „Paleochristian Sepulchral Monuments of Viminacium as an Indicator of Social status of Buried Individuals”. U Raкоција, М. (ur.), *Ниш и Византија 15, Петнаести научни скуп (Ниш, 3– 5. Јун 2016)*. Ниш: НКЦ, 117–122.

Илић, С. & Јерковић, С. & Булајић, В. 2010. *Ђорђе Вајверт, визионар и прегалац. Лична и пословна илустрована биографија (1850–1937)*. Београд: Народна банка Србије.

Јордовић, Ч. 1994. „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму”. *Саопштења* 26 (Београд), 95–105.

Јовановић, А. 2007. *Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije*. Београд: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.

Јовановић, Б. 1985. „Некропола на Пећинама и старије гвоздено доба Подунавља”. *Старинар* 36 (Београд), 13–17.

Јовићић, М. 2019. *Antički žrnjevi iz rimskih provincija na tlu Srbije*. Doktorska teza. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Јовићић, М. & Bogdanović, А. 2018. „New Evidence Of The Cult Of Epona in Viminacium”. *Archaeology and Science* 13 (Beograd), 33–45.

Jeremić G. & Ilić, O. 2018. „Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from Singidunum to Aquae”. U: Korać, M. (ur.), *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier I*. Belgrade: Institute of Archaeology, 249–246.

Kahil, L. 1981. „Hélène”. *LIMC* IV/1, 498–563.

Kalinka, E. & Swoboda, A. 1890. „Bericht über eine Reise im Gebiete der Drau und Save”. *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn* 13 (Wien), 11–43.

Kanitz, F. 1868. *Serbien: Historisch-Ethnographische Reisetudien Aus Den Jahren 1859–1868*. Leipzig: Hermann Fries.

– 1985. *Србија. Земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга. (= *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk: von den Römerzeit bis zur Gezenwart*. Leipzig 1904).

Kastelić, J. 1998. *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih. Šempeter v Savinjski dolini*. Ljubljana: Slovenska Matica.

Katanić, N. 1988. *Dekorativna kamena plastika moravske škole*. Београд: Republicki zavod za zaštitu spomenika kulture.

- Koch, G. 1980.** „Stadtrömisch oder östlich? Probleme einiger kaiserzeitlicher Sarkophage in Rom”. *Bonner Jahrbücher* 180 (Bonn), 51–104.
– **1993.** *Sarkophag der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Koch, G. & Drack, A. 2012.** „Grabstelenbekrönungen in Noricum. Löwen, Cisten und bärtige Masken”. *Römisches Österreich* 34–35 (Wien), 63–87.
- Kolarić, M. 1952.** „Prvi koraci ka zaštiti starina i Janko Šafarik.” *Zbornik zaštite spomenika kulture* 3/1 (Beograd), 25–38.
- Kondić, V. 1965.** *Sepulkralni spomenici sa teritorije rimske provincije Gornje Mezije*. Doktorska teza. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Koortbojian, M. 1996.** „*In commemorationem mortuorum*: Text and Image along the Streets of the Tombs.” U: Elsner, J. (ur.), *Art and Text in Roman Culture*. Cambridge: Cambridge Univ. Pr., 210–233.
- Korać, M. 1995.** *Žišci sa teritorije Viminacijuma*. Doktorska teza. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
– **2007.** *Slikarstvo Viminacijuma*. Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium.
– **2000.** *Slikarstvo grobnica u Viminacijumu*. Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium.
- Korać, M. & Mikić, Ž. 2014.** *Antropološka kolekcija Viminacium: nekropola Pećine*. Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium.
- Kosanović, I. & Milovanović, B. 2017.** „Inscriptions of *Good Luck* on Roman objects from Viminacium”. *Ephemeris Napocensis* 27 (Cluj-Napoca), 203–212.
- Kostić, Đ. S. 2011.** *Dunavski limes Feliksa Kanica*. Beograd: Arheološki institut.
- Kovács, P. 2005.** „*Beneficiarius* Lance and Ring-Pommel Sword in Pannonia.” U: Visy Zs. (ur.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs: University of Pécs, 955–970.
- Kukoč, S. 1998.** „Kontinuitet solarne simbolike kod Japoda”. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23 (Zadar), 9–20.
- Ladek, F. & Premerstein, A. & Vulić, N. 1901.** „Antike Denkmäler in Serbien II”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 5 (Wien), Beibl., 73–162.
- Laird, M. L. 2015.** *Civic Monuments and the Augustales in Roman Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, A. D. 1996.** „Morale and the Roman Experience of Battle”. U: Lloyd, A. B. (ur.), *Battle in Antiquity*. London: Duckworth, 199–218.
- Letronne, A. 1854.** “Bas-relief gallo-romain de Longe-Porte à Langres (Haute-Marne)”. *Revue Archéologique* 11/1 (Paris), 181–182.
- Lindner, R. 1988.** „Hades/Pluto”. *LIMC* IV/1, 399–406.
- Ling, R. 1998.** *Ancient Mosaics*. London: British Museum Press.
- Lobina, R. 2018.** „L’uso del cratere attico come urna cineraria nella ritualità funeraria iberica: il caso della sepoltura 137 di Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante)”. *OTIVM. Archeologia e Cultura del Mondo Antico* 5 (5), 1–18. doi.org/10.5281/zenodo.5511350.

- Lozić, E. 2018.** *Proizvodnja nadgrobnih spomenikov v notranjosti rimske province Dalmacije*. Ljubljana: ZRC SAZU i Inštitut za arheologijo i Založba ZRC.
- Mander, J. 2013.** *Portraits of Children on Roman Funerary Monuments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mano-Zisi, Đ. 1982.** *Antika. Umetnost na tlu Jugoslavije*. Beograd: Jugoslavija/Zagreb: Spektar/Mostar: Prva književna komuna.
- Mansuelli, G. A. 1956.** „Leoni funerari emiliani”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung* 63 (Rom), 66–89.
- 1967. *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po. Inquadramento storico e catalogo*. Ravenna: Longo.
- Marini Calvani, M. 1980.** „Leoni funerari romani in Italia”. *Bollettino d'arte* 65 (Roma), 7–14.
- Марић, Р. 1959.** „Библиографија радова др Николе Вулића”. *Старинар* 9–10 (Београд), xv – xxiv.
- Marsigli, A. L. F. 1726.** *Danubius Pannonico-myasicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus. Tomus secundus: Antiquitates romanae militares ad ultramque ripam Danubi*. Hagæ Comitum: Apud P. Gosse, R. Chr. Alberts, P. de Hondt/Amstelodami: Apud Harm. Uytwerf & Franç.
- Maršić, D. 2004.** „Rimske portretne stele iz muzeja grada Trogira”. *Opuscula archaeologica* 28/1 (Zagreb), 111–146
- 2006. „Piramidalna kruništa iz Asirije”. *Asseria* 4 (Zadar), 105–126.
- Maxfield, V. A. 1981.** *The Military Decorations of the Roman Army*. London: Batsford.
- Mele, S. 2002.** „Forme di autorappresentazione nelle stele funerarie attiche di epoca imperiale”. U: Colpo, I. & Favaretto, I. & Ghedini, F. (ur.), *Studi sull'immagine: atti del convegno (Padova, 30 maggio – 1 giugno 2001)*. Roma: Quasar, 355–364.
- Meyer, E. 2004.** *Legitimacy and Law in the Roman World: Tabulae in Roman Belief and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Migotti, B. 2005.** „The Iconography of the Dioscuri on a Sarcophagus from Siscia”. *Histria Antiqua* 13 (Pula), 277–286.
- 2008. „Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba”. *Archaeologia Adriatica* 11 (Zadar), 453–465.
- 2010. „Dve rimske stele iz Savarije (CIL III 4201, 4205) s područja Vinice kod Varaždina”. U: Balen, J. & Šimek, M. (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja: znanstveni skup (Varaždin, 11.–15. 10. 2010.)*. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 141–161.
- 2013. „Stele from Northern Croatia”. U: Cambi, N. & Koch, G. (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009 u Splitu*. Split: Književni krug, 303–341.
- 2016. „The Military Stelae of Northern Croatia”. U: Horvat, J. (ur.) *The Roman Army Between the Alps and the Adriatic*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo, 171–192.
- 2018. „Grobni spomenici iz sjeverozapadne Hrvatske u svjetlu odnosa rimske antike prema smrti”. U: Cvijović Javorina, I. & Roksandić, D. (ur.), *Smrt u opusu Vladana Desnice i*

- europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s Desničinih susreta 2017.* Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 365–379.
- 2019. „Adriatic Influence on the Production of South-Pannonian stelae: Dalmatia or the North Adriatic?”. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44/1 (Split), 231–246.
- Mihajlović V. V. 2015.** „L. F. Marsilji – prvi antikvar Srbije”. *Етноантрополошки проблеми* 10/3 (Београд), 595–617.
- 2018. *На границима Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Mikić M., & Stojanović, V. & Mrđić, N. 2006.** „Primena gradiometra za potrebe zaštitnih arheoloških istraživanja Viminacijuma-lokalitet Rit”. *Arheologija i prirodne nauke* 2 (Београд), 21–26.
- Milanović, Lj. & Pilipović, S. 2021.** „About Face: A Medusal Spoil in the Church of the Assumption of the Blessed Virgin in Smederevo”. *Classica et Christiana* 16/1 (Iași), 261–283.
- Miletić, Ž. 2013.** „Stelae from the Workshops of the 7th Legion from Tilurium and Viminacium”. U: Cambi, N. & Koch, G. (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009 u Splitu*. Split: Književni krug, 419–442.
- Милинковић, М. 1985.** „Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији – поводом 120 година од првих археолошких ископавања у Србији”. *Гласник Српског археолошког друштва* 2 (Београд), 74–80.
- Миловановић, Б. 2001.** „Веgetабилни мотиви на надгробним споменицима из Виминацијума”. *Viminacium* 12 (Пожаревац), 109–134.
- 2009a. „Simbolika prikazanih životinja na nadgrobним stelama iz Viminacijuma”. *Arheologija i prirodne nauke* 4 (Београд), 15–25.
- 2009b. „Неки од хришћанских мотива у античкој уметности”. *Zbornik radova – Ikonografske studije* 2 (Београд), 99–106.
- 2014. „Soldiers, Medals and Military insignia on Tombstones from Viminacium”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 46/1 (Zagreb), 159–184.
- Milovanovic, B. & Anđelković-Grašar, J. 2017.** „Female Power that Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans”. *Старинар* 67 (Београд), 167–182.
- Milovanović, B. & Kosanović, I. & Mrđić, N. 2018.** „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum) u 2016. godini”. U: Bugarski, I. & Gavrilović Vitas, N. & Filipović V. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*. Београд: Археолошки институт, 43–54.
- Milovanović, B. & Mrđić, N. 2010.** „The She-Wolf Motif with Romulus and Remus on a Tomb Stela of an Augustal from Viminacium”. *Bollettino di Archeologia on line* 1, Volume speciale/ Poster Session 3, 90–94. bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it/wp-content/uploads/2021/09/12_MILOVANOVIC_-MRDIC.pdf.
- Milovanović, B. & Redžić, S. & Jovičić, M. 2017.** „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum) u 2015. godini”. U: Bugarski, I. & Gavrilović, Vitas, N. & Filipović, V. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*. Београд: Археолошки институт, 71–76.

Mirković, M. 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

– 1986. *Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

– 1997. „Tri nova natpisa iz Singidunuma”. *Singidunum* 1 (Beograd), 57–63.

– 2003. „Neue Inschriften aus Viminacium”. *Viminacium* 13–14 (Пожаревац), 97–107.

– 2015. „Sprsko Podunavlje, Felix Kanitz, njegovi prethodnici i savremenici dva primera: Viminacijum i Carski natpisi u Đerdapu”. U: Љубомировић И. (ur.), *Феликс Каниц на централном Балкану – 150 година истраживања у Нишу*. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 21–36.

Mommsen, Th. 1881. „Additamenta secunda ad corporis vol III”. *Ephemeris epigraphica* 4 (Roma), 25–191.

Móscy, A. 1974. *Pannonia and Upper Moesia*. London/Boston: Routledge & Kegan Paul.

Mrav, Zs. 2011. „Auf Reisewagen applizierte *Benefiziarierabzeichen* aus zwei nordostpannonischen Wagengräbern. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms”. *Archaeologiai Értésítő* 136 (Budapest): 21–61.

Mrđić, N. 2007. *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije*, Beograd: Centar za nove tehnologije. Arheološki institut Beograd.

– 2009. *Topografija i urbanizacija Viminacijuma*. Magistarska teza. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Mucznik, S. 1996. „The Alcestis Sarcophagus at Saint Aignan: a New Interpretation”. *Assaph. Studies in Art History* 2 (Tel Aviv), 1–13.

Müller, H. W. & Schwaighoffer, B. & Benea, M. & Piso, I. & Diaconescu, A. 1999. „Marbles in the Roman Province of Dacia”. U: Schwoerer, M. (ur.), *Archéomatériaux: marbres et autres roches. 4ème conférence internationale de l'Association pour l'étude des marbres et autres roches utilisées dans le passé, ASMOSIA 4, Bordeaux-Talence, 9-13 octobre 1995*. Bordeaux: PU Bordeaux.

Münsterberg, R. & Oehler, J. 1902. „Antike Denkmäler in Siebenbürgen”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 5 (Wien), Beibl., 93–136.

Nedeljković, V. 1993. „Archétypes poétiques et latinité vulgaire dans l'inscription de Kostolac IMS II 118”. *Živa Antika* 43 (Skoplje), 145–150.

Ненадовић, С. 1956. „Смедеревски град”. *Саопштења. Републички завод за заштиту споменика културе* 1 (Београд), 75–84.

Nikolić, E. 2013. „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction, Materials, and Building Techniques”. *Arheologija i prirodne nauke* 8 (Beograd), 21–48.

Nikolić, E. & Anđelković-Grašar, J. 2020. „Heritage We Pretend Not to See: An Old Mining Community in the Village of Kostolac, Serbia”. *Arheologija i prirodne nauke* 16 (Beograd), 149–178.

Nikolić, S. & Stojić, G. & Marjanović, M. 2018. „Истраживања на локалитету Čair–Castrum (Viminacium) 2016. godine”. U: Bugarski, I. & Gavrilović Vitas, N. & Filipović, V. (ur.),

Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini. Beograd: Arheološki institut, 69–77.

Нинковић 2018. *Лапидаријум у Великом барутном магацину. Збирка римских камених споменика Народног музеја у Београду*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

– 2019. *Римски епиграфски и анепиграфски споменици из лапидаријума Народног музеја у Београду*. Београд: Народни музеј.

Nock, A. D. 1946. „Sarcophagi and Symbolism”. *American Journal of Archaeology* 50 (Boston), 140–170.

Nótári, T. 2007. „The Spear as the Symbol of Property and Power in Ancient Rome”. *Acta Juridica Hungarica* 48/3 (Budapest), 231–257.

Novaković, P. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Olszewski, M. T. 2001. „Le langage symbolique dans la décoration à scènes mythologiques et son sens dans les tombes peintes de l’Orient romain nouvelle approche”. U: Barbet, A. (ur.), *La peinture funéraire antique, IVe siècle av. J.-C.–IVe siècle apr. J.-C., Actes du VIIe colloque de l’Association Internationale pour la peinture murale antique, Saint-Romain-En-Gal-Vienne (6–10 octobre 1998)*. Paris: Éditions Errances, 155–162.

Ormós, S. von. 1878a. „Kirándulás Viminacium és Margum romjaihoz (Ein Ausflug zu den Ruinen von Viminacium und Margum)”. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 3 (Temesvárrott), 101–119.

– 1878b. *Die Alterthümer von Viminacium*. Temesvár: Archäologische Abhandlung.

Paci, G. & Marengo, M. & Anolini, S. 2013. „Temi iconografici nelle epigrafi funerarie: un caso di studio, la regio V, Picenum”. *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 11 (Barcelona), 111–152.

Palmentieri, A. 2017. „Arte e mestieri nel monumenti funerari d’età romana in Campania”. U: Lefebvre, S. (ur.), *Iconographie du quotidien dans l’art provincial romain: modèles régionaux, Actes du XIVème Congrès international d’art provincial romain. Dijon, 1er – 6 juin 2015*. Dijon: Arthehis Éditions, 281–294.

Pandey, N. B. 2013. „Caesar’s Comet, the Julian Star, and the Invention of Augustus.” *Transactions of the American Philological Association* 143/2 (Baltimore), 405–449.

Paoletti, O. 1988. „Gorgones Romanae”. *LIMC* IV/1, 345–362.

Papazoglu, F. 1969. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*. Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Павловић, Л. 1972. *Музеј и споменици културе Смедерева*. Смедерево: Музеј у Смедереву.

– 1980. *Историја Смедерева у речи и слици*: Смедерево: Музеј у Смедереву.

Петровић, П. 1975. *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*. Београд: Археолошки институт.

– 1995. *Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure II*. Beograd: Centre d’études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l’Université de Beograd.

Pflug, H. 1989. *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie.* Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Pilipović, S. 2003. „Divine Rape as Funeral Motif: The Example of the Stela from Viminacium”. *Balcanica* 32–33 (Beograd), 61–88.

– **2004a.** „A Contribution to the Study of Jason Sarcophagus from Viminacium”. *Старинар* 53–54 (Београд), 65–78.

– **2004b.** „Dolphin Representations on Stelae from Upper Moesia”. *Balcanica* 34 (Beograd), 355–383.

– **2007a.** „Heroic Themes of Trojan Cycle in Roman Funerary Art: Example of Relief from Pincum”. *Balcanica* 37 (Beograd), 25–45.

– **2007b.** *Мит и љубав. Представе на надгробним споменицима римске провинције Горње Мезије.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

– **2008.** „La scena di caccia: motivo di decorazione delle stele funerarie dalla Moesia Superior”. *Старинар* 65 (Београд), 337–352.

– **2011a.** *Култ Бахуса на централном Балкану I–IV.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

– **2011b.** „Un gruppo di stele funerarie provenienti da Viminacium (Moesia Superior)”. *Classica et Christiana* 6/2 (Iași), 593–612.

– **2012.** „Free-Standing Medallions with Portraits in Upper Moesia”. *Revue des études anciennes* 114/1 (Bordeaux), 101–116.

– **2016.** „A Travelling Speculator (CIL III1650). A Glimpse of the Everyday Life of the Principales through the Window of Roman Funerary Art”. *Balcanica* 47 (Beograd), 7–24.

– **2018.** „Stele con sella curule e littori sacrali (CIL III, 9733): ordo decurionum a Viminacium”. *Classica et Christiana* 13 (Iași), 181–200.

– **2019a.** „Gli Augustales a Viminacium (Moesia Superior): le testimonianze epigrafiche ed iconografiche.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (Budapest), 67–82.

– **2019b.** „Свитак као атрибут покојника: надгробне стеле са портретима из Сингидунума”. *Зборник Народног музеја – Археологија* 24/1 (Београд), 169–188.

– **2021a.** „Stele con cimasa orizzontale con coppia di leoni da Viminacium”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (Budapest), 67–76.

– **2021b.** „Надгробна стела с круништем и лавовима из Сингидунума.” *Наслеђе* 21 (Београд), 9–19.

– **2021c.** „Надгробна стела са круништем из Музеја у Смедереву”. *Смедеревски зборник* 6 (Смедерево), 66–75.

Pilipović, S. & Milanović, S. 2020. „I Dioscuri nell’arte funeraria: insolito frammento della stele da Viminacium”. *Eirene. Studia Graeca et Latina* 56 (Prague), 299–322.

Pochmarski, E. 1983–1984. „Girlanden haltende Erosen in Noricum und Pannonien”. *Römisches Österreich: Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 11–12 (Graz), 225–278.

– **1985–1986.** „Nachtrag zu den Girlandenhaltenden Erosen”. *Römisches Österreich: Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 13–14 (Graz), 234–262.

- 2014. „Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65 (Budapest), 405–426.
- 2016. „Die typologischen, ikonographischen und chronologischen Probleme der Grabstelen und Grabaltäre im Territorium von Flavia Solva”. U: Humer, F. & Kremer, G. & Pollhammer, E. & Pülz, A. (ur.), *Akten der 3. Römersteintagung in Carnuntum, 2.–3. Oktober 2014 in Hainburg a.d. Donau*. Wien: Amt der NÖ Landesregierung, Abteilung Kunst und Kultur, 143–162.
- Pochmarski, E. & Weber-Hiden, I. 2016.** *Die Grabstelen und Grabaltäre des Stadtgebietes von Flavia Solva (CSIRÖ IV/3)*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Поповић И. 1988.** *Античко оруђе од гвожђа у Србији*. Београд: Народни музеј.
- 2014. „Представа пребројавања новца (*Kontorszene*) са надгробног споменика из Виминацијума: жанр сцена или реална активност покојника”. *Нумизматичар* 32 (Београд), 161–168.
- 2015. „Представе спекулатора и фрументарија на надгробним споменицима из Виминацијума и Сирмијума”. *Зборник Народног музеја – Археологија* 22/1 (Београд), 131–143.
- Поповић, В. 1968.** „Увод у топографију Виминацијума”. *Старинар* 18 (Београд), 29–50.
- Poulsen, V. 1991.** „The Dioscuri and Ruler Ideology”. *Symbolae Osloenses* 66 (Oslo), 119–146.
- Premk, A. & Ochsenschlager, E. L. 1993.** „A Marble Dioscurus Head from Sirmium”. *Старинар* 42 (Београд), 85–96.
- Premmerstein, A. von & Vulić, N. 1900.** „Antike Denkmäler in Serbien”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 3 (Wien), Beibl., 105–178.
- 1903. „Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 6 (Wien), Beibl., 1–60.
- Raičković A. & Redžić S. 2006.** „Keramičke i opekarske peći Viminacijuma – Lokacije Pećine i Livade kod Čuprije”. *Arheologija i Prirodne nauke* 1 (Београд), 81–106.
- Rankov, N. B. 1986.** *The Beneficarii Consularis in the Western Provinces of the Roman Empire*. PhD thesis. University of Oxford.
- 1990. „Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 80 (Bonn): 176–182.
- 1999. „The Governor’s Men: The Officium Consularis in Provincial Administration”. U: Goldsworthy, A. K. & Haynes, I. & Adams CEP et al. (ur.), *The Roman Army as a Community: Including Papers of a Conference Held at Birkbeck College, University of London, on 11–12 January 1997*. Portsmouth R.I.: Journal of Roman Archaeology, 15–34.
- Ramsby, T. R. 2007.** *Textual Permanence: Roman Elegists and the Epigraphic Tradition*. London: Duckworth.
- Ratković, D. 2008.** „Wagon and Harness Bronzes from the Roman Collection of the National Museum in Belgrade”. U: Franek, Ch. & Lamm, S. & Neuhauser T. et. al (ur.), *Thiasos, Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag. Veröffentlichungen des Instituts für Klassische Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz*. Wien: Phoibos Verlag, 793–815.
- 2015. „Вожња у загробни живот”. U: Ратковић, Д. (ur.), *Вотивна двоколица из Станичења код Пирота*. Београд: Народни музеј.

- Reddé, M. 1978.** „Les scènes de métier dans la sculpture funéraire gallo-romaine”. *Gallia* 36/1 (Paris), 43–63.
- Redžić, S. & Jovičić, M. & Danković, I. 2012.** „Dve novoistražene vile rustike sa Viminacijuma – istraživanja na lokalitetima Nad Klepečkom i Rit u toku 2011/2012. godine”. U: Antonović, D. & Golubović, S. & Bikić, V. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*. Beograd: Arheološki institut, 66–70.
- Redžić, S. & Jovičić, M. & Danković, I. 2017.** „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum) u 2014. godini”. U: Bugarski, I. & Gavrilović Vitas, N. & Filipović V. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*. Beograd: Arheološki institut, 77–86.
- Redžić S. & Mrđić N. & Milovanović B. 2017.** „Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Više grobalja 2015. godine”. U: Bugarski, I. & Gavrilović Vitas, N. & Filipović, V. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*. Beograd: Arheološki institut, 49–55.
- Rissanen, M. 2014.** „The Lupa Romana in the Roman Provinces”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65/2 (Budapest), 335–360.
- Rogić, D. 2017.** „Konzervatorsko-restauratorski radovi na fragmentima zidnih slika sa arheološkog lokaliteta Amfiteatar u Viminacijumu”. U: Bugarski, I. & Gavrilović Vitas, N. & Filipović, V. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*. Beograd: Arheološki institut, 153–157.
- Rogić, D. & Anđelković, J. & Nikolić, E. 2012.** „Wreath. Its Use and Meaning in Ancient Visual Culture”. *Religion and Tolerance* 10/18 (Novi Sad), 341–358.
- Rogić, D. & Bogdanović, I. 2012.** „Slikana dekoracija zida arene amfiteatra u Viminacijumu”. U: Bikić, V. & Golubović, S. & Antonović, D. (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti arheološkog instituta u 2011. godini*. Beograd: Arheološki institut, 43–49.
- Roes, A. 1949.** „L’aigle psychopompe de l’époque impériale”. *Revue Archéologique* 31–32 (Paris), 881–891.
- Rómer, F. 1866.** „Magyar régészeti krónika, irja Folytatás”. *Archaeologiai Közlemenyek* 6 (Pest), 164–187.
- Rosada G. 2002.** „Le stele funerarie a pseudoedicola (pseudoarchitettoniche) in area padano-adriatica”. *Histria Antiqua* 8 (Pula), 347–358.
- Rostovtzeff, M. 1911a.** „Ein Speculator auf der Reise, ein Geschäftsmann bei der Abrechnung (Zwei Reliefs aus dem Museum zu Belgrad)”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung* 26 (Roma), 267–283.
- **1911b.** „Две надгробне стеле у Народном музеју у Београду”. *Старинар* 4 (Београд), 107–119.
- Russel, B. 2013.** *The Economics of the Roman Stone Trade*. Oxford: Oxford Univ. Pr.
- Сариа, Б. 1925.** „Археолошке белешке”. *Старинар* 3 (Београд), 159–164.
- **1934.** „Један надгробни споменик из Виминација”. *Старинар* 8–9 (Београд), 73–83.
- Salvadori, M. & Salco, L. 2017.** „Dall’Elogio della profanazione alla paura della violazione del sepolcro: per una rilettura delle mani alzate sui sepolcri di epoca romana”. U: Barone, C. & Puccio, F. (ur.), *Profanazioni*. Padova: Cleup, 15–32.

- Schäfer, T. 1989.** *Imperii insignia: Sella curulis und Fasces: zur Repräsentation römischer Magistrate.* Mainz: Ph. von Zabern.
- Schober, A. 1923.** *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien (Sonderschriften des oesterreichischen archaeologischen Institutes in Wien, Band X).* Wien: Holzelt und Co.
- Schmidt, M. 1981.** „Alkestis”. *LIMCI*/1, 533–544.
– 2003. *Grabreliefs im griechisch-römischen Museum von Alexandria.* Berlin: Achet Verlag.
- Sillières, P. 2014.** „La *vehiculatio* (ou *cursus publicus*) et les *militaires viae*. Le contrôle politique et administratif de L'empire par Auguste”. *Studia Historica. Historia Antiqua* 32 (Salamanca), 123–142.
- Sichtermann, H. & Koch, G. 1975.** *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen.* Tübingen: Ernest Wasmuth.
- Simon, E. 1994.** „Neptunus”. *LIMC* VII/1, 483–497.
- Solin, H. 1982.** *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch. Corpus Inscriptionum Latinarum.* Berlin: De Gruyter.
- Sorvinou-Inwood, C. 1987.** „Erotic Pursuit: Images and Meanings”. *Journal of Hellenic Studies* 107 (London), 131–153.
- Спасић, Д. 1990.** „Средњовековна некропола Код гробља у Старом Костоцу”. *Viminacium* 4–5 (Пожаревац), 157–175.
– 1996а. „Збирка археолошког материјала са заштитних истраживања Виминацијума (1977–1922. г.)”. У: Манојловић, М. (ур.), *Народни музеј Пожаревац 1896–1996.* Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 151–161.
– 1996б. „Пример археолошког трага у етнографској грађи из околине Пожареваца”. *Гласник српског археолошког друштва* 12 (Београд), 219–226.
– 2002. *Виминацијум. Главни град римске провинције Горње Мезије.* Пожаревац: Народни музеј Пожаревац
– 2015. *Град Виминацијум.* Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.
- Speidel, M. A. 2009.** „Dressed for the Occasion. Clothes and Context in the Roman Army”. У: Speidel, M. A., (ур.), *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 235–248.
- Starac, A. 1995.** „Rimske nadgrobne are u Puli i u Istri”. *Opuscula Archaeologica* 19 (Zagreb), 69–95.
- Stoye, J. 1994.** *Marsigli's Europe, 1680–1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli. Soldier and Virtuoso.* New Haven: Yale Univ. Pr.
- Strassi, S. 2008.** *L'archivio di Claudius Tiberianus da Karanis.* Berlin/New York: Walter De Gruyter.
- Šafarik, J. ms.** „*Putopisno pismo XIII*”. Arhiv: Istorijски institut, Beograd.
- Šašel Kos, M. & Kos, P. 2009.** „The Lapidarium of the National Museum of Slovenia”. *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 7 (Barcelona), 109–125.
- Škrgulja, R. & Migotti, B. 2015.** „Stela veterana 14. legije Gaja Antonija Sentina iz Siscije”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 48 (Zagreb), 19–49.
- Šmid, K. 2012.** „A rare mythological scene at Gornji Grad: the tale of Scylla and Minos?”. *Arheološki vestnik* 63 (Ljubljana), 179–198.

- Špehar, P. 2008.** „Obrada kamena u Caričinom Gradu”. U: Ivanišević, V. (ur.), *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*. Beograd: Francuski kulturni centar i Arheološki institut, 91–101.
- Томовић, М. 1991.** „Проконески саркофаг са гирландама”. *Viminacium* 6 (Пожаревац), 69–82.
- 1992. „Проблем порекла античког порфира у Србији”. *Зборник Народног музеја – Археологија* 14/1 (Београд), 393–400.
  - 1993. *Roman sculpture in Upper Moesia*. Belgrade: Archaeological Institute.
  - 1997. „The *Passio Sanctorum IV Coronatorum* and the Fruška Gora Hypothesis in the Light of Archaeological Evidence”. U: Djurić, B. & Lazar, I. (ur.), *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens Situla 36* (Celje), 229–239.
- Torma, C. 1882.** „Inscripfen aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior”. *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 6 (Wien), 97–145.
- Touchefeu Meynier, O. 1981.** „Andromache”. *LIMC* I/1, 767–774.
- 1988. „Hektor”. *LIMC* IV/1, 482–498.
- Toynbee, J. M. C. 1977.** „Greek Myth in Roman Stone”. *Latomus* 26 (Bruxelles), 343–412.
- 1985. *Animals in Roman Life and Art*. Baltimore and London.
  - 1996. *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore: Johns Hopkins Un.
- Turcan, R. 1966.** *Les sarcophages romains à représentation dionysiaques*. Paris: De Bocard.
- 1971. „Les girlandes dans l’antiquité classique”. *Jahrbuch für Antike und Christentum* 14 (Bonn), 92–136.
  - 1978. „Les sarcophages romains et le problème du symbolisme funéraire”. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 16/2 (Berlin), 1700–1735.
  - 1996. *The Cults of the Roman Empire*. Cambridge Mass: Blackwell.
  - 1999. *Messages d’outre-tombe: l’iconographie des sarcophages romains*. Paris: De Boccard.
  - 2003. *Liturgies de l’initiation bacchique à l’époque romaine (Liber). Documentation littéraire, inscrite et figurée*. Paris: De Boccard.–
  - 2007. „Dieux barbus du cycle bacchique”. *Journal des Savants* 1 (Paris), 87–112.
- Valdiserri Paoletti, I. 1980.** „Cippi funerari cilindrici dal territorio di Marruvium”. *Rendiconti. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* 8/35 (Roma), 193–216.
- Валтровић, М. 1886.** „Римски натписи из Костоца”. *Старинар* 3 (Београд), 23–27.
- 1890. „Римски натписи. Из Туприје. Из Београда. Из Костолца”. *Старинар* 7 (Београд), 52–56.
  - 1893. „Легијонски знак из Костоца”. *Старинар* 10 (Београд), 98–104.
- Васић, М. 1903.** „Извештај ископавања у Костолцу у години 1902”. *Годишњак Српске краљевске академије* 16 (Београд), 201–228.
- 1905. „Funde in Serbien”. *Archaeologischen Anzeiger* 2 (München), 102–109.
- Vasić, M. R. 1972.** *Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I do IV v. n. e.* Doktorska teza. Odeljenje za Arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

- Verzàr-Bass, M. 1985.** „Rapporti tra l'Alto Adriatico e la Dalmazia: a proposito di alcuni tipi di monumenti funerari”. *Antichità Altoadriatiche* 26 (Trieste), 183–208.
- Vojvoda, M. & Mrđić, N. 2015.** *Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Više globalja i njihova uloga u pogrebnom ritualu*. Beograd: Arheološki institut Beograd.
- **2017.** *Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Pećine i njihova uloga u pogrebnom ritualu*. Beograd: Arheološki institut Beograd.
- Visy, Zs. 1997.** *Die Wagendarstellungen der Pannonischen Grabsteine*. Pécs: G&G. Kft.
- Vulić N. 1909a.** „Antike Denkmäler in Serbien”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 12 (Wien), Beibl., 147–203.
- **1909b.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик СКА* 47 (Београд), 109–191.
- **1912.** „Antike Denkmäler in Serbien”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 15 (Wien), Beibl., 213–238.
- **1931.** „Антички споменици наше земље”. *Споменик СКА* 71 (Београд), 4–259.
- **1941–1948.** „Антички споменици наше земље и Антички споменици у Србији”. *Споменик СКА* 38 (Београд), 15–58.
- Вулић, Н. & Ладек, Ф. & Премерштајн, А. фон 1903.** „Антички споменици у Србији”. *Споменик СКА* 39 (Београд), 43–88.
- Walde, E. 2005.** *Im herrlichen Glanze Roms. Die Bilderwelt der Römersteine in Österreich*. Innsbruck: Innsbruck Universität.
- Wattel De Croizant, O. 1986.** „Les mosaïques de Gaule et d'Espagne relatives à l'enlèvement d'Europe”. U: Kahil, L. & Auge, C. & Linant de Bellefond, P. (ur.), *Iconographie Classique et Identités Régionales (Paris 26–27. 05. 1983)*, BCH Supplément XIV. Paris: De Boccard, 175–194.
- **1995.** *Les mosaïques représentant le mythe d'Europe: Ier–VIe siècles: évolution et interprétation des modèles grecs en milieu romain*. Paris: De Boccard.
- **1998.** „D' Europe à l'Europe, évolution de la problematique dans l'Antiquité”. U: R. Poignault, O. W. de Croizant (ur.), *Le mythe d'Europe dans l'art et la culture de l'antiquité au XVIIIe siècle: actes du colloque*. Tours: Centre de recherches A. Piganiol, 21–28.
- Weber-Hiden, I. 2019.** „Die römischen Inschriften des Bezirkes Hartberg-Fürstenfeld und ein Neufund aus Köppelreith”. *Römisches Österreich. Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 41 (Graz), 119–147.
- Wood, S. 1978.** „Alcestis on Roman Sarcophagi”. *American Journal of Archaeology* 82/4 (Boston), 499–510.
- Zanker, P. 1992.** „Bürgerliche Selbstdarstellung am Grab im römischen Kaiserreich”. U: Schalles, H.J. & Hesberg, H. Von & Zanker, P. (ur.), *Die römische Stadt im 2. Jh. n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*. Cologne: Rheinland Verlag, 339–358.
- Zanker, P. & Ewald, B. C., 2004.** *Mit Mythen leben. Die Bilderwelt der römischen Sarkophage*. München: Hirmer.
- Zeiller, J. 1967.** *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Zerbinati, E. 2002.** „Archeologia e monumenti d'età romana a Monselice”. U: Rossetto, F. (ur.), *Monselice romana. Appunti di storia monselicense* 8. Monselice: Comune di Monselice, 26–45.

Zotović, Lj. 1995. „Early Christianity in Viminacium”. U: Srejović, D. (ur.), *The age of Tetrarchs*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 339–348.

Zotović, R. 2003. „Римски камени лавови из зборке Народног музеја у Пожаревцу”. *Viminacium* 13–14 (Пожаревац), 87–96.

– **2007.** „Градска управа са подручја Виминацијума”. *Viminacium* 15 (Пожаревац), 231–237.

Indeks

- akantus 48, 99, 115, 126, 130
augustali 11, 19, 21, 27, 35, 40–41, 48, 55–56, 66, 71, 91–92, 111, 113
Akvinkum (Aquincum) 18, 36–37, 56, 58, 60–61, 65, 70, 83–84, 87, 90
Amantije, episkop 17, 74
Akvileja (Aquileia) 45, 51, 71
Andromaha 61–62
ascija (*ascia*) 45–46
auguri 19, 45, 48, 62, 74–75, 92, 111, 117
Avgustin 13, 62, 72
Alkesta 24, 26–27, 33, 40, 53, 62–63, 81, 84, 127
- Basijana (Bassianae)** 83, 90
beneficijarsko koplje 63–65, 74, 109
Brigetio (Brigetio) 33
brojanje novca, *Konotorszene* 26–27, 73–74
bršljan 36, 39–40, 52–53, 67, 81–82, 86, 101–102, 104–108, 114, 126–128
Budakalas (Budakálasz) 36–37, 43, 56, 83–84, 87, 90, 102, 106
Burnum (Burnum) 30–31, 91
Bukova 30, 38, 82, 87, 90, 92, 129
- collegium nautarum* 20
- Dalmacija (Dalmatia)** 18, 31, 55, 61, 65, 77, 91
Dakija (Dacia) 11, 35, 28, 47, 53–54, 58, 64, 69–71, 80, 83, 85, 87, 90
Dardanija (Dardania) 21
- dekurioni 11, 19, 21, 25, 32, 40, 41, 48, 62, 74–75, 84, 92, 108
delfini 31, 38–40, 47, 50, 71–72, 81–82, 98–99, 103, 106–108, 114, 122, 129
Demetra 46–47
Dionis 41, 46–47, 53, 67–70, 94
Dioskuri 27, 50, 52, 61, 68–70, 110, 131
Domicijan, car (*Titus Flavius Domitianus*) 117
Donja Mezija (Moesia Inferiore) 14, 35–36, 58, 69, 84–86, 90
Donja Panonija (Pannonia Inferiore) 10, 12, 18, 33–37, 43, 47–49, 51, 54, 56, 58, 60, 62, 71–72, 79–80, 83–86, 90–91
Drava 25, 39, 79, 80, 90
Dunav 10, 16–19, 23, 31–32, 36–39, 56, 69, 71, 79–83, 85–86, 89–90, 123
- editor munerarius* 20
Erosi 22, 48, 51, 60, 70, 72–73, 106, 109, 117–118
Evropa 52, 60, 63, 68–70, 110
- faber argentarius* 20
flamen 19, 21, 75
Flavija Solva (*Flavia Solva*) 40, 51, 75, 81
funerarni banket 34, 54, 58–59, 68, 84–85, 115

- Gordijan III, car (*M. Antonius Gordianus III*) 17, 22, 42
- Gornja Panonija (*Pannonia Superiore*)** 10, 12, 33–37, 39, 42–43, 47–49, 51–52, 54, 56, 58, 61–62, 71–72, 77, 79–80, 82–86, 90–91
- grifoni 33, 39–40, 52, 67–68, 81–82, 84, 107–108, 115
- Gumern (*Gummern*)** 31, 33, 38–40, 47, 79–83, 87, 89–90, 92, 115
- Geniji 41, 47–48, 50–51, 73, 106, 109, 118
- girlande 22, 72–73, 117–118
- Hadrijan, car (*Publius Aelius Traianus Hadrianus*) 17, 30, 42, 49, 57, 72, 86, 91, 108, 110–111, 116
- hipokampi 40, 50–51, 81, 127
- Helena 60–63, 69, 112
- Herakle 48, 62–63, 70, 103, 105, 127, 130–131
- Inteciza (*Intercisa*)** 33, 37, 58, 61, 83, 85
- Izida 47
- Justinijan, car (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*) 13, 18
- Kamili (*camilli*) 58, 74–75, 84, 112, 116
- Kapitolska vučica (*lupa capitolina*) 24, 27, 55, 70–71, 91, 111
- Karakala, car (*Marcus Aurelius Antoninus*) 21
- Karnuntum (*Carnuntum*)** 33
- Kartagina (*Carthago*)** 18
- Kibela 46, 51
- Kirijakus, episkop 17
- Kosmaj** 33, 35, 85
- Kostolac** 11, 17, 23–24, 97, 99, 101, 103–104, 107
- krater 36, 39–40, 51–54, 67–68, 73, 81–82, 84, 86, 90, 105, 107–108, 115, 125
- krunište 10, 12, 27, 32, 37–38, 40–43, 45–48, 51, 59–60, 71, 81–83, 89, 91–92, 118–119, 121, 129
- Kurulska stolica (*sella curulis*) 73–75, 112
- lavovi 17, 22, 32, 38–43, 46–48, 50–51, 53, 74, 81, 84, 92, 103, 108, 112, 118–122, 129–130
- legija IV *Flavia* 17–18, 20, 30, 32, 38–39, 55, 77, 91–92, 95, 97, 103, 116
- legija VII *Claudia* 18–21, 24, 30, 33, 35, 38, 40, 49, 57, 62, 66, 81–82, 86, 91–92, 96–100, 109–110, 112
- legije XV *Apollinaris* 30
- Liber, Libera 20
- lovački friz 25, 27, 33, 40–43, 53–54, 60, 63, 76–77, 81–82, 84, 108–112, 127
- liktori 27, 73–75, 112
- Meduza 10, 22, 27, 31, 33, 39, 41, 47–49, 52, 60, 72–73, 81, 84, 103, 105–109, 114–115, 127, 130–131
- Mala Azija** 18, 45, 69, 71–72, 91
- Marko Aurelije, car (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*) 17, 21, 36, 86, 95
- Menelaj 60–62, 112
- Merkur 20
- Minoj 60
- Mlava** 17, 32, 79, 83, 99
- naucerus* 20
- nautarum quinquenalis* 20
- Norikum (*Noricum*)** 10, 12, 31–34, 36–37, 39, 41, 43, 48–52, 54, 56, 60–62, 71, 73, 75, 77, 79, 81–84, 86, 90–91
- Ovidije 14, 69
- orao 48–50, 96, 106

- palmete 31–32, 38–40, 48, 50, 80–82, 84, 97, 124
 panter 39, 52, 67–68, 77, 108
 Persefona 59, 110
Petovio (Poetovio), Ptuj 31–32, 34, 39–40, 42, 48, 80–82, 84
 polumesec 31–32, 48, 80, 97
 portreti 12, 14–17, 21–22, 25, 34–38, 42–43, 46–47, 51, 54–58, 71–73, 83–85, 91, 98, 103–104, 106, 111, 122–123
 ptice 33, 49–51, 84, 107–108, 114, 127, 130–131
- Rajna** 16
Racijarija (Ratiaria) 35, 85, 87
Ravna (Timacum Minus) 35–36, 55, 85–87
Rim 16, 30, 52, 56, 61, 70
 rozeta 31, 33–36, 38, 40, 48–49, 51, 66, 73, 80–81, 83–85, 90–91, 95–99, 101–103, 108, 113–115, 122, 126, 128–130
- Sarmizegetuza (Ulpia Traiana Sarmizegetusa)** 38, 82
Salona (Salona) 31, 61, 87
Savarija (Savaria) 33, 62
 Scila 60–61
Singidunum (Singidunum) 18, 35, 40–42, 51, 55, 71, 81, 83, 85–87
- Sirija** 21
Sirmijum (Sirmium) 23, 42, 47, 64–65, 83, 90
 spekulator 24–27, 40, 51, 63–65, 81, 109
 Serapis 46–47
- Tacit 18
tesserarius legionis 33
 Tilurijum (*Tilutium*) 30–31
 Trajan, car (*Marcus Ulpius Traianus*) 80, 82, 96, 90–91
 Triton 48, 50, 107
 trozubac 71, 108
- venac 33–35, 38, 48–49, 54, 66–67, 74–75, 82–85, 90, 98–99, 103–104, 106, 112–114, 125–126, 128–130
 Vespazijan, car (*Titus Flavius Vespasianus*) 18, 72
vestiarius 20
 veterani 18–19, 21–25, 27, 35, 38, 41, 48–50, 57, 62, 66, 82, 90, 91–92, 96, 98, 107, 110, 112
Vidin (Bononia) 35, 85
 vinova loza 31, 36, 39, 50–53, 67–68, 90, 101–102, 108, 113–114, 128
Virunum (Virunum) 39, 81

Ilustracije/Illustration

1. prema: <i>IMS</i> II 86	1. after: <i>IMS</i> II 86
2. foto: Narodni muzej u Beogradu	2. photo: National museum Belgrade
3. foto: Narodni muzej u Beogradu	3. photo: National museum Belgrade
4. prema: <i>IMS</i> II 87	4. after: <i>IMS</i> II 87
4a. foto: Bojan Đurić	4a. photo: Bojan Djurić
5. foto: Lupa.at/5397	5. photo: Lupa.at/5397
6. foto: Lupa.at/29731	6. photo: Lupa.at/29731
7. prema: <i>IMS</i> II 132	7. after: <i>IMS</i> II 132
8a. foto: Bojan Đurić	8a. photo: Bojan Djurić
8b. foto: Bojan Đurić	8b. photo: Bojan Djurić
8c. foto: Bojan Djurić	8c. photo: Bojan Djurić
9. prema: <i>IMS</i> II 138	9. after: <i>IMS</i> II 138
10. foto: Lupa.at/29740	10. photo: Lupa.at/29740
11. foto: Lupa.at/5429	11. photo: Lupa.at/5429
12. foto: Lupa.at/5413	12. photo: Lupa.at/5413
13. foto: Boris Drajer	13. photo: Boris Drajer
14. foto: Lupa.at/5399	14. photo: Lupa.at/5399
15. foto: Lupa.at/29733	15. photo: Lupa.at/29733
16. foto: Bojan Đurić	16. photo: Bojan Djurić
17. foto: Lupa.at/5402	17. photo: Lupa.at/5402
17a. foto: Lupa.at/5402	17a. photo: Lupa.at/5402
18. foto: Lupa.at/5434	18. photo: Lupa.at/5434
19. prema: <i>IMS</i> II 150	19. after: <i>IMS</i> II 150
20. foto: Boris Drajer	20. photo: Boris Drajer
21. foto: Lupa.at/29747	21. photo: Lupa.at/29747
22. foto: Lupa.at/5398	22. photo: Lupa.at/5398
22a. foto: Boris Drajer	22a. photo: Boris Drajer
23. foto: foto Lupa.at/5416	23. photo: foto Lupa.at/5416
23a. foto: Lupa.at/5416	23a. photo: Lupa.at/5416
24. foto: Bojan Đurić	24. photo: Bojan Djurić
25. foto: Lupa.at/5415	25. photo: Lupa.at/5415
26. foto: Narodni muzej u Beogradu	26. photo: National museum Belgrade
27. foto: Narodni muzej u Beogradu	27. photo: National museum Belgrade
28. foto: Narodni muzej Pančevo	28. photo: National museum of Pančevo
28a. prema: <i>IMS</i> II 110	28a. after: <i>IMS</i> II 110

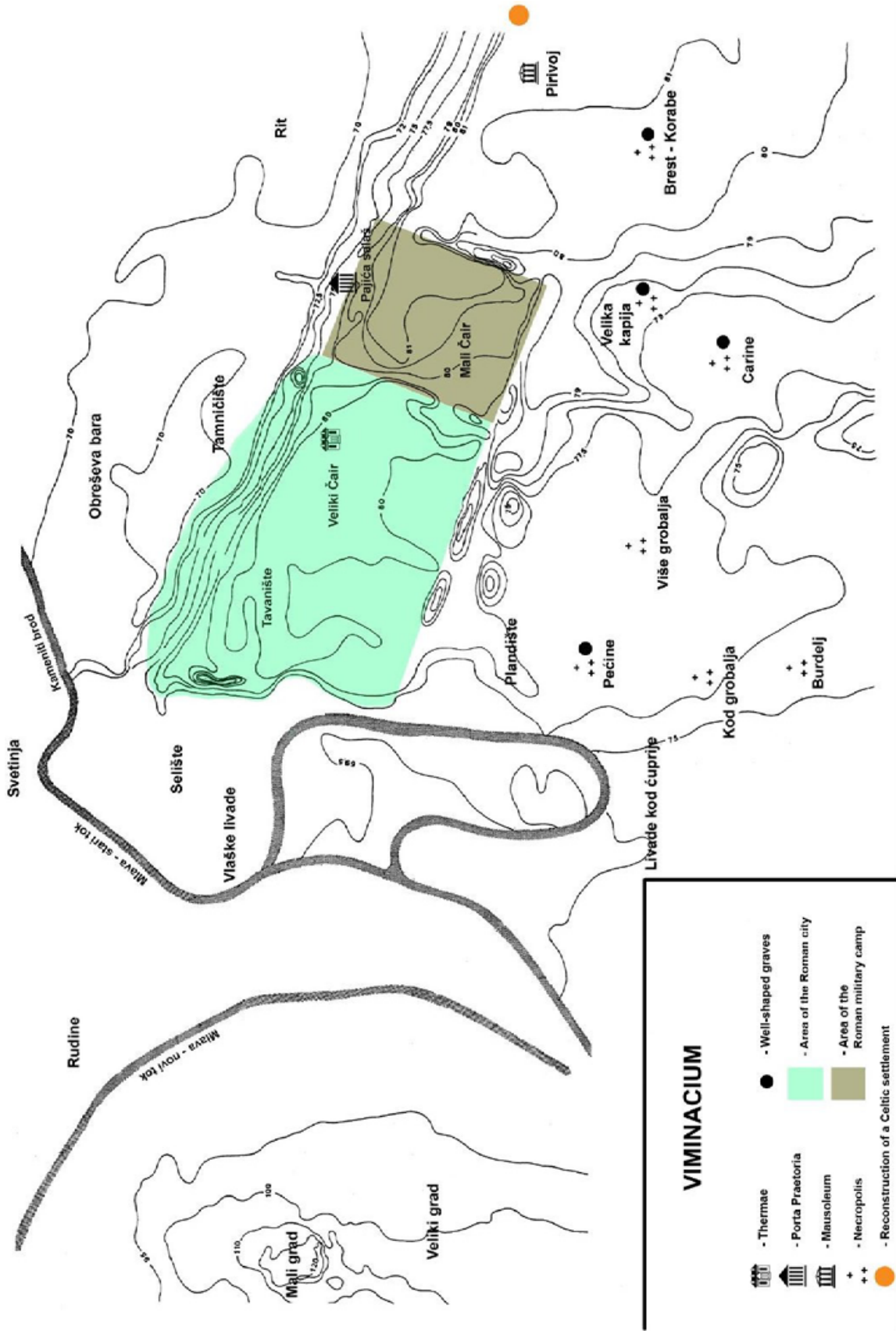
- 28b. crtež: Sanja Pilipović, predlog rekostrukcije
 28c. foto: Narodni muzej Pančevo
 28d. foto: Narodni muzej Pančevo
 29. foto: Lupa.at/5431
 29a. crtež: Sanja Pilipović, predlog rekostrukcije
 29b. foto: Lupa.at/5431
 29c. foto: Lupa.at/5431
 29d. foto: Boris Drajer
 30. foto: Boris Drajer
 30a. foto: Lupa.at/5412
 30b. foto: Lupa.at/5412
 30c. foto: Narodni muzej Požarevac
 31. foto: Lupa.at/5425
 32. foto: Lupa.at/5433
 33. foto: Boris Drajer
 34. prema: *IMS II 200*
 35. foto: Narodni muzej Vojvodine
 36. foto: Narodni muzej u Beogradu
 36a. foto: Narodni muzej u Beogradu
 36b. foto: Narodni muzej u Beogradu
 37. foto: Narodni muzej u Beogradu
 38. foto: Narodni muzej u Beogradu
 39. foto: Lupa.at/5400
 40. foto: Boris Drajer
 41. foto: Boris Drajer
 41a. foto: Boris Drajer
 42. foto: Narodni muzej Požarevac
 43. foto: Narodni muzej Požarevac
 44. foto: Narodni muzej Požarevac
 45. foto: Boris Drajer
 46. foto: Boris Drajer
 47. foto: Boris Drajer
 48. foto: Narodni muzej Požarevac
 48a. foto: Narodni muzej Požarevac
 49. foto: Boris Drajer
 50. foto: Boris Drajer
 51. foto: Bojan Đurić
 52. foto: Lupa.at/28819
 53. foto: Bojan Đurić
 54. foto: Bojan Đurić
 55. foto: Bojan Djurić
 56. foto: Bojan Đurić
 57. foto: Bojan Đurić
 58. foto: Bojan Đurić
- 28b. drawing , reconstruction proposal: Sanja Pilipović
 28c. photo: National museum of Pančevo
 28d. photo: National museum of Pančevo
 29. photo: Lupa.at/5431
 29a. drawing, reconstruction proposal: Sanja Pilipović
 29b. photo: Lupa.at/5431
 29c. photo: Lupa.at/5431
 29d. photo: Boris Drajer
 30. photo: Boris Drajer
 30a. photo: Lupa.at/5412
 30b. photo: Lupa.at/5412
 30c. photo: National museum of Požarevac
 31. photo: Lupa.at/5425
 32. photo: Lupa.at/5433
 33. photo: Boris Drajer
 34. after: *IMS II 200*
 35. photo: National museum of Vojvodina
 36. photo: National museum Belgrade
 36a. photo: National museum Belgrade
 36b. photo: National museum Belgrade
 37. photo: National museum Belgrade
 38. photo: National museum Belgrade
 39. photo: Lupa.at/5400
 40. photo: Boris Drajer
 41. photo: Boris Drajer
 41a. photo: Boris Drajer
 42. photo: National museum of Požarevac
 43. photo: National museum of Požarevac
 44. photo: National museum of Požarevac
 45. photo: Boris Drajer
 46. photo: Boris Drajer
 47. photo: Boris Drajer
 48. photo: National museum of Požarevac
 48a. photo: National museum of Požarevac
 49. photo: Boris Drajer
 50. photo: Boris Drajer
 51. photo: Bojan Djurić
 52. photo: Lupa.at/28819
 53. photo: Bojan Djurić
 54. photo: Bojan Djurić
 55. photo: Bojan Djurić
 56. photo: Bojan Djurić
 57. photo: Bojan Djurić
 58. photo: Bojan Djurić

59. foto: Bojan Đurić
60. foto: Bojan Đurić
61. foto: Bojan Đurić
62. foto: Bojan Đurić
63. foto: Bojan Đurić
64. foto: Bojan Đurić
65. foto: Bojan Đurić
66. fotofoto: Boris Drajer
67. foto: Bojan Đurić
68. foto: Bojan Đurić
69. foto: Ljubomir Milanović
69a. foto: Ljubomir Milanović
69b. foto: Ljubomir Milanović
T1. foto: Bojan Đurić
T2. foto: Bojan Đurić

59. photo: Bojan Djurić
60. photo: Bojan Djurić
61. photo: Bojan Djurić
62. photo: Bojan Djurić
63. photo: Bojan Djurić
64. photo: Bojan Djurić
65. photo: Bojan Djurić
66. photo: Boris Drajer
67. photo: Bojan Djurić
68. photo: Bojan Djurić
69. photo: Ljubomir Milanović
69a. photo: Ljubomir Milanović
69b. photo: Ljubomir Milanović
T1. photo: Bojan Djurić
T2. photo: Bojan Djurić

1

2

4

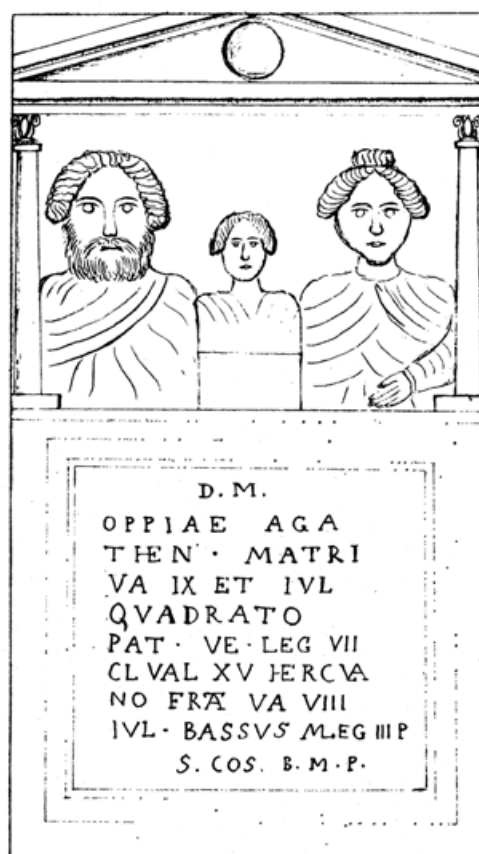

4a

6

7

8a

8b

8c

12

11

13

14

16

15

17

17a

18

19

20

21

22

22a

23

24

D M
M VAESPERATVS
VETLEGVHICLEXBI
COSDECMAVPRAEFCO
IAQVETVALV OINBRE
LV CIA AFRODISIACON
IVGPRMET SIBI VIVAE
POSVIT

28b

28a

XXI

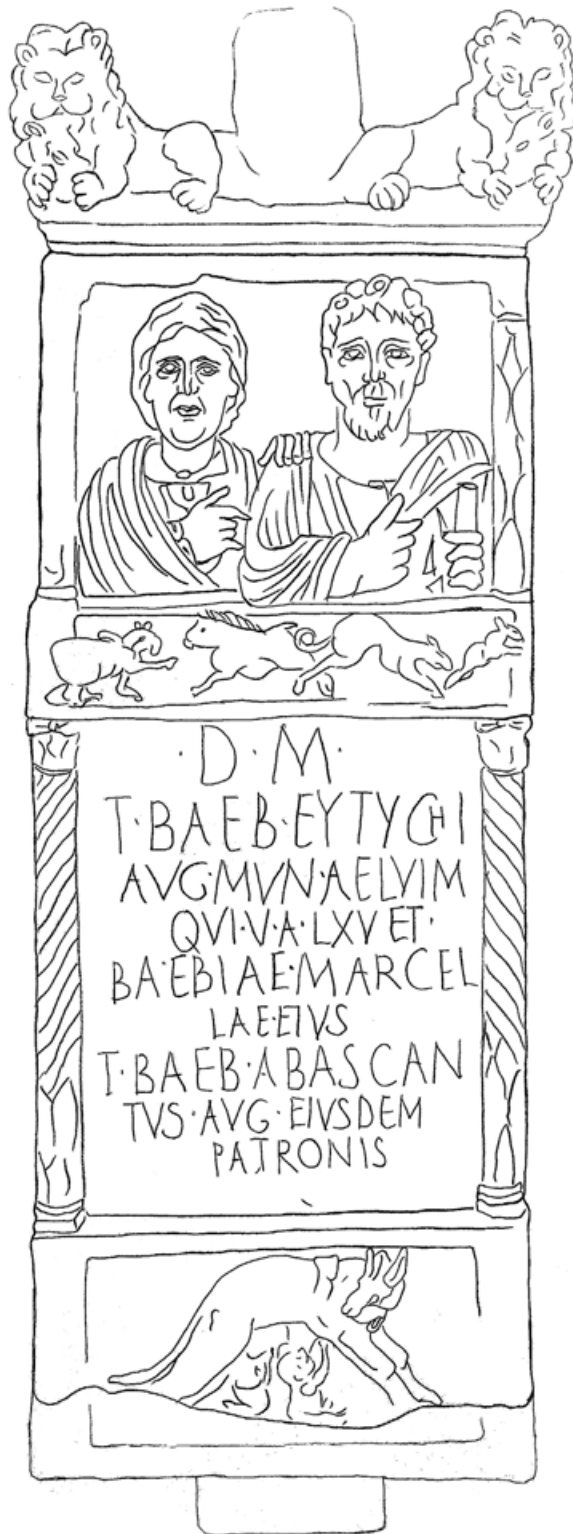

28c

28d

29b

29c

29d

30a

30b

30c

31

32

33

34

36

36a

36b

38

39

XXXIII

40

41

41a

42

43

44

45

46

47

48

48a

49

50

52

53

55

54

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

67

68

69

69a

69b

T 1 Nadgrobnje stele od krečnjaka
Funerary steles made of limestone

S Sarmatski krečnjak
Sarmatian limestone

B Badenski krečnjak
Badenian limestone

T 2 Mermerne nadgrobne stele
Funerary steles made of marble

16

68

23

24

34

57

25

38

61

69

40

30

Istočnoaplski mermer
Eastern Alpine marble

Drugi mermeri
Other marbles

1

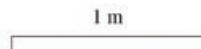

3

66

Bukova ?

28

35

27

29

37

39

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

903/904(497.11)

904:726.825.04"652"(497.11)

ПИЛИПОВИЋ, Сања, 1971-

Nadgrobne stele Viminacijuma / Sanja Pilipović. - Beograd : Arheološki institut, 2022 (Beograd : Digital Art Company). - 205 str., L str. s tablama : ilustr. ; 27 cm. - (Posebna izdanja / Arheološki institut = Monographs / Institute of Archaeology ; 77)

Na spor. nasl. str.: The funerary steles of Viminacium. - Tiraž 100. - Skraćenice: str. 179. - Summary. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 180-198. - Registar.

ISBN 978-86-6439-074-3

а) Археолошки налази -- Виминацијум б) Надгробни споменици, римски -- Виминацијум

COBISS.SR-ID 82531337

